

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ – ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος
Κατεύθυνση Προϊστορική Αρχαιολογία

**Η Κρήτη στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο στην Τελική Νεολιθική και την
Πρωτομινωική Ι περίοδο. Όψεις της υλικής παραγωγής.**

Μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης της
Μαρίας Βελεγράκη

Τριμελής επιτροπή εποπτείας
Κόπακα Κατερίνα, Τζαχίλη Ίρις, Μαντέλη Κάτια

ΡΕΘΥΜΝΟ 2013

Η εικόνα στο εξώφυλλο από το Televantou 2008, 47, εικ. 6.8.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Κατάλογος Εικόνων	vii
Βραχυγραφίες - Συντομογραφίες	xi
Γεωγραφικός Πίνακας I	xiii
Χρονολογικός Πίνακας II	xv
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
Σκοπός της έρευνας	3
Ιστορία της έρευνας	3
Δομή της εργασίας	5
I. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ	7
Φυσικό περιβάλλον στην Κρήτη και το Αιγαίο στη Νεολιθική περίοδο	7
Θαλάσσιο περιβάλλον και ναυτική τεχνολογία	11
Η κατοίκηση στην Κρήτη	13
Φυσικοί παράγοντες και η «ορατότητα» των εγκαταστάσεων	15
Συζήτηση	16
II. ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΤΗΣ ΤΕΛΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ	19
II.1 Υπαίθριοι οικισμοί	19
Κρήτη	19
<i>Μικροπεριβάλλοντα των κρητικών υπαίθριων οικισμών</i>	20
Ευρύτερος αιγαιακός χώρος	22
<i>Δωδεκάνησα</i>	22
<i>Κυκλάδες</i>	23
<i>Νότια Αττική και Εύβοια</i>	24
<i>Πελοπόννησος</i>	25
<i>ΒΑ Αιγαίο και Δυτική Μικρά Ασία</i>	25
<i>Συροπαλαιστίνη</i>	27
Χωροταξία και αρχιτεκτονική	27
Χωροταξική προσέγγιση των οικισμών	28
<i>Έργα κοινοτικής ωφέλειας</i>	31
Αρχιτεκτονική προσέγγιση των οικισμών	34
<i>Τετράπλευρα κτήρια</i>	34

<i>Κυκλικά κτήρια</i>	38
<i>Τεχνικές δόμησης</i>	41
Αλλαγές στο σύστημα κατοίκησης στην Τελική Νεολιθική: Ερμηνευτικές προτάσεις	42
<i>Αλλαγή του οικονομικού προτύπου</i>	43
<i>Ατομικότητα/ανεξαρτησία - Συλλογικότητα/κοινωνική εξάρτηση</i>	45
<i>Μετανάστευση - Αποικισμός</i>	46
<i>Ανταλλακτική δράση και «διεθνείς» σχέσεις</i>	48
Συζήτηση	49
II.2 Σπηλαίες εγκαταστάσεις	53
Σπηλαιοπεριβάλλοντα και σπηλαιοκαταλήψεις	53
Μόνιμη ή/και περιοδική κατοίκηση των σπηλαίων	54
Σπήλαια και υπαίθριες εγκαταστάσεις	56
Λατρευτική χρήση των σπηλαίων	57
Συζήτηση	60
II.3. Ταφικές εγκαταστάσεις	63
Ταφές εντός οικισμών	63
Ταφές σε σπήλαια και βραχοσκεπές	65
Υπαίθρια νεκροταφεία	70
Συζήτηση	72
III. ΟΥΕΙΣ ΤΗΣ ΤΕΛΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ	75
III.1. Κεραμική	75
Η κρητική κεραμική: Γενικά χαρακτηριστικά	76
Τεχνολογία παραγωγής	77
Διαγνωστικά σχήματα και ρυθμοί. Σχέσεις με τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο	78
Σχηματολόγιο	79
<i>«Τυροκομικά αγγεία» (cheese pots)</i>	79
<i>Φιάλες με εσωτερικά διογκωμένο χείλος (rolled-rim bowls)</i>	82
Διακοσμητικοί ρυθμοί	83
<i>Κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια (burnished ware)</i>	83
<i>Κεραμική με γραμμική στίλβωση (pattern burnished)</i>	85
<i>Ερυθρόχρωμη φλοιωτή κεραμική (red crusted ware)</i>	88
Συζήτηση	89

III.2. Μεταλλουργία - Μεταλλοτεχνία	91
Μεταλλικά ευρήματα και ενδείξεις μεταλλουργίας	91
Ο χαλκός και η επεξεργασία του	94
Συζήτηση	98
III.3. Οψιανός	101
IV. Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΛΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΙΚΗ I ΠΕΡΙΟΔΟ. ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	105
Οικιστικά δίκτυα στην Πρωτομινωική περίοδο	106
<i>Υπαίθριοι οικισμοί</i>	106
<i>Χωροταξία και αρχιτεκτονική των υπαίθριων οικισμών</i>	107
<i>Σπηλαίες εγκαταστάσεις</i>	111
<i>Ταφικές εγκαταστάσεις</i>	113
Όψεις της Τεχνολογίας στην Πρωτομινωική περίοδο	116
<i>Κεραμική</i>	116
<i>Μεταλλουργία - Μεταλλοτεχνία</i>	120
<i>Οψιανός</i>	122
Συζήτηση	124
V. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	129
Η Τελική Νεολιθική περίοδος στην Κρήτη	129
<i>Οικονομία και κοινωνία</i>	129
Σχέσεις της Κρήτης με το υπόλοιπο Αιγαίο: «Ανεξαρτησία και διασύνδεση»	130
Η μετάβαση στην Πρωτομινωική I περίοδο: «Παράδοση και καινοτομία»	132
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	133
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	135
ΕΙΚΟΝΕΣ	159

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1. Χάρτης ανέμων και ρευμάτων στην Ανατολική Μεσόγειο (Γαβριλάκη 1999, 7).
- Εικ. 2α-β. Χάρτες με την κυκλοφορία των ανέμων στο Αιγαίο το χειμώνα και το καλοκαίρι αντίστοιχα (Parageorgίου 2008, 9, εικ. 1.1).
- Εικ. 3. Απεικονίσεις κυκλαδικών πλοίων της ΠΕΧ (Broodbank 2009, 177, εικ. 23).
- Εικ. 4. Πειραματική κατασκευή κυκλαδικού πλοίου (Erkurt 2011, 183, εικ. 5).
- Εικ. 5. Απεικόνιση πλοίου σε βραχογραφία στον οχυρωματικό περίβολο του Στρόφιλα στην Άνδρο (Televantou 2008, 47, εικ. 6.8).
- Εικ. 6. Χάρτης με τις κυριότερες θαλάσσιες διαδρομές στο Αιγαίο στην ΠΕΧ (Broodbank 2009, 460, εικ. 94).
- Εικ. 7. Χάρτης της Κρήτης με θέσεις της TN I- IV (Tomkins 2008, 37, εικ. 3.5).
- Εικ. 8. Χάρτης της Κρήτης με θέσεις της TN IV (Nowicki 2008, εικ. 13.1).
- Εικ. 9. Χάρτης των Δωδεκανήσων με θέσεις της TN (Σάμψων 1988, 221, σχ. 87).
- Εικ. 10. Χάρτης των Κυκλάδων με θέσεις της NN-TN (Broodbank 2009, 213, εικ. 34).
- Εικ. 11. Χάρτης των Κυκλάδων με θέσεις της φάσης Γρόττας – Πηλού (Broodbank 2009, 257, εικ. 43).
- Εικ. 12. Χάρτης της Πελοποννήσου με θέσεις της NN (Phelps 2004, 172, χάρτης 3).
- Εικ. 13. Χάρτης της Πελοποννήσου με θέσεις της TN (Phelps 2004, 173, χάρτης 4).
- Εικ. 14. Χάρτης του Αιγαίου. Θέσεις της Ύστερης Χαλκολιθικής περιόδου στην Δυτική Ανατολία (Şahoğlu 2008, 495, εικ. 1).
- Εικ. 15. Οικισμοί της Χαλκολιθικής περιόδου στη Συροπαλαιστίνη (Joffe 2003, 49, εικ. 2).
- Εικ. 16. Ταφικές και λατρευτικές θέσεις της Χαλκολιθικής περιόδου στη Συροπαλαιστίνη (Joffe 2003, 47, εικ.1).
- Εικ. 17. Διασπορά θέσεων στο Λαμμόνι της Ζίρου (Branigan 1999, 62, εικ. 3.4).
- Εικ. 18. Η «οχυρωμένη» θέση Λιβάρι – Καθαράδες (Nowicki 2008, 209, εικ. 13.9).
- Εικ. 19. Ο «οχυρωματικός» περίβολος στον Στρόφιλα Άνδρου (Televantou 2008, 44, εικ. 6.3).
- Εικ. 20. Κάτοψη κτηρίων της TN περιόδου στην Κνωσό (Evans 1994, 17, εικ. 7).
- Εικ. 21. Κάτοψη της TN Οικίας J στην Κνωσό (Morgan 2008-2009, 20, εικ. 19).
- Εικ. 22. Κάτοψη της NN Οικίας στον Κατσαμπά (Γαλανίδου 2011, 34, εικ 1).
- Εικ. 23. Οι εστίες στις TN Οικίες Α και Β της Κνωσού (Evans 1928, 21, εικ. 8β).
- Εικ. 24. Κατόψεις και τομές κτηρίων της TN περιόδου στην Κεφάλα (Coleman 1977, Πίν. 4, 7.).

- Εικ. 25. Κάτοψη του νεολιθικού οικισμού στο Tell Bouqras στη Συρία (Akkermans, Fokkens & Waterbolck 1981, 488, εικ. 2).
- Εικ. 26. Κάτοψη τμήματος του οικισμού Shiqmim στην έρημο Negev στην Παλαιστίνη (Levy & Alon 1985, 77, εικ. 2).
- Εικ. 27. Κάτοψη του οικισμού Bakla Tere στη Σμύρνη (Sahoglou 2008, 497, εικ. 5).
- Εικ. 28. Κτήρια τύπου «but and ben» και «μεγάλου» (Χουρμουζιάδης 1997, 26, εικ. 6).
- Εικ. 29. Η κυκλική «καλύβα» στη Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, 28, εικ. 18).
- Εικ. 30. Κυκλικός τάφος (grave circle) από το νεκροταφείο του οικισμού Shiqmim (Levy & Alon 1985, 76, Εικ. II.4).
- Εικ. 31. Νεολιθικός οικισμός Αμπελιών. Σειρά από πτηνόμορφα κεφάλια πήλινων ειδωλίων (Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 1990, 177, εικ. 9).
- Εικ. 32. Πήλινο ομοίωμα οικίας από το θολωτό Τάφο II στη Λεβήνα (Alexiou & Warren 2004, 114, πίν. 109).
- Εικ. 33. ΝΔ άποψη του Γιούχτα, όπου και το σπήλαιο του Στραβομούτη (Σακελλαράκης 1991, 137, εικ. 113).
- Εικ. 34. Σπήλαιο Τραπέζας: επίπεδο φαλλόσχημο ειδώλιο (Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1935-1936, πίν. 18.1).
- Εικ. 35. Σπήλαιο Τραπέζας: όστρακα με πλαστική απόδοση προσώπου («trapeza ware») (Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1935-1936, 27, εικ. 6).
- Εικ. 36α. Σπήλαια της Κρήτης με AN - NN χρήση.
- Εικ. 36β. Σπήλαια της Κρήτης με TN - ΠΙΜ χρήση.
- Εικ. 37. Ταφές κάτω από δάπεδα οικιών της AN στην Κνωσό (Evans 1964, Πίν. 29.3, 4).
- Εικ. 38. Ταφή κάτω από δάπεδο οικίας της AN στην Κνωσό. Πριν και μετά την αφαίρεση της καλυπτήριας πέτρας (Evans 1964, Πίν. 30.1, 2).
- Εικ. 39. Ταφή ενήλικα εντός οικισμού στην TN III Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, 17, εικ. 9).
- Εικ. 40. Ειδώλια με ξύλινα κεφάλια στερεωμένα σε πήλινα σώματα από το ΥΝ Hacilar (Talalay 2004, 145, εικ. 5).
- Εικ. 41. Ακρόλιθα από το Ραχμάνι της NN-TN (Γαλλής 1996α, 36, αρ. 216-217).
- Εικ. 42. Μεσολιθική ταφή στον Μαρουλά Κύθνου (Sampson 2008β, 15, εικ. 2.6).
- Εικ. 43. Κάτοψη τμήματος του νεκροταφείου της Κεφάλας (Coleman 1977, Πίν. 8).
- Εικ. 44. Άποψη τμήματος του νεκροταφείου της Κεφάλας (Coleman 1977, Πίν. 55c).
- Εικ. 45. Κάτοψη του νεκροταφείου στα Θαρρούνια Ευβοίας (Σάμψων 1993, σχ. 217).
- Εικ. 46. Άποψη του νεκροταφείου στο Γυαλί (Σάμψων 1988, 67, εικ. 50).
- Εικ. 47. Κιβωτιόσχημοι τάφοι (cist structure) από το νεκροταφείο του οικισμού Shiqmim (Levy & Alon 1985, 76, εικ. II.3).

- Εικ. 48. Άποψη κυκλικού ταφικού κτηρίου (Nawamis) της Χαλκολιθικής περιόδου στο Σινά (<http://members.bib-arch.org/publication.asp?PubID=BSAO&Volume=05&Issue=01&ArticleID=07&UserID=0&>).
- Εικ. 49. Κεραμική της TN II περιόδου με εγχάρακτη διακόσμηση από την Κνωσό (Tomkins 2007, έγχρωμη εικόνα 1.27).
- Εικ. 50. Κεραμική της TN III περιόδου από την Κνωσό (Tomkins 2007, έγχρωμη εικόνα 1.31).
- Εικ. 51. Αγγεία με κοκκώδη επιφάνεια (*granulata ware*) από τη Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, πίν. I, αρ. 5).
- Εικ. 52. Όστρακα από αγγεία τύπου cheese pot από διάφορες θέσεις στην Κρήτη (Nowicki 2008, 208, εικ. 13.8).
- Εικ. 53. Όστρακα από αγγεία τύπου cheese pot από το Liman Tepe (Kouka 2009, 145, εικ. 5).
- Εικ. 54. Φιάλες με χείλος διογκωμένο εσωτερικά (rolled-rim bowls) από τα Θαρρούνια Ευβοίας (Σάμψων 1993, εικ. 157).
- Εικ. 55. Φιάλες με χείλος διογκωμένο εσωτερικά (rolled-rim bowls) με γραμμική στίλβωση (pattern burnished) από το Liman Tepe (Kouka 2009, 145, εικ. 4).
- Εικ. 56. Κεραμική με στίλβωμένη επιφάνεια (burnished ware) από τη Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, εικ. I, αρ. 6, 10).
- Εικ. 57. Κεραμική με γραμμική στίλβωση (pattern burnished) από την Κνωσό (Tomkins 2007, 38, εικ. 1.11).
- Εικ. 58. Κεραμική με γραμμική στίλβωση (pattern burnished) από τη Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, εικ. I, αρ. 8-9).
- Εικ. 59. Αγγείο και όστρακα με γραμμική στίλβωση (pattern burnished) από την Κεφάλαια Κέας (Coleman 1977, ii, πίν. 42).
- Εικ. 60. Ερυθρόχρωμη φλοιωτή κεραμική (red crusted ware) από τη Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, εικ. I, αρ. 1, 3).
- Εικ. 61. Χάλκινος επίπεδος πέλεκυς από την Κνωσό (Evans 1928, 14, εικ. 3f).
- Εικ. 62. Πήλινη χοάνη από το Γυαλί της Νισύρου (<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/nl/economy/metal.html>).
- Εικ. 63. Διασπορά μεταλλικών αντικειμένων στον ελλαδικό χώρο τη Νεολιθική εποχή (Ζάχος 1996γ, 141, εικ. 40).
- Εικ. 64. Πειραματική ανακατασκευή καμινιού (Catapotis, Pryce & Bassiakos 2008, 115, 2a).
- Εικ. 65. Μεταλλικά αντικείμενα από το θησαυρό στο σπήλαιο Nahal Mishmar στην έρημο της Ιουδαίας (http://www.imj.org.il/imagine/galleries/view_gallery

[E.asp?case=1](#)).

- Εικ. 66. Χάρτης της Κρήτης με θέσεις της ΠΜ περιόδου (Betancourt 2008α, 2, εικ. 1.1.).
- Εικ. 67. Η «Τριγωνική Οικία» στην Ντέμπλα Χανίων (Μαντζουράνη 2002, 215, εικ. 24).
- Εικ. 68. Κάτοψη του οικισμού στον Μύρτο (Μαντζουράνη 2002, 217, εικ. 27).
- Εικ. 69. Κάτοψη του οικισμού στην Τρυπητή (Βασιλάκης 2006, 160, εικ. 6).
- Εικ. 70. Ταφικά περιφράγματα από τα νεκροταφεία στο Παλαίικαστρο, τον Μόγλο και τις Γούρνες (Μαντζουράνη 2002, 231-232, εικ. 44-45).
- Εικ. 71. Κάτοψη του κτηρίου στη θέση Αφροδίτης Κεφάλι (Betancourt 2008β, 13, εικ. 2).
- Εικ. 72. Οι θολωτοί τάφοι του Πλατάνου (Μαντζουράνη 2002, 237, εικ. 51).
- Εικ. 73. Λακκοειδείς τάφοι από τα νεκροταφεία στις Γούρνες Πεδιάδος και την Αγία Φωτιά Σητείας (Γκαλανάκη 2006, 237, Εικ. Π 1, Π.3).
- Εικ. 74. Αμφικωνικά κύπελλα ρυθμού Πύργου από το σπήλαιο του Πύργου (Betancourt 2008α, 60, εικ. 5.16-17).
- Εικ. 75. ΠΕ κλίβανοι; α. Άγιος Μάμας Χαλκιδικής και β. Πολύχρωνο Χαλκιδικής (Heurtley 1939).
- Εικ. 76. Πίθος από τη θέση Αφροδίτης Κεφάλι (Betancourt 2008β, 79, εικ. 5.47).
- Εικ. 77. Πρόχους ρυθμού Αγίου Ονουφρίου από την Αγία Φωτιά Σητείας (Betancourt 2008α, 90, εικ. 6.2).
- Εικ. 78. Αγγείο με γραμμική διακόσμηση («line painted ware») από τη Συροπαλαιστίνη (<http://apd.farli.org/the-southern-levant/the-early-bronze-age-1/the-early-bronze-age-IAB/line-painted-ware>).
- Εικ. 79. Η Μήλος στην ΠΕΧ και οι πηγές οψιανού στις θέσεις Στα Νύχια και Δεμενεγάκι (Carter 2008, 229, εικ. 23.1).
- Εικ. 80. Μακριές λεπίδες οψιανού από το νεκροταφείο στα Απλώματα Νάξου (Carter 2008, 232 εικ. 23.4).
- Εικ. 81. Χάρτης με διαδρομές εμπορικών δρόμων από την Ανατολία προς το Αιγαίο στην ΠΕΧ II – III (Şahoğlu 2005, 342-343, εικ. 1).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

MEX	Μέση Εποχή του Χαλκού
MM	Μεσομινωική
MN	Μέση Νεολιθική
NN	Νεώτερη Νεολιθική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΠΚ	Πρωτοκυκλαδική
ΠΜ	Πρωτομινωική
ΠΝ	Πρώιμη Νεολιθική
ΠΧ	Πρωτοχαλική
TN	Τελική Νεολιθική
ΥΜ	Υστερομινωική

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger
<i>AAA</i>	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
<i>AD</i>	Αρχαιολογικό Δελτίο
<i>AE</i>	Αρχαιολογική Εφημερίς
<i>Aegaeum</i>	Annales d' Archéologie égéenne de l' Université de Liège
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>AM</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
<i>Anatolian Studies</i>	Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara
<i>Annuario</i>	Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene
<i>Antiquity</i>	Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology
<i>BAR-IS</i>	British Archaeological Reports. International Series of Archaeological Monographs
<i>BSA</i>	Annual of the British School of Athens
<i>ERAUL</i>	Études et recherches archéologiques de l' Université de Liège
<i>Εργον</i>	Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

<i>Hesperia</i>	Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
<i>IRAQ</i>	The British Institute for the Study of Iraq
<i>JMA</i>	Journal of Mediterranean Archaeology
<i>Kentro</i>	The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete
<i>ΚρητΧρον</i>	Κρητικά Χρονικά. Κείμενα και Μελέτες της Κρητικής Ιστορίας
<i>MAA</i>	Mediterranean Archaeology and Archaeometry
<i>NEA</i>	Near Eastern Archaeology: The American School of Oriental Research
<i>OJA</i>	Oxford Journal of Archaeology
<i>ΠΑΕ</i>	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>Paléorient</i>	Revue pluridisciplinaire de préhistoire et protohistoire de l'Asie du Sud-Ouest
<i>PPS</i>	Proceedings of the Prehistoric Society
<i>Shima</i>	The International Journal of Research into Island Culture
<i>SIMA</i>	Studies in Mediterranean Archaeology

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Γεωγραφικός χάρτης της Ανατολικής Μεσογείου (πηγή: <http://www.google.com/earth/index.html>).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

New Cretan Neolithic Phases	Revised Knossos Sequence	Traditional Cretan Neolithic Phases	Greece	W/SW Anatolian and East Aegean	Syria	Approx. Dates (cal. BC)
Initial Neolithic	Stratum X	Aceramic	Aceramic/Initial	Aceramic/ Early Neolithic	Final PPNB or PPNC/ Early Neolithic	c. 7000– c. 6500/6400
Early Neolithic	Stratum IX–VIII	Early Neolithic I (Furness 1953)	Early Neolithic Franchthi FCP1	Late Neolithic Hacılar IX–VI Ulucak IV–V Kuruçay 13–11	Late Neolithic (Pre-Halaf and 'Transitional' Samarra)	c. 6500/6400– c. 5900
Middle Neolithic	Strata VII–VIB; Stratum P		Middle Neolithic Franchthi FCP2–3	Early Chalcolithic Hacılar V–I Kuruçay 10–7	Early Chalcolithic (Halaf)	c. 5900–c. 5300
Late Neolithic I	Strata VIB–V; Strata N, M, L		Late Neolithic I Saliagos Franchthi FCP4	Middle Chalcolithic Emporio X–VIII Kum Tepe IA Beşiktepe Kizilbel/ Lower Bagbasi	(Late Ubaid)	c. 5300–c. 4900
Late Neolithic II	Stratum IV; Strata K, H, G	Early Neolithic II (Furness 1953; Evans 1964)	Late Neolithic II Saliagos		(Late Ubaid)	c. 4900– c. 4500/4400
Final Neolithic IA	Stratum IIIB; Strata F, E, D	Middle Neolithic (Furness 1953; Evans 1964)	Final Neolithic	? Middle Chalcolithic ?	Late Chalcolithic 1	c. 4500/4400– c. 4200
Final Neolithic IB	Stratum IIIA; Strata C, B	Middle-Late Neolithic 'Transition' (Evans 1964)	Franchthi FCP5	Late Chalcolithic 1 Beycesultan XL–XXXV Kum Tepe IB1	Late Chalcolithic 2	c. 4200–c. 3900
Final Neolithic II	Stratum IIB	Late Neolithic I (Evans 1964; Manteli 1993)		Late Chalcolithic 2 Beycesultan XXXIV–XXIX Kum Tepe IB2 Tigani I	Late Chalcolithic 3	c. 3900–c. 3600
Final Neolithic III	Stratum IIA	Final Neolithic (Vagnetti 1973; Vagnetti and Belli 1978)	Kephala	Late Chalcolithic 3 Beycesultan XXVIII–XXV Kuruçay 6 Kum Tepe IB3 Emporio VII Tigani II	Late Chalcolithic 4	c. 3600–c. 3300
Final Neolithic IV	Stratum IC	Final Neolithic (Vagnetti 1973; Vagnetti and Belli 1978)	Ayia Irini I	Late Chalcolithic 4 Beycesultan XXIV–XX Kum Tepe IB4 Emporio VI Tigani III	Late Chalcolithic 5	c. 3300–c. 3000

Χρονολογικό διάγραμμα της Νεολιθικής εποχής στην Κρήτη και τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο
(Tomkins 2008, 22, πίν. 3.1).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Κρήτη είναι το μεγαλύτερο νησί της Ελλάδας και το δεύτερο σε μέγεθος νησί της Ανατολικής Μεσογείου, μετά την Κύπρο. Βρίσκεται στο νότιο άκρο του Αιγαίου πελάγους. Αν και νησί¹, η Κρήτη μπορεί να συγκριθεί λόγω του μεγέθους της με μια ηπειρωτική περιοχή που λειτουργεί κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις σε σχετική αυτάρκεια². Η θάλασσα που την περιβάλλει παραμένει, ωστόσο, καθοριστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση των τοπικών κοινωνιών της και τους τρόπους με τους οποίους οι ίδιοι οι κάτοικοι την αντιμετωπίζουν. Η Κρήτη είναι μεν μια εκτεταμένη γη με ψηλά βουνά, εύφορες, μικρές και μεγάλες πεδινές εκτάσεις και οροπέδια, αλλά μια νησιωτική γη, που απέχει μάλιστα αρκετά από τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου όσο και από τις πλησιέστερες της ηπειρωτικές περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Το Αιγαίο, το πέλαγος στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, μεταξύ Ελλάδας και Μικράς Ασίας, είναι μια σχεδόν κλειστή και σχετικά ρηχή θάλασσα, με πολυάριθμα νησιά που δεν είναι παρά οι κορυφές των οροσειρών της Αιγαίδα που καλύφθηκαν από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Τα παράλια του έχουν σύνθετες και ποικίλες διαμορφώσεις (χερσονήσους, ακρωτήρια, κόλπους και νησιά), που αναπτύσσονται σε πολύ μεγάλο μήκος της ακτογραμμής (15000 χλμ.): μόνο τα νησιά (περισσότερα από 2000 στο Αιγαίο) έχουν ανάπτυγμα 11000 χλμ., έναντι των 4000 χλμ. του ηπειρωτικού κορμού. Ανάλογες διαμορφώσεις απαντώνται και στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο, π.χ. τις περιοχές της Κύπρου και της Συροπαλαιστίνης, που δεν παρουσιάζουν τέτοιο έντονο ανάγλυφο, αλλά έχουν ευθείες ακτές με βραχώδεις απολήξεις της στεριάς ή σειρές βουνών κατά μήκος τους, και πολύ λίγες κοιλάδες ή βαθείς προστατευμένους κόλπους³. Τα περισσότερα έχουν οπτική επαφή με την

¹ Για την πολύπλευρη ερμηνεία του όρου νησί βλ. Broodbank [2000] 2009, 51-56 και Κόπακα 2009.

² Broodbank [2000] 2009, 53.

³ Raban 1991, 130-133· Μαριολάκος & Σιδέρης 1995, 25-27.

ηπειρωτική χώρα αλλά και μεταξύ τους και λειτουργούν διαχρονικά ως ενδιάμεσοι ναυτικοί σταθμοί και συμμετέχουν σε σύνθετα δίκτυα επικοινωνίας⁴.

Η χρονική περίοδος στην οποία επικεντρώνεται η εργασία αυτή είναι η Τελική Νεολιθική (TN), που εκτείνεται χρονικά από το 4500/4400 έως το 3200/3000 π.Χ. και αποτελεί την τελευταία φάση της Νεολιθικής εποχής. Ο χωρισμός της από τη Νεότερη Νεολιθική (NN) και η αναγνώρισή της ως ιδιαίτερου πολιτιστικού ορίζοντα έγινε σχετικά πρόσφατα⁵, καθώς τα σχετικά ευρήματα παρουσιάζουν ραγδαία αύξηση, αλλά και πυκνή γεωγραφική διασπορά σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη Νεότερη Νεολιθική. Πρόσφατα, στη βάση της μελέτης της κνωσιακής στρωματογραφίας⁶ η TN περίοδος στην Κρήτη υποδιαιρέθηκε σε τέσσερις υποπεριόδους, TN I, II, III και IV, ενώ η TN I διακρίθηκε επιπλέον σε IA και IB. Η διάκριση αυτή ακολουθείται στην παρούσα μελέτη.

Σημαντικό κομμάτι της εργασίας αποτελεί επίσης η μετάβαση των κρητικών κοινωνιών από την Τελική Νεολιθική περίοδο στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Εξακολουθεί να υπάρχει έντονος προβληματισμός σχετικά με το που τοποθετείται η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη Νεολιθική Εποχή και την Εποχή του Χαλκού, επειδή, όπως θα φανεί, η ΠΕΧ I αποτελεί αναπόσπαστη συνέχεια της TN. Οι νεωτερισμοί και οι αλλαγές που χαρακτηρίζουν την ΠΕΧ κάνουν ουσιαστικά την εμφάνισή τους κατά την TN. Τα στοιχεία αυτά πολλαπλασιάζονται ωστόσο και εντείνονται κατά τη διάρκεια της ΠΕΧ.

Η κατά καιρούς χρήση διαφορετικών ορολογιών, όπως Υπονεολιθική ή Νεότερη Νεολιθική II δυσκολεύουν τη συνολική θεώρηση της περιόδου. Υπήρξαν προτάσεις και για τον όρο Χαλκολιθική, όπως χρησιμοποιείται στην Ανατολία και την υπόλοιπη Εγγύς Ανατολή⁷, και για επιμέρους ονομασίες ανάλογα με τους πολιτισμικούς ορίζοντες και τους γραπτούς κεραμικούς ρυθμούς, για παράδειγμα «φάση Ραχμάνι» στη Θεσσαλία⁸.

⁴ Broodbank [2000] 2009, 89-92.

⁵ Renfrew [1972] 2006, 163-181· Vagnetti 1996. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Σάμψων (1993, 283-287), ο οποίος απορρίπτει την TN ως διακριτή περίοδο και ονομάζει τον συγκεκριμένο πολιτισμικό ορίζοντα Νεότερη Νεολιθική II δηλώνοντας έτσι τη συνέχεια του Νεότερου Νεολιθικού πολιτισμού.

⁶ Tomkins 2007, 32, 2008, 22, εικ. 3.1.

⁷ Σύμφωνα με τον Broodbank ([2000] 2009, 98), τα σημερινά δεδομένα για την πρώιμη μεταλλουργία κατά την περίοδο αυτή επαρκούν ώστε να τη χαρακτηρίσουν Χαλκολιθική και στον ελλαδικό χώρο.

⁸ Σάμψων 1993, 283-287.

Η μελέτη μας επικεντρώνεται στις ανασκαμμένες και δημοσιευμένες υπαίθριες εγκαταστάσεις και τα σπήλαια, στην Κρήτη που είναι το σημείο αναφοράς, αλλά και στο Νότιο Αιγαίο, δηλαδή στις Κυκλάδες, την Εύβοια, την Αττική, την Πελοπόννησο και τα Δωδεκάνησα. Συγκριτικά θα εξεταστούν και θέσεις του Β-ΒΑ Αιγαίου, των παράλιων της Μικράς Ασίας και ενίοτε της Συροπαλαιστίνης. Αναφορές θα γίνουν, όπου κρίνεται αναγκαίο και σε εγκαταστάσεις του ευρύτερου γεωπολιτισμικού χώρου, π.χ. στην Αίγυπτο ή τη Βαλκανική (βλ. Γεωγραφικό Πίνακα Ι).

Σκοπός της έρευνας

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη ζωή των κατοίκων της Κρήτης κατά την Τελική Νεολιθική περίοδο.

Σκοπός είναι: α) η διερεύνηση της δυναμικής των χαρακτηριστικών αυτών στην διαμόρφωση της καθημερινότητας των κατοίκων, β) η ανίχνευση τυχόν επιδράσεων που δέχτηκε τότε το νησί από τον εξωτερικό κόσμο, κυρίως το ευρύτερο Νότιο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο, γ) ο επαναπροσδιορισμός της θέσης του νησιού στο πολιτισμικό γίγνεσθαι της εποχής και η αντιμετώπισή του ως αναπόσπαστο μέρος του αιγαιακού πολιτισμού της ΤΝ και δ) η εξέταση των διεργασιών που εν τέλει οδήγησαν την Κρήτη στην Εποχή του Χαλκού και στην πορεία προς την εμφάνιση του Μινωικού πολιτισμού.

Ιστορία της έρευνας

Η αρχαιολογική μελέτη της νεολιθικής Κρήτης έχει συμπληρώσει παραπάνω από 100 χρόνια ζωής. Η πρωιμότερη γνωστή εγκατάσταση αποκαλύφθηκε από τον Α. Evans κάτω από το ανάκτορο της Κνωσού το 1900. Ακολούθησαν εκείνες στον Μαγκασά, το 1905, και στη Φαιστό το 1908⁹. Κατόπιν η σχετική έρευνα έμεινε μάλλον στάσιμη καθώς τα πλούσια ευρήματα του Μινωικού πολιτισμού υποσκέλισαν αυτά του κρητικού νεολιθικού παρελθόντος. Μόνο τις δεκαετίες του 1950 και 1960 το ενδιαφέρον αναζωπυρώθηκε, με τις νέες και συστηματικότερες ανασκαφές του J. Evans στην Κνωσό και του D. Levi στη Φαιστό¹⁰. Σταδιακά ήρθαν στο φως

⁹ Αντίστοιχα: Evans 1928 (Κνωσός)· Dawkins 1904-1905 (Μαγκασάς)· Pernier 1935 (Φαιστός).

¹⁰ Αντίστοιχα: Evans 1964, 1971 (Κνωσός)· Vagnetti 1972-1973 (Φαιστός).

σημαντικές νεολιθικές θέσεις, όπως ο Κατσαμπάς, το Καστέλι Φουρνής, τα Πάρτιρα, τα Καλά Σελιά, το Νεροκούρου, κλπ.¹¹. Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν αποκαλυφθεί αρκετές νέες κυρίως της TN περιόδου, μέσα από επιφανειακή έρευνα¹². Ενώ, η εξέταση παλαιότερων ανασκαφών έχει προσθέσει πολλά δεδομένα στη σχετική έρευνα¹³.

Σημαντικές πληροφορίες προήλθαν ενωρίς και από τη διερεύνηση των σπηλαίων: της Μιαμούς από τον Α. Taramelli το 1897, της Τραπέζας από τον Pendlebury το 1935-1936¹⁴.

Ήδη με τη δημοσίευση των πρώτων μελετών εφαρμόστηκε και στην Κρήτη το γνωστό τριμερές χρονολογικό σχήμα Πρώιμη, Μέση και Νεότερη Νεολιθική. Μετά την Κνωσό, τις δεκαετίες του 1960 και 1970, προστέθηκε η Ακεραμική ή Αρχική και η Τελική Νεολιθική¹⁵. Οι απόλυτες χρονολογήσεις που προέκυψαν με τη μέθοδο του ραδιάνθρακα παρουσίασαν μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ της Κρήτης και του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου· είχαν ως αποτέλεσμα να εξαιρεθεί το νησί από τη συγκριτική νεολιθική αρχαιολογία ολόκληρου του Αιγαίου και να διαμορφωθεί η υπόθεση μιας πολιτιστικής απομόνωσης του νησιού¹⁶. Σε αυτό συνέτεινε η απουσία εξέχουσας κρητικής κεραμικής της εποχής, κυρίως αυτής με γραπτή διακόσμηση, παρόλο που υπήρχαν απόψεις, όπως αυτή του J. Evans, ότι ορισμένα χαρακτηριστικά συνέδεαν την πρώιμη νεολιθική κεραμική της Κνωσού με εκείνη της Ύστερης Χαλκολιθικής από θέσεις του Ανατολικού Αιγαίου και της Ανατολίας και ότι έμενε να αποκαλυφθεί ένας κοινός τους πρόγονος πολιτισμός¹⁷.

Πρόσφατα, οι ενδελεχείς μελέτες του Peter Tomkins για τη νεολιθική Κρήτη, ειδικότερα μέσα από την επανεξέταση της κεραμικής ακολουθίας της Κνωσού

¹¹ Αντίστοιχα: Αλεξίου 1953, 1954 (Κατσαμπάς)· Πλάτων 1959 (Καστέλι Φουρνής)· Μόρτζος 1972 (Πάρτιρα)· Βασιλάκης 1987 (Καλά Σελιά)· Vagnetti, Christopoulou & Tzedakis 1989, 9-97 (Νεροκούρου).

¹² Για παράδειγμα, Branigan 1999 (Ζίρος)· Nowicki 2002 (περισσότερες θέσεις)· Hayden 2003 (Βρόκαστρο)· Nowicki 2008 (περισσότερες θέσεις)· Papadatos 2008 (Πετράς).

¹³ Galanidou & Manteli 2008 (Κατσαμπάς)· Todaro & Di Tonto 2008 (Φαιστός).

¹⁴ Αντίστοιχα: Taramelli 1897 (Μιαμού)· Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1935-1936 (Τραπέζα).

¹⁵ Tomkins 2008, 21.

¹⁶ Renfrew 1964, 111-12· Evans 1968, 273, 1971, 114· Cherry 1985, 24, 27· Broodbank 1992, 47-49· Manning 1995, 42· Μαντέλη 1996, 132· Vagnetti 1996, 30· Sampson 2002, 167· Tomkins 2007, 20-21. Ο Α. Σάμψων π.χ. σπάνια περιλαμβάνει την Κρήτη στις μελέτες του για τη Νεολιθική εποχή στα Δωδεκάνησα και γενικότερα στο ΝΑ Αιγαίο (βλ. Σάμψων 1988, σχεδ. 1, Sampson 2002, εικ. 154).

¹⁷ Evans 1968, 273-274.

έφεραν μια ανατροπή στην προηγούμενη έρευνα¹⁸. Έγινε προσπάθεια συγχρονισμού του κρητικού, με τον ελλαδικό, και τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο με αποτέλεσμα την ένταξη της Κρήτης στο νεολιθικό πολιτισμό ολόκληρης της ΝΑ Μεσογείου (βλ. Χρονολογικό Πίνακα II).

Δομή της εργασίας

Η εργασία οργανώνεται σε πέντε βασικά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται μια εισαγωγή στο φυσικό περιβάλλον της Κρήτης και του ευρύτερου αιγαιακού χώρου, με ιδιαίτερη αναφορά στις παραγωγικές πηγές, τα τοπία, τις επιλογές επιβίωσης, τις συνθήκες στη θάλασσα και τη ναυτική τεχνολογία. Στο τέλος του ίδιου κεφαλαίου αναφέρονται συνοπτικά οι εγκαταστάσεις της Τελικής Νεολιθικής περιόδου που έχουν ανασκαφεί συστηματικά ή εντοπιστεί με επιφανειακή έρευνα στην Κρήτη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια προσέγγισης των οικιστικών συστημάτων, ενός τομέα σημαντικού για την κατανόηση των ανθρώπινων συμπεριφορών, και των εκάστοτε οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών, των σχέσεων και ενδεχόμενων αλληλεπιδράσεων μεταξύ των κοινοτήτων. Η κατανόηση των λόγων ίδρυσης ενός οικισμού σε εξέχουσα ή σε άλλη θέση βασίζεται στη μελέτη της κοινωνικής γεωγραφίας, αλλά και του εξωτερικού και εσωτερικού ταξιδιωτικού δικτύου. Επίσης, αναλύονται τα δεδομένα της έρευνας σχετικά με τα σπήλαια και τις σπηλαιές εγκαταστάσεις, και με τις πολλές ερμηνείες αναφορικά με τη χρήση τους. Τέλος, μελετώνται τα ομολογουμένως λιγοστά διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με τις ταφικές πρακτικές στην Κρήτη κατά την ΤΝ περίοδο.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσονται βασικές εκφάνσεις του τεχνολογικού πολιτισμού στην όψιμη νεολιθική στην Κρήτη, η κεραμική, η μεταλλοτεχνία που εμφανίζεται τότε και η λιθοτεχνία του οψιανού. Η κεραμική εξακολουθεί να αποτελεί ουσιαστικό εργαλείο των αρχαιολόγων για την αναγνώριση και ταυτοποίηση ενός πολιτισμού. Από την άλλη η μεταλλοτεχνία, η οποία μέχρι πρόσφατα εθεωρείτο χαρακτηριστικό της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, αποδεικνύεται σήμερα ότι κάνει την εμφάνισή της στο νησί, όπως και στο υπόλοιπο Αιγαίο, λίγο ενωρίτερα, στα τέλη

¹⁸ Tomkins 2007, 2008 (ιδιαίτερα 22, εικ. 3.1.)· Μαντέλη 2011α.

της TN. Η μελέτη τέλος του οψιανού, ως πρώτη ύλη και ως τελικό προϊόν βοηθά σημαντικά στην ανίχνευση δρόμων επικοινωνίας και ζωνών αλληλοεπιδράσεων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο η έρευνα προχωρεί στην αμέσως επόμενη περίοδο, που εισάγει στον Μινωικό πολιτισμό, με στόχο τον εντοπισμό ενδεχόμενων κοινών στοιχείων με το παρελθόν ή χαρακτηριστικών που μετεξελίσσονται ή εμφανίζονται για πρώτη φορά. Οι συγκρίσεις αφορούν και πάλι στους τομείς της κατοίκησης, των ταφικών πρακτικών, της τεχνολογίας (κεραμική, μεταλλοτεχνία και λιθοτεχνία του οψιανού).

Το πέμπτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τα συμπεράσματα της μελέτης. Γίνεται δηλαδή η αποτίμηση όλων των αναλυτικών και συγκριτικών δεδομένων και επιχειρείται μια ανασύνθεση των αποσπασματικών, ομολογουμένως, κομματιών -των θραυσμάτων ενός σπασμένου σε χιλιάδες κομμάτια γυαλιού- που συνθέτουν την ιστορία της Τελικής Νεολιθικής στην Κρήτη ενταγμένης πλέον στο ευρύτερο αιγαιακό – μεσογειακό πλαίσιο.

I. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

Φυσικό περιβάλλον στην Κρήτη και το Αιγαίο στη Νεολιθική περίοδο

Η τοπογραφία των περιοχών του αιγαιακού χώρου που κατοικηθήκαν κατά τη Νεολιθική εποχή είναι δυνατόν να ανασυσταθεί εν μέρει, καθώς τα τελευταία επτά χιλιάδες χρόνια τα γενικά χαρακτηριστικά θεωρείται γενικά ότι έχουν αλλάξει ελάχιστα. Ανάλογα με την περιοχή, έχουν όμως σημειωθεί τοπικές αλλαγές, όπως μετατοπίσεις των ακτών, μεταβολές στη βλάστηση και τους βαθμούς αποψίλωσης, διαβρώσεις, επιχώσεις κλπ. Ειδικά τα πιο ευάλωτα νησιωτικά περιβάλλοντα και οικοσυστήματα έχουν υποστεί συνεχείς αλλαγές με ή χωρίς την επέμβαση του ανθρώπου¹⁹.

Η Κρήτη βρίσκεται στο νότιο άκρο του Αιγαίου από το οποίο βρέχεται βόρεια, ενώ νότια βρέχεται από το Λιβυκό πέλαγος. Έχει μήκος 245 χλμ., μέγιστο πλάτος 60 χλμ. - στον Ισθμό της Ιεράπετρας μειώνεται μόλις στα 12 χλμ. - και καταλαμβάνει έκταση 8336 τ.χλμ. Η ακτογραμμή της έχει μήκος 1000 χλμ. και παρουσιάζει βαθύ γεωγραφικό διαμελισμό. Το νησί είναι εξαιρετικά ορεινό και καθορίζεται από μια υψηλή σειρά βουνών: τα Λευκά Όρη (2452 μ.), την οροσειρά της Ίδης (Ψηλορείτης (2456 μ.) και αυτήν της Δίκτης (2148 μ.). Στα βουνά διαμορφώνονται εύφορα οροπέδια, κυρίως του Λασιθίου, του Ομαλού και της Νίδας, καθώς και πολυπληθή σπήλαια, όπως το Δικταίο και το Ιδαίο Άντρο και φαράγγια, όπως το μακρύ φαράγγι της Σαμαριάς, το φαράγγι της Ίμπρου, το Κουρταλιώτικο φαράγγι, το Φαράγγι των Λενικών στη Κάτω Ζάκρο κ.τ.λ.²⁰.

Η Κρήτη έχει ιδιαίτερα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά στο χώρο της μεσογειακής νησιωτικής αρχαιολογίας²¹, καθώς λόγω της έκτασης και των φυσικών της πόρων μπορεί να είναι αυτόνομη, ενώ παράλληλα βρίσκεται σχετικά μακριά από την ηπειρωτική χώρα ή από άλλα νησιά²². Η γεωμορφολογία της χαρακτηρίζεται από τους ορεινούς όγκους που τη διχοτομούν κατά μήκος του ανατολικού δυτικού και βόρειου νότιου άξονα, τις σχετικά μικρές πεδιάδες και οροπέδια, την ιδιόμορφη καρστική υδρολογία και τα πολλά σπήλαια. Οι δύο μεγάλες πεδιάδες της Κεντρικής

¹⁹ Broodbank [2000] 2009, 38 και 137· Κόπακα 2009.

²⁰ Οι πληροφορίες προέρχονται από την ιστοσελίδα <http://el.wikipedia.org/>.

²¹ Μαντέλη 1991, 437-439.

²² Ο Broodbank ([2000] 2009, 97) ονομάζει την Κρήτη «το σχεδόν ηπειρωτικό νησί».

Κρήτης, η μία βόρεια, όπου και η Κνωσός, και η άλλη νότια στη Μεσαρά, όπου και η Φαιστός, ερμηνεύουν χωρίς αμφιβολία τις επιλογές των νεολιθικών κοινοτήτων να κατοικήσουν σε αυτές - ακόμη και σήμερα είναι οι πιο εύφορες περιοχές της Κρήτης, όπου συγκεντρώνεται ικανός πλούτος του νησιού. Τις πεδιάδες διασχίζουν φαράγγια, χείμαρροι και ρέματα που προσφέρουν συχνά εύκολη πρόσβαση σε προσήνεμους κόλπους και αγκυροβόλια, κυρίως στη βόρεια πλευρά, αλλά και στον Νότο.

Οι ενδείξεις για την ανθρώπινη παρουσία στην Κρήτη πριν από τη Νεολιθική εποχή ήταν μέχρι πρόσφατα ελλειμματικές²³. Νεότερες όμως έρευνες στη νήσο Γαύδο έφεραν στο φως ευρήματα που χρονολογούνται στην Παλαιολιθική εποχή (όψιμο Πλειστόκαινο) προσφέροντας ένα εντελώς καινούργιο πεδίο θεωρήσεων και ερμηνειών σχετικά με τα πρώιμα ταξίδια και την πρώτη κατοίκηση της Κρήτης²⁴. Ανάλογα υπήρξαν και τα ευρήματα από τις περιοχές του Πλακιά και της Πρέβελης στο Νότιο Ρέθυμνο, δηλαδή παλαιολιθικά λίθινα εργαλεία που χρονολογούνται επίσης 130000 χρόνια πριν²⁵.

Οι πρώτες νεολιθικές κοινότητες του νησιού εγκαταστάθηκαν στην Κνωσό περίπου το 7000 π.Χ. Έφεραν μαζί τους ποικιλία καλλιεργούμενων φυτών και εξημερωμένα ζώα. Τα ενδημικά θηλαστικά του νησιού πιθανότατα εξοντώθηκαν από τους νέους κατοίκους²⁶. Τα αιγοπρόβατα και τα βοοειδή πολλαπλασιάστηκαν μειώνοντας παράλληλα την τοπική βλάστηση. Στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο άρχισε πιθανόν και η καλλιέργεια της ελιάς, που αποτελεί βασικό στοιχείο της διαχρονικής κρητικής οικονομίας²⁷. Η μετατροπή εδαφών σε καλλιεργήσιμη γη δεν είναι γνωστό σε ποιο βαθμό επηρέασε το περιβάλλον, όμως μέχρι το τέλος της

²³ Βλ. Παπουτσάκης 1972, 107-139 και Faure [1964] 1996, 126-128 για τις βραχογραφίες στο Ασφέντου· Ζώης 1973, 57-66 για προνεολιθικά ευρήματα στην Τρυπητή και τις Ρουσές Ηρακλείου, (αλλά πρβ. και Dimoroulou-Rethemiotaki 2004, 374, η οποία θεωρεί τα ευρήματα από τις παραπάνω θέσεις μινωικά).

²⁴ <http://www.antiquity.ac.uk/antiquitynew/projgall/kopaka321/>· Κόπακα & Ματζάνας (υπό δημοσίευση / εκτύπωση).

²⁵ Strasser *et al.* 2010, 145-190.

²⁶ Σημειώνεται, ωστόσο, ότι κανένα οστό από τα άγρια θηλαστικά (π.χ. το γιγενές ελάφι και ο υποπόταμος) δε βρέθηκε μέχρι σήμερα σε νεολιθικές αποθέσεις. Θα μπορούσαν επομένως να είχαν ήδη εξαφανιστεί πιθανόν από κυνηγούς που ταξίδευαν για ανεύρεση τροφής κατά τη Μεσολιθική περίοδο (Rackham & Moody 2004, 67).

²⁷ Στο παλυνολογικό δείγμα των Τερσανών στα Χανιά η γύρη της ελιάς εμφανίζεται ήδη στη Μέση Νεολιθική περίοδο σε μικρές όμως ποσότητες. Η καλλιέργεια της συστηματοποιείται στη ΝΝ, γεγονός που θα ασκήσει σημαντική επίδραση στην άγρια βλάστηση της περιοχής (Rackham & Moody 2004, 180). Αλλά πρβ. Halstead 2008, 236-237, για μια αντίθετη άποψη.

Νεολιθικής οι άνθρωποι είχαν κατακτήσει διαφορετικά κομμάτια του κρητικού τοπίου, ακόμη και του ορεινού²⁸.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε σήμερα σχετικά με τη βλάστηση και το κλίμα που επικρατούσαν στο νησί στη Νεολιθική προέρχονται από σποραδικές παλυνολογικές αναλύσεις, και συγκεκριμένα αυτές δύο πυρήνων, της Αγίας Γαλήνης στην επαρχία Αμαρίου στο Ρέθυμνο και των Τερσανών στο Ακρωτήρι Χανίων²⁹. Αν και τα δεδομένα θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με επιφύλαξη, συμπεραίνεται ότι το κλίμα ήταν υγρότερο με περιοχές με συνεχόμενη δασώδη βλάστηση και ξηρότερες με συνδυασμό μακκίας βλάστησης και στέπας. Τα φρύγανα θα πρέπει να ήταν λιγότερο εκτεταμένα από ό,τι σήμερα και ίσως περιοριζόνταν στις παράκτιες ζώνες. Τα δάση αποτελούνταν κυρίως από δρύες, αιθαλείς και φυλλοβόλες, αζίλακες (ένα είδος βελανιδιάς που σήμερα κατακλύζει το όρος Δίκτη) κουμαριές και μικρές συστάδες πεύκων, ενώ η φιλύρα και η φτελιά θα κυριαρχούσαν στους κρημνούς. Τα πλατάνια και τα κυπαρίσσια εμφανίζονται σπάνια στα διαθέσιμα δείγματα γύρης – τα δεύτερα πιθανότατα περιοριζόνταν στα βουνά, από όπου δεν διαθέτουμε παλυνολογικά δείγματα. Η βλάστηση, τέλος, μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Κρήτης θα διέφερε σημαντικά, όπως συμβαίνει και σήμερα, καθώς το κλίμα στα δυτικά είναι πιο υγρό.

Φαίνεται λοιπόν ότι η νεολιθική Κρήτη καλυπτόταν από δέντρα σε μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι σήμερα, αν και ποτέ δεν ήταν τόσο υγρή ώστε να συντηρήσει συνεχόμενο δάσος σε χαμηλά υψόμετρα. Ήδη εκείνα τα χρόνια οι δασώδεις εκτάσεις στους πρόποδες των βουνών και στις παράκτιες πεδιάδες αυξομειώνονταν ανάλογα με την έκταση της καλλιέργειας των εδαφών. Η ανθρώπινη δραστηριότητα, η καλλιέργεια, η βόσκηση, η υλοτομία και οι άλλες μορφές αποψίλωσης, π.χ. μέσα από φωτιές, σε συνδυασμό με τις κλιματικές αλλαγές έχουν συμβάλει σε σημαντικές περιοδικές αλλαγές του κρητικού τοπίου.

Σημαντικές κατά τύπους διαφοροποιήσεις παρουσιάζουν οι παράλιες ζώνες της Κρήτης από τη Νεολιθική και την ΠΕΧ μέχρι σήμερα, όπως της ανόδου της θαλάσσιας στάθμης, της τεκτονικής δραστηριότητας, των διαβρώσεων και των προσχώσεων³⁰.

²⁸ Rackham & Moody 2004, 2.

²⁹ *Ibid*, 177-180. Νεότερες έρευνες σχετικές με το κλίμα στην Ανατολική Μεσόγειο 6000 χρόνια πριν από σήμερα αποδεικνύουν ότι ήταν πιο υγρό, διατηρήθηκε έτσι μέχρι και 5400 χρόνια πριν από σήμερα. Έκτοτε γινόταν σταδιακά πιο ξηρό μέχρι και την απόλυτη επικράτησή του περίπου 4600 πριν από σήμερα και εξής (Finné *et al.* 2011, abstract).

³⁰ Rackham & Moody 2004, 278-280.

Γεωλογικές αλλά και αρχαιολογικές μελέτες δείχνουν ότι όταν οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τον μηλιακό οψιανό στο Φράχθι της Αργολίδας (περίπου 10900 π.Χ.) εκεί το επίπεδο της θάλασσας βρισκόταν 11 μ. χαμηλότερα, δηλαδή η στεριά εκτεινόταν 6 χλμ. περίπου μέσα στο νερό³¹. Την ίδια εποχή, και στη Μήλο η στεριά ήταν περισσότερο εκτεταμένη, επομένως η πρόσβαση από το Φράχθι στη Μήλο θα ήταν ευκολότερη καθώς η θαλάσσια διαδρομή θα ήταν αρκετά πιο σύντομη.

Στο νεολιθικό οικισμό του Σάλιαγκου, βυθισμένα σήμερα αρχαιολογικά κατάλοιπα επιβεβαιώνουν ότι το επίπεδο της θάλασσας βρισκόταν 5 μ. χαμηλότερα από το σημερινό³². Στη Δυτική Κρήτη η θαλάσσια στάθμη υψώνεται αρκετά γρήγορα, περίπου 4 μ. κάθε 1000 χρόνια, ενώ στην Κεντρική Κρήτη οι αλλαγές είναι σχετικά λιγότερο δραματικές. Στην περιοχή της Μεσαράς π.χ. το νερό έχει ανέβει 4 μ. περίπου τις τελευταίες τρεις με έξι χιλιετίες - ίσως 1 μ. από τη Ρωμαϊκή εποχή. Στην Ανατολική Κρήτη, εξάλλου, η ΒΑ πλευρά βυθίζεται, ενώ η ΝΑ υψώνεται.

Οι Κυκλάδες απόκτησαν φαίνεται τη σημερινή περίπου μορφή στη ΝΝ περίοδο, και τα γενικά τους χαρακτηριστικά δεν έχουν αλλάξει πολύ τις τελευταίες επτά χιλιετίες, εκτός από ορισμένες τοπικές αλλαγές. Δύο σημαντικές διαφορές αφορούν την κάλυψη της χερσαίας γέφυρας που ένωνε τα σημερινά νησιά της Πάρου, της Αντιπάρου και του Δεσποτικού, και τη μεταβολή στο σχήμα και το μέγεθος της Θήρας μετά από την έκρηξη του ηφαιστείου της στα μέσα της 2^{ης} χιλιετίας.

Τα κυκλαδίτικα νησιά δεν ήταν πιθανόν ποτέ πλήρως καλυμμένα με δάση, αλλά είχαν ίσως ένα συνδυασμό από χαμηλή βλάστηση (τύπου μακκία) με λιγοστές δασώδεις περιοχές και συστάδες δέντρων σε υγρές ζώνες με καλή δυνατότητα άρδευσης³³. Ήδη όμως από την ΠΕΧ η αποψίλωση είχε φαίνεται αρχίσει, είτε από το κόψιμο των δέντρων είτε από τη βόσκηση. Δεν είναι σίγουρο αν το κλίμα ήταν το ίδιο ή ελαφρώς πιο υγρό κατά τις πρώτες περιόδους της Νεολιθικής εποχής. Τα νησιά υστερούν σε καλλιεργήσιμα εδάφη, ακόμη και σε περιοχές όπου η υψομετρική κλίση δεν είναι μεγάλη και δεν απαιτείται κατασκευή αναβαθμίδων, οι οποίες πιθανόν άρχισαν να κατασκευάζονται στη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού³⁴.

Σε αντίθεση με τις Κυκλάδες που βρίσκονται στο κέντρο περίπου του Αιγαίου πελάγους, τα περισσότερα νησιά που αποτελούν το σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων

³¹ Lambeck 1996, 597 και 607· Pope 2004, 42· Betancourt & Farrand 2006, 29.

³² Broodbank [2000] 2009, 137-138.

³³ *Ibid*, 137-138, 145-146.

³⁴ Frederic & Krahtopoulou 2000, 80.

βρίσκονται κοντά στις ακτές της Μικράς Ασίας. Τα δύο μεγαλύτερα, η Ρόδος και η Κως, διαφέρουν σχετικά από τα πιο μικρά που έχουν την ίδια περίπου γεωμορφολογία. Είναι δηλαδή ορεινά χωρίς βλάστηση, έχουν βαθιές κοιλώσεις και σχηματίζουν μικρές αρκετά εύφορες πεδιάδες. Η Ρόδος και η Κως ως «ηπειρωτικά νησιά» θυμίζουν τη γεωμορφολογία της Κρήτης: έχουν ορεινό εσωτερικό με δάση από πεύκα και κυπαρίσσια, μεγαλύτερες πεδινές ζώνες στις μάλλον βραχώδεις ακτές τους.

Η Αττική, η Νότια Εύβοια και η Πελοπόννησος παρουσιάζουν επίσης κοινά περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά, μεταξύ τους και με την Κρήτη. Από τις βόρειες Κυκλάδες, η μετάβαση στην ηπειρωτική Ελλάδα γίνεται βαθμιαία, μέσω των χερσονήσων της Αττικής και της Εύβοιας. Η Εύβοια μάλιστα, αν και κατ' όνομα σχεδόν νησί, ίσως ήταν ενωμένη μερικώς ή ολικώς με την ξηρά κατά την περίοδο που μας απασχολεί³⁵. Η Πελοπόννησος, η μεγαλύτερη χερσόνησος του ελλαδικού χώρου, χωρίζεται από τη Στερεά Ελλάδα με τον Ισθμό της Κορίνθου. Έχει μεγάλους και βαθείς κόλπους, τον Κορινθιακό, τον Κυπαρισσιακό, τον Λακωνικό και τον Αργολικό που της δίνουν το χαρακτηριστικό σχήμα του πλατανόφυλλου. Είναι ορεινή με υψηλότερο βουνό τον Ταΰγετο (2407 μ.), αλλά και με πολλές εύφορες πεδιάδες³⁶.

Θαλάσσιο περιβάλλον και ναυτική τεχνολογία

Η θάλασσα έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής ιστορίας. Ακόμη και τα παράλια της νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας -της Αττικής, της Εύβοιας και της Πελοποννήσου- θυμίζουν περισσότερο νησιά που περιβάλλονται από θάλασσα. Η εκάστοτε ναυτική τεχνολογία με την οποία οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου ήταν σε θέση να μετακινούνται και να επικοινωνούν, αποτελεί ουσιαστικό παράγοντα κατανόησης των δεδομένων κατοίκησης σε κάθε εποχή.

Οι γενικές παράμετροι που πρέπει να συνεξετάζονται όταν γίνεται αναφορά σε πλεύσεις της Νεολιθικής και της ΠΕΧ, είναι τα βασικά θαλάσσια ρεύματα και οι άνεμοι. Εξίσου σημαντική είναι η ευνοϊκή για τη ναυσιπλοΐα εποχή στη Μεσόγειο, η οποία διαρκεί από το Μάιο μέχρι τον Σεπτέμβριο, σε αντιδιαστολή με την απαγορευτική περίοδο Νοεμβρίου - Μαρτίου, ενώ ο Απρίλιος και ο Οκτώβριος

³⁵ Broodbank [2000] 2009, 134.

³⁶ <http://www.discover-peloponnisos.gr>

χαρακτηρίζονται ως μεταβατικοί μήνες. Οι άνεμοι και τα ρεύματα καθορίζουν τους άξονες μετακίνησης των σκαφών στη θάλασσα, π.χ. οι ισχυροί άνεμοι που είναι γνωστοί ως ετησίες ή μελτέμια μπορούν να αποτρέψουν τα καλοκαιρινά ταξίδια αρκετές μέρες³⁷ (εικ. 1-2).

Εκτός όμως από τη μορφή και τη διάρκεια των φυσικών φαινομένων, απαραίτητα για την πραγματοποίηση των θαλάσσιων ταξιδιών είναι βέβαια και τα πλωτά μέσα³⁸. Τα πλεούμενα δεν είναι μόνο κατασκευές που βοηθούν τους ανθρώπους να διασχίσουν τη θάλασσα αλλά και αντικείμενα πολιτισμού. Πριν από το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας δεν υπάρχουν ενδείξεις για ιστιοφόρα στο Αιγαίο. Μέχρι τότε, δηλαδή και στη Νεολιθική περίοδο, οι διαθέσιμες σχετικές απεικονίσεις δείχνουν κωπήλατα σκάφη, κανό, δύο βασικών τύπων. Ο πρώτος τύπος, αυτός που αναπαριστάται στα ΠΚ II τηγανόσχημα αγγεία (εικ. 3), συνίσταται σε ένα μεγάλο επίμηκες σκάφος με γωνιώδη καρίνα και ψηλή πρύμνη, το οποίο προωθείται από μεγάλο αριθμό κωπηλατών. Ο δεύτερος τύπος επίσης με ψηλό δοκάρι έχει μικρότερο μέγεθος και λιγότερο πλήρωμα: πρόκειται για έναν τύπο μονόξυλου που χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη Νεολιθική εποχή και την ΠΕΧ. Πιθανότατα θα υπήρχαν και αρκετές παραλλαγές στους παραπάνω βασικούς τύπους, οι οποίες ίσως διαμορφώνονταν από περιοχή σε περιοχή (εικ. 4).

Τέτοιου είδους πλοία δεν απαιτούσαν κανενός είδους λιμενική εγκατάσταση πέρα από μια παραλία χωρίς βράχια για να προσαράξουν. Οι βραχογραφίες της TN που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα στον Στρόφιλα της Άνδρου είναι ιδιαίτερα σημαντικές³⁹, καθώς απεικονίζουν σκηνές από τις δραστηριότητες της κοινότητας, την αγροκαλλιέργεια, την κτηνοτροφία και το κυνήγι, αλλά και από την ενασχόληση των κατοίκων με τη θάλασσα, π.χ. το ψάρεμα και το ανταλλακτικό εμπόριο. Σε αυτές υπάρχει μια πρώιμη απεικόνιση κωπήλατου πλοίου με ψηλή πρύμνη του τέλους της Νεολιθικής εποχής (εικ. 5 και εξώφυλλο).

Μελέτες σχετικές με πιθανές θαλάσσιες διαδρομές στο νεολιθικό Αιγαίο τεκμηριώνουν τις ικανότητες και τις δυνατότητες των κατοίκων για τέτοιες πλεύσεις⁴⁰. Εφικτή ήταν η επικοινωνία ακόμα και στα πιο απομακρυσμένα νησιά (εικ. 6). Πολλές παράλιες εγκαταστάσεις της Νεολιθικής και της ΠΕΧ πιθανόν ιδρύθηκαν

³⁷ Broodbank [2000] 2009, 169.

³⁸ *Ibid*, 176-178, 182.

³⁹ Televantou 2008, 46-47, εικ. 6.8.

⁴⁰ Sampson 2002, 159-169, εικ. 153· Papageorgiou 2008, 9-11· Broodbank [2000] 2009, 460.

ως σταθμοί ανεφοδιασμού (ports of call) κατά μήκος οικείων θαλάσσιων διαδρομών, μεταξύ των Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων με την Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα π.χ. ο Στρόφιλας στην Άνδρο, η Κεφάλα στην Κέα, η εγκατάσταση στο όρος Κύθνος της Δήλου, ο Σάλιαγκος, η Γρόττα στη Νάξο, το Ακρωτήρι στη Θήρα κλπ.⁴¹ Ενώ και στην Κρήτη μια σειρά από ΤΝ-ΠΙΜ Ι θέσεις κατά μήκος των βόρειων ακτών του νησιού χαρακτηρίζονται ως λιμενικές εγκαταστάσεις, όπως ο Πετράς, το Χρυσοκάμινο, ο Μόχλος, ο Πόρος-Κατσαμπάς⁴². Ενδιάμεσοι σταθμοί ήταν τα νησιά των Κυθήρων και των Αντικυθήρων. Ένα ταξίδι από τα Κύθηρα στη Δυτική Κρήτη μέσω των Αντικυθήρων, με καλές καιρικές συνθήκες, έχει υπολογιστεί ότι θα διαρκούσε περίπου δύο μέρες⁴³.

Η κατοίκηση στην Κρήτη⁴⁴ (εικ. 7-8)

Ο σημαντικότερες γνωστές υπαίθριες εγκαταστάσεις στην Κρήτη είναι αυτές στην Κνωσό και τη Φαιστό⁴⁵. Έχουν ιδρυθεί στις δύο πιο μεγάλες και εύφορες πεδιάδες της Κεντρικής Κρήτης. Συγχρόνως, βρίσκονται κοντά στη θάλασσα και σε λιμενικές θέσεις. Η Κνωσός, που είχε επίνειο-λιμάνι της τον Πόρο-Κατσαμπά στην ΠΙΜ περίοδο, τη Νεολιθική χρησιμοποιούσε ίσως τη νοτιότερη εγκατάσταση επίσης στον Κατσαμπά⁴⁶. Κεραμική της ΤΝ έχει βρεθεί και στον Κομμό, το μετέπειτα μινωικό λιμάνι της Φαιστού⁴⁷. Άλλες θέσεις με νεολιθικές ενδείξεις στην Κεντρική Κρήτη είναι η Αγία Τριάδα, η Γόρτυνα, οι Καλοί Λιμένες, η Λεβήνα, αλλά και τα Πάρτιρα (αν και τελευταία η κεραμική από τα Πάρτιρα επαναχρονολογήθηκε στην αρχή της ΠΙΜ Ι περιόδου⁴⁸), οι Γωνιές Μαλεβιζίου στον Ψηλορείτη, ο Πρινιάς και το

⁴¹ Televantou 2008, 43-53 (Στρόφιλας)· Coleman 1977 (Κεφάλα)· Sampson 2008α, 13-17 (Κύθνος)· Evans & Renfrew 1968 (Σάλιαγκος)· Broodbank [2000] 2009, 358-360 (Γρόττα)· Σωτηρακοπούλου 1999 (Ακρωτήρι).

⁴² Papadatos 2008, 258-272 (Πετράς)· Betancourt 2006 (Χρυσοκάμινο)· Branigan 1991, 97-106 (Μόχλος)· Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 363-380 (Πόρος).

⁴³ Broodbank & Kiriatzi 2007, 245, σημ. 17.

⁴⁴ Γενικά για τις νεολιθικές εγκαταστάσεις στην Κρήτη βλ. Ζώης 1973. Για νεότερες ανασκαμμένες ή εντοπισμένες θέσεις βλ. επιμέρους βιβλιογραφικές παραπομπές και Nowicki 2008, 200-228, εικ. 13.1.

⁴⁵ Για την Κνωσό βλ. Evans 1928, 1-21, Evans 1964, 132-240 και Tomkins 2008, 25. Για τη Φαιστό βλ. Vagnetti 1972-1973, Todaro & Di Tonto 2008, 177-190.

⁴⁶ Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 374· Galanidou & Manteli 2008, 165-176.

⁴⁷ Betancourt 1990.

⁴⁸ Tomkins 2007, 46-48.

Γάζι στα βόρεια παράλια⁴⁹. Νεολιθική κατάληψη τεκμηριώνεται επίσης στα σπήλαια Ειλειθυίας στην Αμνισό, Στραβομούτη στο Γιούχτα και Μιαμού στα Αστερούσια⁵⁰.

Στην Ανατολική Κρήτη, που είναι περισσότερο ορεινή απ' ό,τι η Κεντρική, με μικρές κοιλάδες και οροπέδια αλλά και πολλά σπήλαια, οι μέχρι σήμερα γνωστές υπαίθριες εγκαταστάσεις είναι μάλλον μικρές και περισσότερο διάσπαρτες. Πρόκειται για: τον Πετρά στον κόλπο της Σητείας⁵¹ και τον Κάστελο στο οροπέδιο Λασιθίου⁵², μια ορεινή θέση, αλλά με εύκολη και άμεση πρόσβαση σε εύφορο καλλιεργήσιμο έδαφος, τον παράλιο Μόγλο⁵³, με προστατευμένο φυσικό λιμάνι και εύφορη κοιλάδα, και τη θέση Μοναστηράκι Καταλύματα στη βόρεια πλευρά του φαραγγιού του Χα στον Ισθμό της Ιεράπετρας⁵⁴. Επίσης έχουν φέρει στο φως θέσεις, όπως π.χ. ο Κατελιώνας και το Λαμνόνι στη Ζίρο⁵⁵, που μεταβάλλουν την εικόνα της κατοίκησης στο βόρειο μόνο τμήμα του νομού. Η εγκατάσταση στα σπήλαια Πελεκητών στη Ζάκρο και Τραπέζας και Σκαφίδια στο Λασιθί χρονολογείται επίσης στην ΤΝ⁵⁶.

Όπως προαναφέρθηκε, στη Δυτική Κρήτη κυριαρχούν οι ορεινοί όγκοι του Ψηλορείτη, που καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη έκταση του Ρεθύμνου και των Λευκών Ορέων που καλύπτουν τα Χανιά, περιοχές ορεινές αλλά και πράσινες λόγω των αυξημένων βροχοπτώσεων. Δεν υπάρχουν εκτεταμένες πεδιάδες με εξαίρεση αυτές στις βόρειες λεκάνες των δύο πόλεων. Στη λεκάνη των Χανίων έχει αποκαλυφθεί ο ΤΝ οικισμός στο Νεροκούρου και ο ΠΙΜ στη Ντέμπλα, σε κοντινό ύψωμα στους πρόποδες των Λευκών Ορέων⁵⁷.

Παλιότερη εντύπωση ότι η Δυτική Κρήτη ήταν σχεδόν ακατοίκητη μέχρι το τέλος της Εποχής του Χαλκού, δεν ευσταθεί πλέον. Ίσως η πυκνή βλάστηση και τα απότομα βουνά κάνουν δυσκολότερη την αποκάλυψη θέσεων, απ' ό,τι στο κεντρικό

⁴⁹ Ζώης 1973, 187 (Αγία Τριάδα), 200 (Γόρτυνα)· Βασιλάκης 1987 (Καλοί Λιμένες)· Alexiou & Warren 2004, 17 (Λεβήνα, Τάφος II: «subneolithic / earliest EM I»)· Ζώης 1973, 177-180 (Πάρτιρα), 180-181 (Γωνιές Μαλεβιζίου)· Cultraro 2005, 615-620, 2011, 171 (Πρινιάς)· Πυλαρινού & Βασιλάκης 2010, 276-280 (Γάζι).

⁵⁰ Ζώης 1973, 125-128 (σπήλαιο Ειλειθυίας στην Αμνισό), 174-177 (Στραβομούτη στο Γιούχτα), 181-187 (Μιαμού στα Αστερούσια).

⁵¹ Papadatos 2008, 258-272.

⁵² Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1937-1938, 1-56.

⁵³ Μαντέλη 1991, 438-439.

⁵⁴ Nowicki 2006, 253-262.

⁵⁵ Branigan 1999, 57, εικ. 3.1.

⁵⁶ Ζώης 1973, 105-107· Δαβάρας 1996, 93.

⁵⁷ Vagnetti, Christopoulou & Tzedakis 1989, 87-91 (Νεροκούρου)· Warren & Tzedakis 1974 (Ντέμπλα).

και ανατολικό τμήμα της Κρήτης, όπου το ανάγλυφο είναι ηπιότερο⁵⁸. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να ισχύει και για τις εν γένει λιγότερες ενδείξεις για υπαίθριες εγκαταστάσεις της Νεολιθικής. Πρόσφατες επιφανειακές έρευνες στο νότιο, νοτιοδυτικό και βορειοδυτικό τμήμα του νομού Χανίων αποκαλύπτουν περισσότερες θέσεις, ιδίως της TN⁵⁹. Το ίδιο και στο Νότιο Ρέθυμνο, στην περιοχή του Πλακιά⁶⁰.

Σημαντικός είναι, εξάλλου, ο αριθμός των σπηλαίων με νεολιθική χρήση, το Σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη κοντά στο Νεροκούρου, αυτό στα Περιβόλια Χανίων, το Κουμαρόσπηλιο στο Ακρωτήρι, το σπήλαιο του Λέντακα (Μελιδόνι), το σπήλαιο Λερά στο Ακρωτήρι, η Πλατυβόλα Χανίων, το Γεράνι Ρεθύμνου, οι Ελένες Αμαρίου, ο Ελληνόσπηλιος, τα σπήλαια Σεντόνη στα Ζωνιανά και το Ιδαίο Άντρο στον Ψηλορείτη⁶¹.

Φυσικοί παράγοντες και η «ορατότητα» των εγκαταστάσεων

Στην αρχαιολογία των προϊστορικών χρόνων, ταφονομικοί και άλλοι φυσικοί παράγοντες, εύκολα μπορούν να επηρεάσουν τον εντοπισμό / την αποκάλυψη ή μη μιας θέσης, με αποτέλεσμα τα συμπεράσματα και οι εκτιμήσεις των μελετητών να βασίζονται συχνά σε αμφισβητούμενα δεδομένα⁶².

Άλλοι τέτοιοι παράγοντες είναι οι αλλουβιακές αποθέσεις σε πεδινές τοποθεσίες και οι διαβρώσεις. Εξάλλου παραθαλάσσιοι οικισμοί πολύ πιθανόν έχουν εξαφανιστεί κάτω από το νερό με την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Κνωσού, όπου ο νεολιθικός οικισμός αποκαλύφθηκε μόνο επειδή βρισκόταν κάτω από το υπό διερεύνηση μινωικό ανάκτορο. Και αυτό γιατί οι αποθέσεις στις όχθες του ποταμού Καίρατου φτάνουν σήμερα σε πάχος μέχρι και τα 10 μ. Επίσης, το πηγάδι στο Καστέλι Φουρνής στην Ανατολική Κρήτη αποκαλύφθηκε σε βάθος 10 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Έτσι, πιθανότατα στο μέλλον θα αποκαλυφθούν άγνωστες νεολιθικές εγκαταστάσεις και σε πεδιάδες όπως των Χανίων ή της Ιεράπετρας.

⁵⁸ Rackham & Moody 2004, 8-9.

⁵⁹ Nowicki 2008, 200-228, εικ. 13.1.

⁶⁰ *Ibid*, 203, εικ. 13.1.

⁶¹ Για τα σπήλαια της Δυτικής Κρήτης βλ. Ζώης 1973· Godart & Tzedakis 1992· Τζεδάκης 1996, 93-94. Επίσης βλ. Ζώης 1973, 211 (Ελληνόσπηλιος Κισάμου)· Tomkins 2007, 34 (Λέντακα)· Σακελλαράκης 1985, 83-86 (Ιδαίο Άντρο).

⁶² Μαντέλη 1991, 440· Mee 2001, 5· Halstead 2008, 231 (uneven survival and investigation)· Tomkins 2008, 38.

Μικρές περιφερειακές θέσεις είναι πιο εύκολο να εντοπιστούν σε λόφους και σε ακρωτήρια όπου οι επιχώσεις είναι μικρές, αλλά εδώ πάλι η διάβρωση μπορεί να έχει καταστρέψει εντελώς τα κατάλοιπα. Είναι γεγονός, επομένως, ότι εξαιτίας φυσικών παραγόντων πολλές νεολιθικές θέσεις θα έχουν χαθεί, όμως πόσες είναι μάλλον δύσκολο να υπολογιστεί.

Η σημαντικότερη αύξηση εγκαταστάσεων που παρατηρείται κατά την επόμενη ΠΕΧ μήπως σχετίζεται και αυτή με ταφονομικούς και άλλους φυσικούς παράγοντες; Γιατί έχουν αποκαλυφθεί τόσο πολλές θέσεις της ΠΕΧ και τόσο λίγες της Νεολιθικής περιόδου; Μήπως επιπλέον ο τρόπος έρευνας υπήρξε διαφορετικός; Ή μήπως τα διαγνωστικά αντικείμενα της ΠΕΧ είναι περισσότερο αναγνωρίσιμα από αυτά της Νεολιθικής;

Συζήτηση

Αρχαιολογικά ευρήματα, παλαιοβοτανικά και αρχαιοζωολογικά δεδομένα δείχνουν ότι το κλίμα, το φυσικό περιβάλλον, η αγροτική και κτηνοτροφική χρήση δεν διέφεραν ιδιαίτερα στις επιμέρους περιοχές του Νότιου Αιγαίου κατά τη Νεολιθική περίοδο και την αμέσως επόμενη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Η γεωμορφολογία του ανατολικού τμήματος της Κρήτης που θυμίζει περισσότερο αυτή των Κυκλάδων, ευνοεί στις δύο περιοχές τους μικρούς και διάσπαρτους νεολιθικούς και ΠΕΧ οικισμούς, ενώ στα εύφορα πεδινά της Μεσαράς και της Κνωσού, οι εγκαταστάσεις μοιάζουν πιο εκτεταμένες. Η μεικτή νεολιθική οικονομία καθρεπτίζεται στις οικιστικές επιλογές της εποχής, με εγκαταστάσεις κοντά στη θάλασσα, με μικρές ή μεγαλύτερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και σχετικά εύκολη πρόσβαση σε πιο ορεινά τοπία.

Την κατοίκηση στο Νότιο Αιγαίο διαμόρφωσε και η δυνατότητα της θαλάσσιας επικοινωνίας μεταξύ των πολυάριθμων νησιών και των παραλίων του ηπειρωτικού χώρου. Μετά τους πρώιμους εποικισμούς τους, και στη πορεία των χρόνων η επικοινωνία αυτή παρέμεινε δυναμική, ενώ άλλαζαν οι μορφές διαντίδρασης, οι επιρροές και οι συσχετισμοί ανάμεσα στα νησιά, τις ηπειρωτικές περιοχές αλλά και τους οικισμούς⁶³.

Στην Κρήτη, η Κνωσός παραμένει η παλαιότερη γνωστή εγκατάσταση που ιδρύθηκε γύρω στο 7000 π.Χ. Μία ακόμη θέση χρονολογείται στην αρχή της

⁶³ Davis 1992, 700-708· Broodbank 1999, 15-22.

Νεολιθικής, αυτή στο σπήλαιο Γερανίου. Μόνο στη Νεότερη Νεολιθική και ιδιαίτερα στην Τελική Νεολιθική, το νησί θα γνωρίσει μια σταδιακή οικιστική και πληθυσμιακή ανάπτυξη σε όλη του την έκταση.

II. ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΤΗΣ ΤΕΛΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ

II.1. Υπαίθριοι οικισμοί

Κρήτη

Η νεολιθική κατοίκηση στην Κρήτη ιδιαίτερα μέχρι και τη NN, υπήρξε αραιή και σποραδική. Οι λίγες γνωστές εγκαταστάσεις βρίσκονται σε περιοχές πεδινές, κοντά στη θάλασσα. Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής ουσιαστικά «κυριαρχεί» η Κνωσός, ένας ανοιχτός, εκτεταμένος οικισμός με συνεχή κατοίκηση από την Αρχική Νεολιθική. Στο υπόλοιπο νησί μόνο το σπήλαιο στο Γεράνι και ο Κατσαμπάς⁶⁴ παρουσιάζουν κατάλοιπα ανθρώπινης παρουσίας στην Πρώιμη και τη Μέση Νεολιθική.

Αν και μέχρι σήμερα δεν έχει επιβεβαιωθεί από την έρευνα, η ύπαρξη και άλλων υπαίθριων εγκαταστάσεων πριν από τη NN θεωρείται πολύ πιθανή, καθώς είναι μάλλον αδύνατον οι κοινότητες αυτές να επιβίωσαν μόνες τους για πάνω από 2000 χρόνια. Ακόμη όμως και αν αποκαλυφθούν νέες θέσεις, δεν θα πρέπει να είναι πάρα πολλές και η διασπορά τους στο νησί θα παρέμενε αραιή. Με την έναρξη της NN περιόδου, η εικόνα μοιάζει να αλλάζει σταδιακά μέσα από θέσεις, όπως ο Κατσαμπάς, ο Μαγκασάς και ο Σφουγγαράς, των οποίων ο αριθμός παραμένει όμως ακόμη πολύ μικρός.

Δραστικές αλλαγές στο οικιστικό σύστημα παρατηρούνται και εντατικοποιούνται μόνο κατά την επόμενη TN περίοδο ως προς τον αριθμό των θέσεων όσο και τη διασπορά τους στο νησί και κορυφώνονται ιδιαίτερα στις δύο τελευταίες φάσεις της (TN III-IV). Χαρακτηριστική της κατοίκησης είναι η μεγαλύτερη ποικιλία στην επιλογή των θέσεων. Όλα τα παραπάνω αντανακλούν μια δημογραφική άνοδο και εξάπλωση, καθώς και ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές⁶⁵.

Η μέχρι σήμερα επικρατούσα άποψη για την κρητική νεολιθική κατοίκηση ήταν αυτή ενός μεγάλου, απομονωμένου και οικονομικά και δημογραφικά αυτάρκη

⁶⁴ Για τη χρονολόγηση του Κατσαμπά στην ΠΝ I και II βλ. Galanidou & Manteli 2008, 169. Πρόσφατα και ο Tomkins (2010, 37) χρονολογεί τη θέση στην ύστερη MN περίοδο. Πρβ. *idem* 2007, 29-31 για τη χρονολόγηση της αποκλειστικά στη NN. Στη MN τοποθετεί και η Γαλανίδου (2011, 37) την έναρξη χρήσης του χώρου.

⁶⁵ Tomkins 2008, 35· Broodbank [2000] 2009, 159-165.

οικισμού στην Κνωσό, κάτοικοι του οποίου μετανάστευσαν στο υπόλοιπο νησί κατά την TN περίοδο. Μια εικόνα που βασίζεται εν πολλοίς στο γεγονός ότι μέχρι και σήμερα ο αριθμός των κρητικών θέσεων που μπορούν να χρονολογηθούν πριν την TN είναι ιδιαίτερα μικρός⁶⁶.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μία ανάλυση του συστήματος των υπαίθριων εγκαταστάσεων στην Κρήτη κατά την TN περίοδο με αναφορές και στην αμέσως προηγούμενη NN και συγκρίσεις με τον ευρύτερο γεωπολιτισμικό χώρο του Νότιου Αιγαίου, και της Ανατολικής Μεσογείου.

Μικροπεριβάλλοντα των κρητικών υπαίθριων οικισμών

Με ποια κριτήρια επιλέγονται οι θέσεις των υπαίθριων νεολιθικών εγκαταστάσεων; Τα κριτήρια αυτά αλλάζουν στο χρόνο, και αν ναι, πώς; Προφανώς, τέτοιες τοπογραφικές επιλογές δεν είναι τυχαίες, αλλά εξυπηρετούν βασικές επιβιωτικές ανάγκες των κατοίκων τους, όπως είναι η ύπαρξη πόσιμου νερού, η δυνατότητα πρόσκτησης βασικών αγαθών, η γειτνίαση με καλλιεργήσιμη ή/και κτηνοτροφική γη· προτιμώνται και περιοχές που μπορούν να προσφέρουν ασφάλεια από τη μία και δυνατότητα επικοινωνίας από την άλλη.

Οι εντοπισμένες μέσα από ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες θέσεις της TN στην Κρήτη δείχνουν ότι:

Προτιμώνται καταρχήν πεδινές εκτάσεις (lowland sites) με καλές δυνατότητες καλλιέργειας. Μολονότι παραμένουν ακατοίκητες αγροτικές περιοχές, όπως αυτές στα Μάλια, τον Ισθμό της Ιεράπετρας, το Ρέθυμνο και τα Χανιά, παλυνολογικές αναλύσεις (από το Ακρωτήρι Χανίων και τα Μάλια), μελέτες προέλευσης πηλών, αλλά και η διαπιστωμένη χρήση των σπηλαίων ειδικά στα Χανιά και το Ρέθυμνο, δείχνουν ότι η απουσία αυτή οφείλεται κυρίως σε ταφονομικούς και άλλους φυσικούς παράγοντες ή σε κενά της έρευνας⁶⁷.

Δεύτερο σε προτίμηση είναι η εγκατάσταση σε παράκτιες θέσεις, που σημειώνουν αξιόλογη αύξηση κατά μήκος των βόρειων όσο και των νοτίων παράλιων της Κρήτης. Χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα είναι στα βόρεια ο Πετράς στον κόλπο της Σητείας, ο Σφουγγαράς, το Βρόκαστρο, το Χρυσοκάμινο, ο Μόχλος, η Ψείρα, ο Καρτερός και η Αμνισός και στα νότια, τα Καλά Σελιά, ο Κομμός. Θέσεις

⁶⁶ Tomkins 2008, 26-27.

⁶⁷ *Ibid*, 37-38.

της TN έχουν αποκαλυφθεί και στα μικρά νησιά νότια της Κρήτης, στη Γαύδο, το Κουφονήσι, και τη Χρυσή⁶⁸.

Ορισμένες από τις παραθαλάσσιες εγκαταστάσεις έχουν ιδρυθεί σε ψηλά και απότομα ακρωτήρια. Ο μικρός οικισμός της TN στην Ψείρα, στο ομώνυμο νησάκι του κόλπου του Μεραμπέλου, στηριζόταν στην αγροτική παραγωγή, ενώ το προφυλαγμένο φυσικό λιμάνι του θα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομική του ανάπτυξη. Όλοι σχεδόν οι παράλιοι οικισμοί έχουν τη δυνατότητα, μαζί με την εκμετάλλευση της θάλασσας, να καλλιεργούν και τη γειτονική τους γη.

Μια τρίτη επιλογή είναι η εγκατάσταση σε ικανό υψόμετρο (upland sites), στην ενδοχώρα ή στα παράλια, όπως στο Μοναστηράκι Καταλύματα στον Ισθμό της Ιεράπετρας⁶⁹, στον Κάστελο στο οροπέδιο Λασιθίου, στον Κατελιώνα και το Λαμνόνι στην περιοχή της Ζίρου. Στις Γωνιές Μαλεβιζίου στην βόρεια πλαγιά του Ψηλορείτη και στον Πρινιά έχουν αποκαλυφθεί ίχνη κατοίκησης, στον Πρινιά μάλιστα χρονολογούνται από την TN III. Η πρώτη εγκατάσταση κατά την TN περίοδο στο λόφο της Φαιστού και στην Ακρόπολη της Γόρτυνας εγγράφεται σε αυτήν την κατηγορία⁷⁰.

Οι τελευταίες αυτές θέσεις βρίσκονται σε φυσικά προστατευμένες τοποθεσίες (ή κατά άλλους «οχυρές»⁷¹), σε λόφους με ήπιες ή απότομες πλευρές, σε βραχώδη εξάρματα, σε απότομα ακρωτήρια, δηλαδή σε σημεία ελέγχου των θαλάσσιων ή/και των χερσαίων δρόμων επικοινωνίας, όπως π.χ. ο Πρινιάς στο μέσο περίπου της διαδρομής που ενώνει την Κνωσό με τη Φαιστό⁷². Ιδιαίτερα στην TN IV, η εμφάνιση μικρών εγκαταστάσεων σε απότομους και επομένως προφυλαγμένους λόφους φαίνεται ότι γίνεται πιο συστηματικά.

⁶⁸ Papadatos 2008, 258-272 (Πετράς)· Hayden 2003, 384-385 (Σφουγγαράς και Βρόκαστρο)· Betancourt 2006, 68-98 (Χρυσοκάμινο)· Ζώης 1973, 98-104 και Vagnetti 1996, 34 (Μόχλος)· Betancourt 1995, 163 (Ψείρα)· Καρέτσου 1974, 241 (Καρτερός)· Μαρινάτος 1929, 94-101 και Betancourt, Μαρινάτου *et al.* 2000, 188-204 (Αμνισός)· Βασιλάκης 1987, 45-53 (Καλά Σελιά)· Betancourt 1990 (Κομμός)· Κόπακα & Παπαδάκη 2006, 65-68 (Γαύδος: περισσότερες θέσεις)· Nowicki 2008, 203, εικ. 13.1 (Κουφονήσι)· Halikias & Apostolakou 2011, 184 (Χρυσή: δύο θέσεις).

⁶⁹ Nowicki 2008, 203, εικ. 13.1 (Μοναστηράκι Καταλύματα)· Ζώης 1973, 123-125 (Κάστελος)· Branigan 1998, 23-90, 1999, 57-65 (Ζίρος)· Πλάτων 1954, 515, 1955, 567 και Ζώης 1973, 180-181 (Γωνιές Μαλεβιζίου)· Cultraro 2011, 171 (Πρινιάς).

⁷⁰ Οι εγκαταστάσεις στη Φαιστό και τη Γόρτυνα αποδίδονται σε κλιματικούς παράγοντες που οδήγησαν στη μετεγκατάσταση παλαιότερων οικισμών, που δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί, από την πεδιάδα στους λόφους (Vagnetti 1978, 9).

⁷¹ Nowicki 1999, 575-581 (defensible locations). Ο χαρακτηρισμός αυτός παραπέμπει αυτόματα σε εχθροπραξίες (:).

⁷² Η περιοχή είναι τόσο σημαντική που εξακολουθεί να κατοικείται και στην ΠΜ I-II περίοδο (Cultraro 2005, 615-620).

Η εγκατάσταση στην TN σε περιοχές απομακρυσμένες με μεγάλο υψόμετρο («flight to the hills»), που ονομάστηκε και «εποικισμός των ορίων» (marginal colonization) αποτελεί σημαντική αλλαγή στο οικιστικό πρότυπο κυρίως κατά τις δύο όψιμες φάσεις της TN και ιδιαίτερα προς το τέλος της (TN IV)⁷³.

Ευρύτερος αιγαιακός χώρος

Το μοντέλο της ίδρυσης μικρών οριακών οικισμών σε διασπορά (dispersal) που φαίνεται ότι επικρατεί στην Κρήτη κατά την TN περίοδο και μαζί η αύξηση του αριθμού τους, παρατηρούνται και στον υπόλοιπο νότιο αιγαιακό χώρο, όχι όμως και στην Κεντρική και τη Βόρεια Ελλάδα⁷⁴.

Δωδεκάνησα

Στα Δωδεκάνησα οι παλαιότερες ενδείξεις κατοίκησης προέρχονται από το σπήλαιο του Αγίου Γεωργίου στις Καλυθιές της Ρόδου, όπου έχουν εντοπιστεί στρώματα της αρχής της NN περιόδου. Όπως όμως και η Κρήτη, τα Δωδεκάνησα κατοικήθηκαν πυκνότερα κατά την τελευταία φάση της Νεολιθικής (περ. 3800-3300 π.Χ.)⁷⁵ (εικ. 9). Αν και η αρχαιολογική έρευνα στο νησιωτικό αυτό σύμπλεγμα στο ΝΑ άκρο του Αιγαίου υπήρξε σχετικά περιορισμένη, αρκετές θέσεις της TN έχουν αναγνωριστεί με επιφανειακές ανιχνεύσεις ιδιαίτερα στη Ρόδο, καθώς και τρεις στη Σύμη και από μία στην Αστυπάλαια, την Κάλυμνο, την Τήλο, το Καστρί Αλιμνιάς και το Παρθένι της Λέρου. Μια σειρά θέσεων στο μικρονήσι Γυαλί μάλιστα έχουν ανασκαφεί συστηματικά.

Σε γενικές γραμμές οι εγκαταστάσεις μοιάζουν με τις περισσότερες της Κρήτης: Έχουν μικρή έκταση, αρκετές βρίσκονται στα παράλια και ορισμένες λίγο πιο μέσα στην ενδοχώρα. Έχουν ιδρυθεί σε λόφους ή απότομους βράχους που κυριαρχούν στο γύρω τοπίο, αλλά και σε χαμηλά ακρωτήρια και σε παράκτιες πεδιάδες. Ορισμένες έχουν χαρακτηριστεί από τους μελετητές προσωρινοί ή εποχικοί. Σπήλαια χρησιμοποιούνται επίσης και σε αυτήν την περίοδο, κυρίως αυτά στο

⁷³ Tomkins 2008, 37-38.

⁷⁴ Mee 2001, 1.

⁷⁵ Για τις νεολιθικές θέσεις στα Δωδεκάνησα βλ. Σάμψων 1987, 1996β, 90-91· Nowicki 2008, 220-224.

Κούμελο στον Αρχάγγελο και στον Άγιο Γεώργιο στις Καλυθιές της Ρόδου και το σπήλαιο Άσπρη Πέτρα στην Κω.

Η ΤΝ αντιπροσωπεύεται και στα δύο πιο κοντινά στην Κρήτη νησιά, την Κάσο και την Κάρπαθο⁷⁶. Πυκνά όστρακα που παρατηρούνται κατά μήκος τριών περίπου χιλιομέτρων στη δυτική ακτή της Κάσου, συγκρίνονται, σύμφωνα με τον Nowicki⁷⁷, όμοια με κεραμική που έχει βρεθεί στην Ανατολική και την Νότια Κρήτη.

Κυκλάδες

Ο Πολιτισμός της Κεφάλας της ΤΝ III αποτελεί ενδιάμεσο σταθμό εξέλιξης μεταξύ αυτόν του Σάλιαγκου στη ΝΝ και της Γρόττας – Πηλού στην ΤΝ IV- ΠΚ Ι⁷⁸ (εικ. 10-11). Στον Πολιτισμό του Σάλιαγκου εγγράφονται εγκαταστάσεις όπως η Φτελιά Μυκόνου, η Μινώα Αμοργού, το Ακρωτήρι Θήρας και ο ίδιος ο Σάλιαγκος. Πρόκειται για ευμεγέθεις οικισμούς, μεγάλης διάρκειας, αλλά σε ευρεία διασπορά κυρίως στα μεγάλα νησιά. Ιδρύονται πάνω σε λόφους με νερό που δεσπόζουν σε σημαντικούς κόλπους και στις γύρω εύφορες κοιλάδες. Δεν υπάρχουν οργανωμένα νεκροταφεία αλλά *intra muros* ταφές.

Και στον Πολιτισμό της Κεφάλας οι οικισμοί, όπως η Κεφάλα, η Παούρα και η Αγία Ειρήνη στην Κέα, η Φτελιά στη Μύκονο, ο Στρόφιλας στην Άνδρο, έχουν μέγεθος χωριών σε παράκτιους λόφους⁷⁹. Η επιλογή της θέσης της Κεφάλας σε βραχώδες ακρωτήριο στο βόρειο τμήμα του νησιού πάνω από μικρό κόλπο, και ανάλογης αυτής της Παούρας έγινε μάλλον με κριτήριο την προστασία / άμυνα και την καλή οπτική επαφή με σύγχρονες εγκαταστάσεις της Νότιας Εύβοιας. Στη γύρω περιοχή δεν υπήρχε καλή πρόσβαση σε καλλιεργήσιμη γη, και οι αιχμές βελών για το κυνήγι ήταν πολύ λίγες. Βρέθηκαν όμως πολλά *cheese pots*, που αν σχετίζονται όντως με την τυροκομική παραγωγή, πιθανόν να δηλώνουν εντατικοποίηση της κτηνοτροφίας. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εποχής, στο πλαίσιο του Πολιτισμού της Κεφάλας, αποτελεί η ίδρυση νεκροταφείων, ο ενταφιασμός δηλαδή των νεκρών εξωτερικά των οικισμών στην Κεφάλα, στα Θαρρούνια της Εύβοιας και στο Γυαλί της Νισύρου.

⁷⁶ Melas 1985, 155-159.

⁷⁷ Nowicki 2008, 222.

⁷⁸ Broodbank [2000] 2009, 25, 248-260.

⁷⁹ *Ibid*, 255-257.

Ο Πολιτισμός της Γρόττας-Πηλού περιλαμβάνει την τελευταία φάση της TN και ολόκληρη την ΠΚ I, υπογραμμίζοντας έτσι τον βαθμιαίο χαρακτήρα της μετάβασης από τη Νεολιθική στην ΠΕΧ⁸⁰. Χαρακτηρίζεται από το μεγάλο αριθμό θέσεων και την πυκνότητά τους στις Νότιες Κυκλάδες, αλλά και από τη μικρότερη έκτασή τους. Πρόκειται για βραχύβιες, μικρές εγκαταστάσεις, αγροικίες για μια ή δύο οικογένειες κοντά σε μικρές ή μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης. Τώρα εποικίζονται για πρώτη φορά πολύ μικρά νησιά, όπως τα Ερημονήσια. Ο αριθμός των νεκροταφείων αυξάνεται σημαντικά, ειδικά κατά την ΠΚ I - κάθε νεκροταφείο ανήκε σε μια μόνο κοινότητα. Σε αυτήν την περίοδο επιτυγχάνεται η οικιστική εξάπλωση στις Κυκλάδες⁸¹.

Υπάρχει, επομένως, διασπορά του πληθυσμού σε μικρότερους οικισμούς, φαινόμενο που εντείνεται προς το τέλος της TN, που εκμεταλλεύονται καλύτερα τις περιορισμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις ανάμεσα στη θάλασσα και τα βουνά και την κτηνοτροφία⁸². Το πρότυπο αυτό φαίνεται ανάλογο με της Κρήτης. Στις Κυκλάδες το σύστημα των διεσπαρμένων μικρών οικισμών φαίνεται ότι αρχίζει λίγο αργότερα απ' ό τι στα Δωδεκάνησα⁸³.

Νότια Αττική και Εύβοια

Πολύ αραιή είναι η κατοίκηση στη Νότια Αττική και Εύβοια πριν από την TN, περίοδο στην οποία ο αριθμός των μικρών οικισμών αυξάνεται σχετικά γρήγορα⁸⁴. Στη Νότια Εύβοια έχουν εντοπιστεί οικισμοί της TN στα Βότσια και τη Βάρκα Ψαχνών, την Πλακαρή Καρύστου, τα Θαρρουνία, όπου και νεκροταφείο, ενώ η χρήση των σπηλαίων γίνεται εντονότερη (Σκοτεινή Θαρρουνίων, Αγία Τριάδα)⁸⁵.

Ανάλογη είναι η εικόνα και στη Νότια Αττική. Αν και τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι πιο διάσπαρτα, εξαιτίας της σύγχρονης κατοίκησης, βεβαιώνεται όμως ένας σημαντικός ορίζοντας της TN. Θέσεις έχουν εντοπιστεί στην Ακρόπολη Αθηνών, το σπήλαιο Κίτσου στο Λαύριο, το σπήλαιο Πανός στο Μαραθώνα και τη Νέα Μάκρη. Στην τελευταία η κατοίκηση χρονολογείται από τη Μέση Νεολιθική⁸⁶.

⁸⁰ Broodbank [2000] 2009, 111-112.

⁸¹ *Ibid*, 257-260.

⁸² *Ibid*, 250-251, 262.

⁸³ Nowicki 2008, 220-224.

⁸⁴ Broodbank [2000] 2009, 230-232.

⁸⁵ Σάμψων 1996α, 73-74.

⁸⁶ Παντελίδου-Γκόφα 1996, 69-72.

Συνεχής οικιστική χρήση του χώρου από την ΤΝ έως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού πιστοποιείται και στην Κολώνα της Αίγινας. Ο οικισμός εδώ βρίσκεται πάνω σε χαμηλό ακρωτήρι⁸⁷.

Πελοπόννησος

Στην Πελοπόννησο, συγκεκριμένα στην περιοχή της Νότιας Αργολίδας⁸⁸ την ΤΝ, αυξάνεται επίσης ο αριθμός και η διασπορά μικρών οικισμών, μικρής μάλλον διάρκειας, ενώ και κατά την επόμενη ΠΕ Ι περίοδο η κατοίκηση στην περιοχή χαρακτηρίζεται από σημαντική αύξηση του μεγέθους των οικισμών, που έχει ερμηνευθεί -αν και όχι πειστικά⁸⁹- ως αποτέλεσμα της μετανάστευσης πληθυσμών από τις Κυκλάδες. Επιφανειακές έρευνες στην Πύλο Μεσσηνίας, στην κοιλάδα της Ασέας στην Αρκαδία, στο Μπερμπάτι – Λίμνες στην Αργολίδα⁹⁰ έχουν καταγράψει σημαντική αύξηση των θέσεων κατά τη ΝΝ ή/και την ΤΝ περίοδο, αν και δε φαίνεται ότι συμβαίνει το ίδιο στην περιοχή της Νεμέας. Στη Λακωνία και συγκεκριμένα στην περιοχή του Κουφόβουνου παρατηρείται επίσης αύξηση του αριθμού των θέσεων και στη διασπορά μικρών σε έκταση οικισμών, φαινόμενο που αυξάνεται και εδώ σημαντικά κατά την επόμενη ΠΕ Ι περίοδο⁹¹. Στην Πελοπόννησο, επομένως, τα πράγματα μοιάζουν να εξελίσσονται λίγο πιο αργά απ' ό,τι στο υπόλοιπο Ν-ΝΑ Αιγαίο, δείχνοντας έτσι πιθανότατα και την κατεύθυνση εξάπλωσης που ακολούθησε το νέο αυτό μοντέλο κατοίκησης, των μικρών δηλαδή οικισμών σε διασπορά (εικ. 12-13).

ΒΑ Αιγαίο και Δυτική Μικρά Ασία

Η Πολιόχνη και η Μύρινα της Λήμνου, τα σημαντικότερα αυτά κέντρα της ΠΕΧ στο ΒΑ Αιγαίο εμφανίζονται ως μικροί οικισμοί στο τέλος της Νεολιθικής και βρίσκονται σε στενή επικοινωνία με τις ακτές της ΒΔ Μικράς Ασίας⁹². Άλλες θέσεις

⁸⁷ Walter & Felten 1981· Ζάχος 1996α, 86.

⁸⁸ Pullen 1995, 7, 40-41.

⁸⁹ *Ibid*, 41.

⁹⁰ Mee 2001, 5-8.

⁹¹ *Ibid*, 1-3.

⁹² Bernabò Brea 1964· Ζάχος 1996α, 87.

είναι η Θερμή Λέσβου (τέλος Νεολιθικής), το Άγια Γάλα (MN) και το Εμποριό στη Χίο (NN-TN), το Τηγάνι Σάμου (TN II)⁹³.

Και στην απέναντι πλευρά του Αιγαίου, στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας πληθαίνουν οι οικισμοί κατά την Χαλκολιθική περίοδο⁹⁴, τάση που ξεκινάει όμως νωρίτερα, στην Ύστερη Νεολιθική⁹⁵. Στην περιοχή της Σμύρνης η πρώτη φάση κατοίκησης στο Yeşilova Höyük χρονολογείται στην Αρχαιότερη ή Πρώιμη Νεολιθική περίοδο (6500 π.Χ.)⁹⁶, το Pişinlar χρονολογείται από το 6000 π.Χ., ενώ το Barcin Höyük είναι ακόμη πιο πρώιμο⁹⁷. Στη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική περίοδο εγγράφεται το Ulucak Höyük⁹⁸. Το Kum Tepe ξεκινά στη Μέση Χαλκολιθική περίοδο και συνεχίζει σε ολόκληρη την Ύστερη Χαλκολιθική⁹⁹.

Στην Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο (εικ. 14) νέοι οικισμοί είναι το Panaztepe, το Liman Tepe και το Bakla Tepe στον κόλπο της Σμύρνης. Νοτιότερα ξεκινούν οι οικισμοί στην Έφεσο, τη Μίλητο και η σημαντική εγκατάσταση στο Beycesultan (Ύστερη Χαλκολιθική 1 / TN IB). Το Beycesultan, η Αφροδισιάδα και η Μίλητος αποτελούν συνεχόμενες θέσεις κατά μήκος του ποταμού Μαιάνδρου από το εσωτερικό της Νότιας Ανατολίας προς το Αιγαίο, με τη Μίλητο εγκατεστημένη στις εκβολές του. Επίσης, κοντά στη Μίλητο ιδρύεται η Ιασός, μόλις 50 χιλιόμετρα από την απέναντι Κω¹⁰⁰.

⁹³ Αυγερινού 1996, 131 (Θερμή)· Hood 1981 (Άγιο Γάλα και Εμποριό Χίου)· Felsch 1988 (Τηγάνι Σάμου).

⁹⁴ Η Χαλκολιθική περίοδος στη Δ-ΝΔ Μικρά Ασία, η οποία ακολουθεί τη Νεολιθική (7000-5900 π.Χ.) διακρίνεται στην Πρώιμη Χαλκολιθική (5900-5300 π.Χ.), στη Μέση Χαλκολιθική (5300-4200 π.Χ.), ενώ η 4^η χιλιετία ονομάζεται Ύστερη Χαλκολιθική περίοδος (4200-3000 π.Χ.). Σύμφωνα με τον Tomkins (2008, 22, εικ. 3.1 και 26), οι τέσσερις φάσεις της TN περιόδου (TN IB, II, III και IV) αντιστοιχούν στις τέσσερις φάσεις της Ύστερη Χαλκολιθικής περιόδου (Ύστερη Χαλκολιθική 1, 2, 3 και 4), ενώ η TN IA αντιστοιχεί μάλλον σε μια φάση της Μέσης Χαλκολιθικής.

⁹⁵ Η Δυτική Ανατολία μόλις την τελευταία εικοσαετία άρχισε να ερευνάται και να ανασκάπτεται συστηματικά και τα μέχρι σήμερα πλούσια αποτελέσματα προμηνύουν ακόμη πιο πλούσιες ανακαλύψεις στο μέλλον (Şahoğlu 2008, 483-484). Βλ. και Σάμψων 2007, 305-306.

⁹⁶ Για το Yeşilova Höyük βλ. <http://www.yesilova.ege.edu.tr/eng/kazieng.htm>.

⁹⁷ Για τα Pişinlar και Barcin Höyük βλ. αντίστοιχα τις ιστοσελίδες του Ολλανδικού Ινστιτούτου στην Εγγύς Ανατολή και την Τουρκία <http://www.nino-leiden.nl/about.aspx?id=4> και <http://www.nit-istanbul.org/BarcinHoyukExcavations.html>.

⁹⁸ Çilingiroğlu *et al.* 2004, 36· Σάμψων 2007, 304-306.

⁹⁹ Sperling 1976, 305-364· Tomkins 2008, 22, Πίν 3.1.

¹⁰⁰ Erkanal 2008α, 2008β (Panaztepe, Liman Tepe Bakla Tepe)· http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=9 (Έφεσος)· Greaves 2005, 42-43 (Μίλητος, Ιασός)· Lloyd & Mellaart 1962 (Beycesultan). <http://www.nyu.edu/projects/aphrodisias/hist.htm> (Αφροδισιάδα).

Όλες σχεδόν οι παράλιες μικρασιατικές θέσεις (Liman Tere, Έφεσος, Μίλητος, Ιασός), εγκαθίστανται σε προστατευμένες χερσονήσους και ακρωτήρια, που δημιουργούν φυσικά λιμάνια. Προσβλέπουν, επομένως στις θαλάσσιες ανταλλαγές, όπως δείχνει ο μηλιακός οψιανός σε πολλές από αυτές. Η Μίλητος υπήρξε από την αρχή σταθμός ανταλλακτικού εμπορίου και σύνδεσμος μεταξύ του Αιγαίου και της Ανατολίας μέσω της κοιλάδας του Μαϊάνδρου¹⁰¹.

Συροπαλαιστίνη

Σημαντική οικιστική ανάπτυξη παρατηρείται και στη Συροπαλαιστίνη κατά τη Χαλκολιθική περίοδο, που είχε αρχίσει πιο περιορισμένα ήδη από την Ύστερη Νεολιθική (εικ. 15-16). Το πρότυπο όμως της εγκατάστασης είναι μάλλον διαφορετικό από αυτό του Αιγαίου. Από σχετικά αυτόνομοι στην Ύστερη Νεολιθική, στην Χαλκολιθική οι οικισμοί ιδίως στην περιοχή του Βόρειου Negev στο Ισραήλ, όπου έχουν γίνει συστηματικότερες επιφανειακές έρευνες, φαίνεται ότι γίνονται δύο ταχυτήτων. Υπάρχουν δηλαδή εγκαταστάσεις (cluster), όπως αυτές στα Ze'elim, Shiqmin, Bir es-Safadi και Navatim, που έχουν έκταση περίπου 100 στρέμματα (25 acres) γύρω από τους οποίους αναπτύσσονται μικρότεροι εξαρτημένοι οικισμοί¹⁰².

Χωροταξία¹⁰³ και αρχιτεκτονική

Η νεολιθική έρευνα συχνά βασίζεται στη χωροταξική οργάνωση των οικισμών και τις αρχιτεκτονικές μορφές των κτηρίων με σκοπό την όσο το δυνατόν ασφαλέστερη αναγνώριση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών μιας ομάδας καθώς και τυχόν διαφορών ή επιρροών με σύγχρονές τους κοινότητες. Η μελέτη της αρχιτεκτονικής περιλαμβάνει και το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσονται οι οικισμοί.

Οι σχετικές επομένως μελέτες των οικισμών της TN κυρίως στην Κρήτη αλλά και στο υπόλοιπο Νότιο Αιγαίο προσφέρουν μια βάση ανάλυσης και σύγκρισης

¹⁰¹ Greaves 2005, 44.

¹⁰² Για τη Συροπαλαιστίνη κατά τη Χαλκολιθική περίοδο βλ. σχετικά Levy 2005, 263-273.

¹⁰³ Όρος δανεισμένος από την επιστήμη της Μηχανικής, απόδοση του αγγλικού «spatial analysis». Σημαίνει τη μελέτη για την καλύτερη δυνατή οργάνωση του γεωγραφικού χώρου μέσα στο εθνικό πλαίσιο έτσι, ώστε να επιτυγχάνεται η αποδοτικότερη χρήση των εδαφών και κατανομή του πληθυσμού ανάλογα με τους φυσικούς πόρους, την οικονομική δραστηριότητα και το περιβάλλον (Μπαμπινιώτης 2002, «χωροταξία»).

μεταξύ των πολιτιστικών ομάδων που έδρασαν στην ευρύτερη περιοχή και των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στο οικιστικό περιβάλλον (μορφή) και την κοινωνική συμπεριφορά (χρήση) τους¹⁰⁴.

Χωροταξική προσέγγιση των οικισμών

Κατά την ΝΝ στην Κρήτη το οικιστικό μοντέλο είναι διττό, με οικισμούς τύπου μεγάλων χωριών (villages) και μικρότερων εγκαταστάσεων (hamlets)¹⁰⁵. Την ΤΝ, διακρίνονται οι παρακάτω τρεις βασικές οικιστικές μονάδες με τα μέχρι στιγμής δεδομένα της έρευνας.

α. Οικισμοί – χωριά (villages) με πάνω από δέκα νοικοκυριά (50 – 300+ κατοίκους), όπως η Κνωσός και η Φαιστός.

β. Μικροί οικισμοί (hamlets) μέχρι το πολύ δέκα νοικοκυριά (11 – 50 κατοίκους), όπως ο Πετράς και πιθανότατα το Λαμνόνι και ο Κατελιόνας, στο εύφορο οροπέδιο της Ζίρου¹⁰⁶.

γ. Αγροικίες (farmsteads)¹⁰⁷ με ένα ή δύο νοικοκυριά (5-10 κατοίκους), όπως το Νεροκούρου στα Χανιά, τα Καλά Σελιά στους Καλούς Λιμένες, ο Αζοριάς στο Καβούσι, όπου έχουν αναγνωριστεί τουλάχιστον τρία κτήρια της ΤΝ¹⁰⁸ και ίσως το Γάζι¹⁰⁹.

Οι μικρές εγκαταστάσεις είχαν συνήθως και περιορισμένη διάρκεια ζωής¹¹⁰, και θα ήταν άμεσα εξαρτώμενες οικονομικά και κοινωνικά από μεγαλύτερους οικισμούς τύπου χωριών (nucleation = μικρές θέσεις συγκεντρωμένες γύρω από έναν πυρήνα¹¹¹). Οι εγκαταστάσεις στο Νεροκούρου, τα Καλά Σελιά¹¹² και τον Αζοριά έχουν χαρακτηριστεί αγροικίες, επειδή είναι κτήρια περιορισμένα σε έκταση, ικανά να στεγάσουν λίγα άτομα, πιθανότατα τα μέλη μίας οικογένειας. Δεν θα ήταν όμως και εντελώς απομονωμένα, αλλά μάλλον εγγεγραμμένα σε δίκτυο άλλων

¹⁰⁴ Παπακωνσταντίνου 2003, 59-60. Οι συσχετισμοί που βασίζονται στη σύγκριση των αρχιτεκτονικών μορφών θα πρέπει να διασταυρώνονται προσεκτικά με όλες τις εκφάνσεις του υλικού πολιτισμού μιας κοινωνίας (Paraconstantinou 2005, 13).

¹⁰⁵ Tomkins 2008, 34.

¹⁰⁶ Branigan 1999, 57-65.

¹⁰⁷ Για τις αγροικίες ή αγροκτήματα (farmsteads), βλ. Branigan 1995, 33· Broodbank [2000] 2009, 258.

¹⁰⁸ Haggis *et al.* 2007, 668-695.

¹⁰⁹ Πυλαρινού & Βασιλάκης 2010, 276-277.

¹¹⁰ Halstead 2008, 231.

¹¹¹ Branigan 1995, 34· Mee 2001, 1.

¹¹² Τα Καλά Σελιά έχουν έκταση έως 50 τ.μ. περίπου (Βασιλάκης 1987, 46).

εγκαταστάσεων. Στον Κατελιώνα στη Ζίρο, λ.χ., δύο μικροί σύγχρονοι οικισμοί (hamlets) της TN απέχουν μόλις 600 μ. περίπου, ενώ κοντά τους υπήρχε και μια αγροικία (farmstead). Ανάλογος συνδυασμός απαντάται και στο Λαμνόνι¹¹³.

Οι μικροί οικισμοί και οι αγροικίες ίσως λειτουργούσαν όπως τα νεότερα «μετόχια» στην Κρήτη, δηλαδή ως εποχικές οικογενειακές οικίες, την περίοδο γεωργοκτηνοτροφικών εργασιών ή δραστηριοτήτων σχετικών με τη θάλασσα. Ο πυρηνικός, μόνιμος οικισμός θα μπορούσε να βρίσκεται σχετικά κοντά, σε απόσταση έως και μερικών χιλιομέτρων και, για τους οικισμούς στο οροπέδιο της Ζίρου, σε χαμηλότερο υψόμετρο.

Η επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Δυτική Μεσαρά καταλήγει επίσης σε έναν μεγάλο οικισμό και γύρω του μικρότερους¹¹⁴. Συνολικά, η έρευνα εντόπισε 14 θέσεις της TN, ανάμεσα στις οποίες δύο χωριά, τρεις μικρότερες εγκαταστάσεις (hamlets) και έξι αγροικίες (farms). Όλες σχεδόν οι θέσεις απέχουν έως 2 χιλιόμετρα η μια από την άλλη, απόσταση που εξασφάλιζε επαρκή γη για την επιβίωση του κάθε οικισμού. Δεν είναι σίγουρο, ωστόσο, ότι όλες οι θέσεις κατοικήθηκαν συγχρόνως, ενώ μερικές θα μπορούσαν να είναι εποχικές.

Η μια από τις τρεις θέσεις στο Λαμνόνι¹¹⁵ (εικ. 17) αναγνωρίστηκε ως μικρό χωριό, λόγω της πυκνότητας των οστράκων και των θεμελίων από τοίχους 4-5 σπιτιών. Περίπου 40 μ. βοριότερα, σε επίπεδη κορυφή μικρού αλλά ιδιαίτερα δυσπρόσιτου λόφου με απότομες βραχώδεις πλαγιές, μια δεύτερη συγκέντρωση οστράκων χαρακτηρίστηκε ιερό (hill-top shrine), και έχει οπτική επαφή με ολόκληρο το μικρό οροπέδιο. Τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εκεί δεν μοιάζουν με αυτά του οικισμού, αφού πρόκειται για καμπύλους (τοξωτούς) τοίχους που περικλείονται με τη σειρά τους από μικρό περίβολο οριοθέτησης. Τέλος, σε μικρή βραχοσκεπή μόλις 5 - 10 μ. ΒΔ του οικισμού, βρέθηκαν κεραμική νεολιθικών αλλά και μινωικών, αρχαϊκών και ελληνορωμαϊκών χρόνων και τμήμα ανθρώπινου κρανίου και οστά, που παραπέμπουν σε ταφική θέση.

¹¹³ Branigan 1999, 62-64. Πρόκειται, βέβαια, για αποτελέσματα επιφανειακής έρευνας χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τουλάχιστον στον Κατελιώνα.

¹¹⁴ Watrous & Hadzi-Vallianou 2004, 221-226, εικ. 7.1. Πιθανολογείται η ύπαρξη και δεύτερου οικισμού ίδιας έκτασης με αυτόν της Φαιστού λίγο νοτιότερα, στην περιοχή του Καμηλαρίου (*ibid*, 221).

¹¹⁵ Branigan 1999, 60-62.

Παρόμοια οργάνωση και χρήση μπορεί να αναγνωριστεί και στον Κατελιώνα¹¹⁶, όσο και στην περιοχή του σπήλαιου της Τραπέζας, στο βόρειο άκρο του οροπεδίου Λασιθίου, κοντά στο χωριό Τζερμιάδο. Όλες οι γνωστές θέσεις της TN που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή βρίσκονται σε ακτίνα το πολύ δύο χιλιομέτρων¹¹⁷, ενώ ο κεντρικός οικισμός βρισκόταν πιθανότατα στη θέση Κάστελος, ένα αρκετά απότομο, βραχώδες ύψωμα κοντά στο σπήλαιο. Ανασκαφικές τομές στα μέσα της δεκαετίας του 1930 δεν απέδωσαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μάλλον λόγω των διαβρώσεων, η διασπορά όμως των οστράκων υποδηλώνει εγκατάσταση. Σε γειτονικά σπήλαια και βραχοσκεπές έχουν αποκαλυφθεί ταφές, που συμπληρώνουν και εδώ το σχήμα οικισμός - νεκροταφείο - ιερό (το σπήλαιο;)¹¹⁸.

Ασφαλή δεδομένα για την έκταση των κρητικών εγκαταστάσεων της TN, παρέχουν μόνο η Κνωσός και η Φαιστός. Οι μικρότεροι γνωστοί οικισμοί υπολογίζεται ότι είχαν έκταση περίπου 50x100 μ. - ο Πετράς, όμως, ήταν μάλλον μεγαλύτερος¹¹⁹. Η νεολιθική Κνωσός παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια της ζωής της περισσότερο ένα μεγάλο χωριό σε σχέση με κεντρικούς οικισμούς της Μικράς Ασίας. Στην ΠΝ είχε έκταση περίπου 2,5-3,5 στρέμματα, ενώ στην TN 20 περίπου¹²⁰. Η έκταση αυτή παρέμεινε σταθερή από τη NN II περίοδο έως την TN, παραπέμποντας σε μια παρατεταμένη οικιστική σταθερότητα (μήπως στασιμότητα;) διάρκειας σχεδόν 2000 χρόνων¹²¹. Ανάλογη έκταση φαίνεται ότι καταλαμβάνει και η Φαιστός, περίπου 20 στρέμματα¹²².

¹¹⁶ Branigan 1999, 62-65.

¹¹⁷ Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1935-1936, 5-131· Pendlebury 1936-1937, 194-200· Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1937-1938, 1-56· Ζώης 1973, 111-125.

¹¹⁸ Για τη δυσκολία ταύτισης αποκλειστικά ιερών χώρων σε αυτήν την πρώιμη εποχή βλ. παρακάτω, σ. 57-59.

¹¹⁹ Η ευρεία έκταση του οικισμού υπολογίζεται με βάση τη διασπορά της κεραμικής, δεν αναφέρεται όμως ακριβώς το μέγεθος του οικισμού της TN IV και εάν αυτό διέφερε από το μέγεθος του στην ΠΜ I (Papadatos 2008, 260).

¹²⁰ Τα δυτικά και ανατολικά όρια της Κνωσού στη NN και την TN περίοδο δεν έχουν καθοριστεί με ακρίβεια, εξαιτίας αφενός των ισοπεδώσεων και της κατασκευής αναλημμάτων για την ανέγερση του μινωικού Ανακτόρου και αφετέρου της απουσίας σύγχρονων ανασκαφικών δοκιμών μέχρι το σταθερό έδαφος γύρω από το λόφο (Tomkins 2008, 32, εικ. 3.2. και 33-35).

¹²¹ Tomkins 2008, 35, εικ. 3.2, 3.3.

¹²² Watrous & Hadzi-Vallianou 2004, 221.

Έργα κοινοτικής ωφέλειας

Οι οικισμοί της Κνωσού και της Φαιστού εμφανίζουν μια γενική φροντίδα πολεοδομικού σχεδιασμού. Ο προσανατολισμός των κτηρίων στην Κνωσό στη ΝΝ και ΤΝ περίοδο ακολουθεί χονδρικά τον άξονα Βορρά – Νότου με μικρή απόκλιση προς τα Ανατολικά ή προς τα Δυτικά, αποπνέοντας και κάποιο συντηρητισμό και μια μακρόχρονη προσκόλληση στην παράδοση. Από την άλλη, η συνεχής χρήση του χώρου χωρίς απότομες διακοπές οδηγούσε ίσως στην επιμέρους συντήρηση των σπιτιών χωρίς προηγούμενη ισοπέδωση¹²³.

Διακρίνεται μέριμνα για τη δημιουργία υπαίθριων χώρων μεταξύ των κτηρίων για την άνετη κυκλοφορία ανθρώπων και ζώων και τον αερισμό και φωτισμό των οικιών. Η έκταση των ελεύθερων χώρων έφτανε έως και τα πέντε τ.μ. στην Κνωσό, ενώ στη Φαιστό, ολόκληρη η ζώνη από τη Δυτική Πρόσοψη του Ανακτόρου ως την Αποθήκη 28 ήταν ανοιχτή¹²⁴. Τρεις εστίες αποκαλύφθηκαν εδώ, δύο κυκλικές και μία ορθογώνια. Η τελευταία είχε διαστάσεις 1,20x1,80 μ., και πλακόστρωτη βάση οριοθετημένη με μικρότερες πέτρες. Μεγάλος αριθμός αγγείων, εργαλείων και ποσότητες διατροφικών υπολειμμάτων γύρω από την εστία δείχνουν προετοιμασία και κατανάλωση τροφής σε κλίμακα πολύ πέρα από τις ανάγκες μιας οικογένειας, και άρα δηλαδή για ένα είδος κοινοτικής δραστηριότητας.

Ήδη στην πρώτη περίοδο συγκρότησής της την ΤΝ III, η Φαιστός ήταν οργανωμένη, με οικίες γύρω από δύο ανοιχτούς χώρους, όπου οι κάτοικοί της πιθανόν και άνθρωποι από γειτονικές περιοχές θα μπορούσαν να συγκεντρώνονται σε περιπτώσεις κοινωνικών - τελετουργικών εκδηλώσεων με επεισόδια κατανάλωσης τροφής και ποτών. Οι χώροι αυτοί αποτελούσαν ίσως προγονικές μορφές των μετέπειτα Κεντρικών και Δυτικών Αυλών των ανακτόρων¹²⁵.

Στη Φαιστό ανιχνεύεται, επιπλέον, η φροντίδα για τη συλλογή νερού, καθώς εκεί δεν υπήρχε πηγή και ο Γεροπόταμος περνούσε χαμηλά στην πεδιάδα¹²⁶. Σε ανασκαφική τομή στην Κεντρική Αυλή του μετέπειτα μινωικού ανακτόρου αποκαλύφθηκε διαμορφωμένη και συμπληρωμένη φυσική κοιλότητα διαστάσεων 1,85x0,82 μ. τη Νεολιθική περίοδο. Είχε επενδυθεί με μίγμα από ασβεστόλιθο, χώμα,

¹²³ Η πρακτική της ισοπέδωσης πιθανότατα αντανάκλούσε και αλλαγή νοοτροπίας (:).

¹²⁴ Todaro & Di Tonto 2008, 181-184, εικ. 11.5.

¹²⁵ Tomkins 2004, 55, 2012, 42· Sherratt & Sherratt 2008, 298· Todaro & Di Tonto 2008, 187-189.

¹²⁶ Vagnetti 1972-1973, 13-15.

λιθάρια και όστρακα και πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή όμβρου, που ίσως σκεπαζόταν, όπως δείχνουν λαξευμένες υποδοχές στο χείλος της, για να διατηρείται καθαρό και να μην εξατμίζεται το νερό. Πρόκειται για έργο κοινοτικής φροντίδας ή για κατασκευή ιδιωτική χρήσης; Νεότερες μελέτες συνδέουν τη δεξαμενή με τις τελετουργικές δραστηριότητες κοντά στην Κεντρική Αυλή, όπου αποκαλύφθηκαν οι μεγάλες κυκλικές εστίες¹²⁷.

Κοινοτικής ωφέλειας έργο αποτελεί όμως σίγουρα το λαξευτό πηγάδι στο Καστέλι Φουρνής Μεραμπέλου¹²⁸, που χρονολογείται από την κεραμική στο εσωτερικό του στην TN περίοδο. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, στη διάρκεια εργασιών διάνοιξης κοινοτικής δεξαμενής, και είναι το μεγαλύτερο από άλλα δύο (με διάμετρο 2-2,50 μ.), το μόνο που απέδωσε αρχαιολογικό υλικό. Λόγω του μεγάλου βάθους και του επείγοντος των εργασιών η ανασκαφή έφτασε σε βάθος μόλις 2 μ. από το στόμιό του χωρίς να εντοπιστεί ο πυθμένας.

Η συντριπτική πλειονότητα των αγγείων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του πηγαδιού ήταν κλειστά με ψηλό κυλινδρικό λαιμό, που χρησίμευαν δηλαδή στην άντληση και τη μεταφορά νερού. Διέθεταν μάλιστα από δύο μικρές, διάτρητες κάθετες λαβές κατάλληλες για την προσάρτησή τους σε σκοινί. Τα λιγοστά ανοιχτά σχήματα χρησίμευαν ως αγγεία πόσης. Το πηγάδι θα πρέπει επομένως να ήταν υδρευτικό και θα εξυπηρετούσε πιθανότατα τους κατοίκους κοντινού οικισμού, που όμως είναι δύσκολο έως αδύνατο να εντοπιστεί λόγω του μεγάλου πάχους των αποθέσεων στην περιοχή. Σύμφωνα με την Κ. Μαντέλη¹²⁹, εξυπηρετούσε μάλλον τις εποχικές ανάγκες των κτηνοτρόφων που έφθαναν με τα κοπάδια τους εκεί την άνοιξη και το καλοκαίρι. Το οροπέδιο δεν θα εκαλλιεργείτο, καθώς η τεχνολογία της άρδευσης δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό.

Κατασκευές που ερμηνεύονται ως «οχυρώσεις» έχουν αποκαλυφθεί τα τελευταία χρόνια σε ορισμένες εγκαταστάσεις της Κρήτης που χρονολογούνται στο τέλος της TN περιόδου¹³⁰, όπως στο Λιβάρι Καθαράδες στην Ανατολική Σητεία και το Κόκκινο Φρούδι στην περιοχή της Ζάκρου. Είναι κατασκευασμένες από

¹²⁷ Todaro & Di Tonto 2008, 186.

¹²⁸ Manteli 1992, 103-120. Πηγάδια της TN έχουν βρεθεί επίσης στην Ακρόπολη Αθηνών και τη Νέα Μάκρη, όπου υπάρχουν και άλλα κοινοτικά έργα, όπως λιθόστρωτοι δρόμοι (Παντελίδου-Γκόφα 1996, 72).

¹²⁹ Manteli 1992, 114.

¹³⁰ Nowicki 2008, 209-210, εικ. 13.9, 13.11. Βλ. και παρακάτω, και υπ. 140.

ογκόλιθους, και έχουν πλάτος 1 έως 1,3 μ. Κτίζονταν συνήθως κατά μήκος της μίας ή των δύο πλευρών της εγκατάστασης, και είχαν γερή και στέρεη κατασκευή σε αντίθεση με την οικιστική αρχιτεκτονική που ήταν κατά κύριο λόγο από φθαρτά υλικά (εικ. 18).

Ο όρος «οχύρωση» αυθόρμητα υποδηλώνει εχθρικές σχέσεις είτε μεταξύ των ντόπιων, είτε αυτών με εξωτερικούς πληθυσμούς, που ανάγκαζαν τους γηγενείς να μετοικούν σε ορεινές περιοχές και σε προστατευμένες θέσεις¹³¹. Οχυρωματικός χαρακτήρας αποδίδεται στις κατασκευές αυτές εξαιτίας της ορεινής και σχετικά δυσπρόσιτης θέσης τους, χωρίς να αποκλείεται όμως ότι αποτελούσαν αναλήμματα για τη δημιουργία ανδρών είτε για την οικοδόμηση κτισμάτων είτε για αναβαθμίδες για μικρές καλλιέργειες, σε περιοχές με λίγη αγροτική γη και μάλιστα τόσο κοντά στον οικισμό. Θα μπορούσαν, επίσης, να είναι απλοί περίβολοι για την οριοθέτηση της εγκατάστασης ή για τη συγκέντρωση και φύλαξη των κοπαδιών αιγοπροβάτων, όπως τα σημερινά ποιμνιοστάσια.

Παρόμοιας λογικής κατασκευές παρατηρούνται στη Βόρεια και Κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα ήδη τη ΜΝ περίοδο: στο Σέσκλο της Θεσσαλίας, οι μέχρι πρότινος «οχυρώσεις» ερμηνεύονται σήμερα ως χαμηλοί αναλημματικοί τοίχοι που συγκρατούσαν τη δυτική παρειά του λόφου και δημιουργούσαν αναβαθμούς για τα εκεί οικήματα. Κτιστοί περίβολοι όριζαν τους ΝΝ οικισμούς στο Σέσκλο και το Διμήνι, αλλά η λειτουργία τους ήταν πιθανότατα καθαρά χωροτακτική, αφού όριζαν περιοχές οικοτεχνικής δραστηριότητας¹³².

Εκτός από τις κτιστές κατασκευές τάφροι γύρω από οικισμούς όριζαν το ζωτικό τους χώρο ή προφύλασσαν από τα άγρια ζώα, ή ακόμη τέλος οριοθετούσαν συμβολικές ζώνες, όπως στο ΜΝ οικισμό στα Σέρβια και στο ΝΝ Ι οικισμό στο Μακρύγαλο Πιερίας¹³³. Και στις Κυκλάδες ο ΝΝ οικισμός του Σάλιαγκου περιβαλλόταν από κτιστό τοίχο¹³⁴, ενώ αναλημματικοί τοίχοι είχαν κατασκευαστεί και στον ΤΝ οικισμό στο Γυαλί της Νισύρου για τη δημιουργία ανδρήρου για την οικοδόμηση κάποιου κτηρίου¹³⁵.

¹³¹ Nowicki 1999, 575-581.

¹³² Κωτσάκης 1996α, 52 και 55.

¹³³ Γραμμένος 1996, 43-44· Κωτσάκης 1996α, 52· Μπέσιος & Παππά 1990-1995, 17-18.

¹³⁴ Ζάχος 1996α, 85.

¹³⁵ Σάμψων 1988, 36.

Στη Ν-ΝΑ Ανατολία, οχυρωματικοί περίβολοι κατασκευάζονται για πρώτη φορά στο Hacilar και τη Μερσίνα (Mersin) τη Χαλκολιθική περίοδο¹³⁶. ενώ στη Δυτική Ανατολία εμφανίζονται στην ΠΕΧ Ι (περίπου το πρώτο μισό της 3^{ης} χιλιετίας), π.χ. στο Bakla Tere και το Liman Tere¹³⁷. Στο υπόλοιπο Αιγαίο οχυρώσεις εμφανίζονται λίγο αργότερα, στην ΠΕΧ ΙΙ¹³⁸.

Τελευταίες όμως ανασκαφικές έρευνες στο Στρόφιλα της Άνδρου έχουν φέρει στο φως έναν περίβολο που χρονολογείται στην ΤΝ περίοδο, που σύμφωνα με την ανασκαφεία, είναι οχυρωματικός¹³⁹ (εικ. 19). Ο οικισμός βρίσκεται σε απότομο ακρωτήριο, και είναι οχυρωμένος μόνο στην πλευρά που επικοινωνεί με το εσωτερικό του νησιού. Ο σχεδιασμός αυτός θυμίζει πολύ ανάλογες διευθετήσεις και στους κρητικούς ΤΝ οικισμούς, όπως τελευταία έχει αποτυπώσει ο Κ. Nowicki¹⁴⁰.

Αρχιτεκτονική προσέγγιση των οικισμών

Τετράπλευρα κτήρια

Τα περισσότερα στοιχεία σχετικά με την αρχιτεκτονική των οικιών της ΤΝ περιόδου στην Κρήτη προέρχονται κυρίως από την Κνωσό και τη Φαιστό. Νεότερες συστηματικές έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί στον Πετρά Σητείας, το Νεροκούρου Χανίων και τα Καλά Σελιά στη Νότια Κεντρική Κρήτη. Η Κνωσός όμως παραμένει μέχρι σήμερα η καλύτερη πηγή πληροφοριών¹⁴¹.

Η αρχιτεκτονική των κρητικών οικισμών της ΤΝ περιόδου χαρακτηρίζεται από ευθύγραμμους τοίχους, που, τουλάχιστον στην Κνωσό, ορίζουν τετράπλευρα δωμάτια το ένα δίπλα στο άλλο. Σχηματίζουν δηλαδή συναρθρώσεις (blocks) ακολουθώντας τη λεγόμενη προσθετική ή αθροιστική αρχιτεκτονική (agglutinative architecture /aggregation) (εικ. 20)¹⁴². Ένα από τα συκροτήματα αυτά στην Κνωσό έχει μήκος 11 μ. στον άξονα Β-Ν και μάλλον και στον άξονα Α-Δ. Οι εξωτερικοί

¹³⁶ Σάμψων 2007, 289, 300.

¹³⁷ Erkanal 2008α, 167, 2008β, 180· Şahoğlu 2008, 485.

¹³⁸ Κόνσολα 1984, 84-86· Barber [1987] 1994, 29· Treuil *et al.* [1989] 1996, 180-182.

¹³⁹ Televantou 2008, 44-45.

¹⁴⁰ Nowicki 2008, 209-210, εικ. 13.9, 13-11, 13.18 (αντίστοιχα Λιβάρι Καθαράδες, Κόκκινο Φρούδι και Σφινάρι Κόρακας). Βλ. και παραπάνω, και υπ. 130.

¹⁴¹ Evans 1928, 1-21· Evans 1964, 132-240, 1968, 267-276, 1971, 95-107, 1994, 14-19, εικ. 7 (Κνωσός)· Vagnetti 1972-1973, 49-53 (Φαιστός, όπου η κατοίκηση αναγνωρίστηκε κυρίως με βάση τα δάπεδα και τις εστίες, ενώ ελάχιστα ήταν τα τμήματα τοίχων που σώθηκαν)· Papadatos 2008, 259-272 (Πετράς)· Vagnetti 1989, 57-58 (Νεροκούρου)· Βασιλάκης 1987, 45-53 (Καλά Σελιά).

¹⁴² Morgan 2008-2009, 19-21.

τοίχοι φτάνουν σε πάχος το 1 μ., γεγονός που θα επέτρεπε τη στήριξη ορόφου, ενώ λεπτότεροι τοίχοι διατέμνουν το εσωτερικό¹⁴³. Όπως και στη NN, οι οικογένειες φαίνεται ότι προτιμούν να κατοικούν κοντά η μία με την άλλη και όχι σε μεμονωμένα κτήρια, όπου η καθεμιά θα έχει τον δικό της απομονωμένο, αλλά ζωτικό χώρο¹⁴⁴. Οι ανοιχτοί χώροι ήταν, όπως φαίνεται, κοινοί για τους κατοίκους τους οικισμού.

Οι οικίες αποτελούνται από δύο ή τρία τετράπλευρα δωμάτια, τα μικρότερα από τα οποία είναι τοποθετημένα τουλάχιστον σε δύο από τις πλευρές του μεγαλύτερου (εικ. 21). Φαίνεται ότι πρώτα αναπτύσσονται διπλοί χώροι με εισόδους σε σχέση γωνίας μεταξύ τους (πρόκειται για την «but and ben» διάταξη¹⁴⁵) και κατόπιν προστίθενται πολλά μικρά δωμάτια. Η κάτοψη γίνεται έτσι συνθετότερη με βάση τη «γωνιώδη ή μαιανδροειδή οργάνωση των αξόνων πρόσβασης»¹⁴⁶. Αυτή η διάταξη φαίνεται ότι εμφανίζεται στην Κνωσό ήδη από τη MN περίοδο και συνεχίζει στη NN (*Stratum VII* και *Stratum IV* / αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κάτω από τη Δυτική Αυλή)¹⁴⁷, ενώ η ίδια παρατηρείται και στο NN Κατσαμπά¹⁴⁸ (εικ. 22). Προσθετική αρχιτεκτονική διακρίνεται ίσως και στον Πετρά, όπου όμως τα σωζόμενα κτήρια είναι πολύ λίγα¹⁴⁹.

Στο εσωτερικό των οικιών, υπάρχουν εστίες ή κρηπίδες/πλατφόρμες κατά τον J. Evans, τετράγωνα, υπερυψωμένες δηλαδή κτιστές κατασκευές, που εξέχουν 20 εκ. περίπου από το δάπεδο και ήταν αρχικά επιχρισμένες με πηλό¹⁵⁰ (εικ. 23). Υπάρχουν επίσης θρανία ή αντηρίδες ή και τα δύο και ερμάρια στους τοίχους.

¹⁴³ Evans 1964, 176-178, εικ. 2, 18, 1994, 14-16. Το κτήριο αυτό βρέθηκε στο *Stratum IIIA* και με τη νεότερη χρονολόγηση τοποθετείται στην TN IB (με την παλαιά στη MN - για τη νέα χρονολόγηση βλ. Tomkins 2008, 22, εικ. 3.1).

¹⁴⁴ Tomkins 2010, 39.

¹⁴⁵ Η διατύπωση «but and ben» πρωτοχρησιμοποιήθηκε στην Αγγλία τον 18 αι. για να περιγράψει μικρές δίχωρες αγροικίες με ανάλογη διάταξη (<http://www.thefreedictionary.com/but+and+ben>). Εφαρμόστηκε στην κρητική αρχαιολογία από τον A. Evans (1928, 17).

¹⁴⁶ Ζώης 1973, 130, 149-150. Για το κατά πόσο μπορεί να χαρακτηριστεί αυτή η διάταξη «προσθετική», δηλαδή αν είναι όντως αποτέλεσμα διαδοχικών προσθηκών βλ. Treuil *et al.* [1989] 1996, 145.

¹⁴⁷ Treuil 1983, 285-286, εικ. 128· Evans 1994, εικ. 5-6· Tomkins 2004, 42-45, 50-52, εικ. 3.1, 3.3.

¹⁴⁸ Αλεξίου 1953, 299-308, 1954, 369-374· Ζώης 1973, 130· Galanidou & Manteli 2008, 167.

¹⁴⁹ Papadatos 2008, 261, εικ. 15.3, 269.

¹⁵⁰ Οι «εστίες» του A. Evans (1928, 19, εικ. 8B) και οι «πλατφόρμες» του J. Evans φαίνεται ότι είναι κατασκευασμένες με τον ίδιο τρόπο. Ο δεύτερος (1994, 16) αμφισβητεί ότι πρόκειται για εστίες, παρόλο που ο πρώτος αναφέρει κατηγορηματικά την ύπαρξη στρώματος στάχτης και ανθράκων (1928, 18), και θεωρεί επίσης εστία σχεδόν κυκλικό λάξευμα στο κέντρο του δαπέδου μιας οικίας, που έφερε ίχνη καύσης. Ανάλογες πλατφόρμες στο Çatal Höyük βρίσκονται σε ιερά και κάτω από αυτές θάβονταν οι νεκροί (Ζώης 1973, 147· Treuil 1983, 330, 336· Talalay 2004, 142, εικ.3). Πλατφόρμες

Σε μικρότερες εγκαταστάσεις αναγνωρίζεται επίσης η κάτοψη «but and ben» με δύο συνεχόμενα δωμάτια και κάθετους μεταξύ τους άξονες εισόδων, όπως στο Νεροκούρου, τα Καλά Σελιά αλλά και στο NN Μαγκασά¹⁵¹. Ο ένας εκ των δύο χώρων ίσως δεν ήταν στεγασμένος αλλά ανοιχτός, μια αυλή δηλαδή με περίβολο, ώστε με την οργάνωση αυτή να προστατεύεται το εσωτερικό δωμάτιο της οικίας. Ο επιμήκης τοίχος μήκους 9 μ. στα Καλά Σελιά θα μπορούσε να είναι τοίχος περιβόλου, αν και με την άποψη αυτή δεν συνηγορεί το πάχος του που φτάνει το 1 μ., όπως δηλαδή και των εξωτερικών τοίχων των κτηρίων στην Κνωσό.

Εκτός Κρήτης, η αθροιστική αρχιτεκτονική απαντάται στην Κεφάλα της Κέας¹⁵², παρά την εδώ πολύ κακή κατάσταση των οικιών – το σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι μικρότερο των 0,30 μ. και σπάνια έως 0,50 μ. Είναι κτισμένοι με πέτρες από την περιοχή. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για χρήση πλίνθων, αν και η χρήση τους δεν μπορεί να αποκλειστεί λόγω του μικρού σωζόμενου ύψους των τοίχων. Τα σπίτια βρίσκονται στην πλαγιά λόφου και έχουν εκμεταλλευτεί στο μέγιστο βαθμό τις κάθετες πλευρές του βράχου. Οι τοίχοι είναι ευθύγραμμοι, τα δωμάτια τετράπλευρα και στην «Περιοχή D» φαίνεται ότι αναπτύσσονται προσθετικά και σε περισσότερα επίπεδα στην κλιτύ του λόφου (εικ. 24), που μπορεί να σημαίνουν και διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, οι οποίες δεν είναι απαραίτητο να απείχαν πολύ χρονικά μεταξύ τους. Νέα δωμάτια προσθέτονταν ανάλογα με τις ανάγκες, ίσως και από γενιά σε γενιά. Αναγνωρίζεται ένας ανοιχτός χώρος, μια πλακόστρωτη αυλή. Η επιλογή της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής οργάνωσης οφείλεται πιθανόν στον περιορισμένο ελεύθερο χώρο στη νότια πλαγιά του ακρωτηρίου της Κεφάλας που είναι προστατευμένη από τους βοριάδες του Αιγαίου. Η ενσωμάτωση παλαιότερων τοίχων σε νέα δωμάτια ή οικίες εξοικονομούσε χώρο, αλλά και υλικά και ανθρώπινο μόχθο.

Ήδη από την AN, στη Βόρεια Ελλάδα επικρατούν τα τετράπλευρα μονόχωρα οικήματα, ενώ αντίθετα στο Νότιο Αιγαίο, όπως και στους οικισμούς της Συροπαλαιστίνης και της Ανατολίας τα δίχωρα ή τρίχωρα¹⁵³. Περισσότερες ομοιότητες υπάρχουν ανάμεσα στην TN Κνωσό και σε οικισμούς της Συροπαλαιστίνης, όπως λόγου χάρη στο Tell Bouqras, κοντά στο Ευφράτη στην Ανατολική Συρία (της Αρχαιότερης Νεολιθικής 6400-5900 π.Χ.). Εκεί οι οικίες είναι

αναφέρονται επίσης στο Νεροκούρου (Vagnetti 1989, 58) και τον Αζοριά (Haggis *et al.* 2007, 665-716).

¹⁵¹ Dawkins 1904-1905, 260-268· Tomkins 2007, 19.

¹⁵² Coleman 1977, 20-22, εικ. 4, 50.

¹⁵³ Treuil *et al.* [1989] 1996, 144.

πλινθόκτιστες και σχηματίζουν σύνολα (blocks), που αποτελούνται από σειρά τριών στενών ορθογώνιων δωματίων στη μια πλευρά των οποίων προστίθενται τρία άλλα, μικρότερα και σχεδόν τετράγωνα (αποθήκες). Στο σταθερό πρότυπο υπάρχουν παραλλαγές, όπως π.χ. μια επιπλέον σειρά τριών μικρών δωματίων. Όλα τα δωμάτια επικοινωνούσαν με πόρτες και θα άνοιγαν σε ένα ανοιχτό χώρο, αυλή ή δρόμο του οικισμού¹⁵⁴ (εικ. 25).

Ένα ακόμη παράδειγμα οικισμού είναι το Shiqmim στην έρημο του Negev στην Παλαιστίνη που χρονολογείται στη Χαλκολιθική περίοδο (4500-3200 π.Χ.). Εδώ οι πλίνθινοι τοίχοι έχουν λίθινα θεμέλια και οι κατόψεις των οικιών είναι απλές. Αποτελούνται, δηλαδή, από ένα μικρό ορθογώνιο δωμάτιο και μια μεγαλύτερη ορθογώνια αυλή με περίβολο. Οι άξονες των εισόδων τους είναι σε κάθετη διάταξη, θυμίζοντας κατά κάποιο τρόπο την κάτοψη «but and ben» των οικιών της Κρήτης ειδικά αυτήν στα Καλά Σελιά¹⁵⁵ (εικ. 26).

Στη Δυτική Ανατολία ακολουθείται διαφορετικό αρχιτεκτονικό πρότυπο. Στο Bakla Tere τα σπίτια της Ύστερης Χαλκολιθικής έχουν κάτοψη εσχάρας (grill planned) ορισμένα μάλιστα με αψιδωτό τελείωμα (εικ. 27) και είναι κτισμένα με την τεχνική «wattle and daub»¹⁵⁶, δηλαδή από ξύλινο πλέγμα επιστρωμένο με πηλό¹⁵⁷.

Στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο κατά τη NN αναγνωρίζονται δύο τύποι οικιών, ο απλός, της μονόχωρης τετράπλευρης κάτοψης και ο σύνθετος του λεγόμενου μεγάρου, που κατάγεται από τα MN μεγαροειδή κτήρια του πολιτισμού του Σέσκλου. Στον δεύτερο, τα δωμάτια βρίσκονται σε ευθεία αξονική διάταξη, σε αντίθεση με τα σύνθετα κτήρια στην Κρήτη. Σύμφωνα πάντως με τον Χουρμουζιάδη¹⁵⁸, στον αρχικό πυρήνα του «Μεγάρου Α» στη NN ακρόπολη του Διμηνίου ανιχνεύεται η διάταξη «but and ben» (εικ. 28).

Οι οικίες «but and ben» και το μέγαρο, ανήκουν στον γενικό τύπο κτηρίων με δύο ή τρία συνεχόμενα δωμάτια. Μόνο που στο μέγαρο οι άξονες πρόσβασης είναι σε ευθεία γραμμή και στο κρητικό νεολιθικό σπίτι σε κάθετη. Στη NN, ο πυρηνικός τύπος «but and ben» εξελίσσεται διαφορετικά, στο μέγαρο του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου και στο σύνθετο πολύχωρο σπίτι (multi-room) στην Κρήτη: μια εξέλιξη παράλληλη αλλά μάλλον ανεξάρτητη.

¹⁵⁴ Akkermans, Fokkens & Waterbolk 1981, 496, εικ. 7-8.

¹⁵⁵ Levy & Alon 1985, 75-76, εικ. I.3-4.

¹⁵⁶ Şahoğlu 2008, 484.

¹⁵⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Wattle_and_daub.

¹⁵⁸ Χουρμουζιάδης 1997, 25-26, εικ. 5-6· Treuil 1983, εικ. 146 A-B.

Κυκλικά κτήρια

Μοναδική αρχιτεκτονική περίπτωση στη νεολιθική Κρήτη αποτελεί η ΤΝ κυκλική καλύβα που βρέθηκε στη Φαιστό¹⁵⁹ (εικ. 29), στο ύψος της θεμελίωσής της που ήταν εν μέρει κτιστή από μικρές πλακοειδείς πέτρες χωρίς χώμα και η υπόλοιπη λαξευτή στο φυσικό βράχο. Έχει διάμετρο 2,50 μ. και σώζεται σε ύψος μόλις 0,10-0,25 μ. Στρώση στάχτης στο δάπεδο προήλθε πιθανόν από την καύση της ανωδομής. Η χρήση του κτηρίου δεν είναι βέβαιη. Ήταν οικία, αφού η σκευή της ήταν χρηστική, ή/και εργαστηριακή: απέδωσε κεραμική και λίθινα εργαλεία, όπως λεπίδες οψιανού, τριβείο και τριπτήρες, καθώς και ένα σφονδύλι¹⁶⁰. Είχε όμως μικρές διαστάσεις, θα μπορούσε να είναι αποθήκη (ίσως σιλό δημητριακών).

Στην Κρήτη, κατασκευές με καμπύλους τοίχους της ΤΝ έχουν βρεθεί στον Πετρά, στο Λαμνόνι, όπου οι καμπύλοι τοίχοι ερμηνεύτηκαν ως περίβολοι ιερού και στην Κνωσό, όπου χαρακτηρίστηκε αναλημματικός¹⁶¹. Ο τελευταίος, χρονολογείται στο πρώτο μισό της 5^{ης} χιλιετίας (NN II), θα μπορούσε να ανήκει και σε ένα υπέργειο κυκλικό κτήριο¹⁶².

Οι νεολιθικές κατασκευές κυκλικής κάτοψης που έχουν βρεθεί σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο αριθμούν λιγότερες από 10¹⁶³. Έχουν βρεθεί στο ΜΝ Άγιο Πέτρο στις Σποράδες και ίσως στα Αγιωργίτικα Αρκαδίας, ενώ κατά τη ΝΝ ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν στα Αμπέλια Γιαννιτσών, το Διμήνι και το Σάλιαγκο. Τέλος, δύο είναι τα παραδείγματα κατά την ΤΝ περίοδο, αυτό στη Φαιστό και ένα στην Αίγινα. Όλες ήταν κατασκευές από φθαρτά μάλλον υλικά πάνω σε λίθινα θεμέλια, εκτός από τις πασσαλόπηκτες (post-house) στα Αμπέλια και την Αίγινα. Όλα τα παραπάνω παραδείγματα έχουν βρεθεί μέσα σε οικισμούς μαζί με οικίες κυρίως τετράγωνης κάτοψης αλλά ίδιας κατασκευής. Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 2,50μ. έως 5μ. Θεωρούνται μάλλον κατοικίες καθώς στην πλειονότητά τους περιείχαν οικιακής χρήσης αντικείμενα. Στις περισσότερες όμως κυκλικές κατασκευές στο

¹⁵⁹ Vagnetti 1972-1973, 27-29, 50-53.

¹⁶⁰ *Ibid*, 29.

¹⁶¹ Στον Πετρά αναφέρονται ως *curvilinear walls* (Papadatos 2008, 261), στο Λαμνόνι ως *arc-shaped structure* (Branigan 1999, 61) και στην Κνωσό ως *elliptical structure* (Efstratiou *et al.* 2004, 40, εικ. 1.6.).

¹⁶² Yiannouli 2009, 96.

¹⁶³ Vagnetti 1972-1973, 50-53· Treuil 1983, 281-282, 287, 297-299, 303-304· Sampson 2008β, 31-35· Yiannouli 2009, 91-93 και 97.

Σάλιαγκο βρέθηκαν καμένοι σπόροι σιταριού και τα κτήρια ερμηνεύτηκαν ως αποθήκες σιτηρών.

Κτήρια με καμπύλους τοίχους -αψιδωτά ή και ελλειπτικά - είναι το Κτήριο Ε στη Φτελιά στη δεύτερη αρχιτεκτονική φάση των αρχών της ΤΝ (αν και εδώ είναι πιθανό να πρόκειται για κυκλικό κτήριο), στο Ραχμάνι (Οικία Q), στο Γυαλί της Νισύρου, στην Αλιμνιά της Ρόδου, αλλά και στην Κάρπαθο¹⁶⁴.

Κυκλικά κτήρια είναι ο κανόνας στη Νατούφια περίοδο¹⁶⁵ και εξακολουθούν να υπάρχουν στη ΝΑ Ανατολία και την Εγγύς Ανατολή στην Προκεραμική Νεολιθική Α (Cayönü, Nevalı Cori στην Ανατολία και Ιεριχώ, Mureybet στη Συρία, όπου έχουν και μεγάλη διάμετρο έως 12 μ.)¹⁶⁶, ίσως και πολύ αργότερα, όταν εμφανίζονται σποραδικά, ανάμεσα στα τετράπλευρα κτήρια που κυριαρχούν στη Νεολιθική και Χαλκολιθική. Στον πολιτισμό της Μεσοποταμίας και στη φάση Halaf (Πρώιμη Χαλκολιθική) εμφανίζονται ασυνήθιστα κυκλικά θολωτά κτήρια, π.χ. στο μικρό οικισμό Fistikli Höyük στον Ευφράτη, όπου τα κτήρια έχουν διάμετρο 4 μ. και συνυπάρχουν με τα τετράπλευρα¹⁶⁷. Στη ΒΔ Ανατολία, στη ζώνη διάδοσης του πολιτισμού Fikirtepe, απαντούν κυκλικές οικίες¹⁶⁸. Κυκλικά κτιστά κτήρια της Χαλκολιθικής περιόδου, με ταφική όμως χρήση έχουν βρεθεί στην Παλαιστίνη και το Σινά¹⁶⁹ (εικ. 30).

Κτήρια από πέτρα και πηλό κυκλικής κάτοψης μονοπωλούν την οικιστική αρχιτεκτονική ευρέως στην Κύπρο από την 7^η και 6^η χιλιετία (Ακεραμική Νεολιθική ή Νεολιθική Ι). Στη Χοιροκοιτία έχουν διάμετρο 3-7 μ., ενώ στην Καλαβασό-Τέντα αυτά με διάμετρο 2,40-3,60 μ. είναι οικίες, τα μεγαλύτερα (διάμ. έως 8 μ.) δηλώνουν πιθανόν κοινωνική διαφοροποίηση (πλούσιες οικίες;), και τέλος τα μικρότερα (διαμ. 2 μ.) πιθανόν αποθήκες. Οι κατοικίες στην Ερήμη και την Κισσόνεργα της Χαλκολιθικής περιόδου ήταν επίσης κυκλικές (διαμ. έως 8,50 μ.)¹⁷⁰.

¹⁶⁴ Sampson 2008β, 31-32 (Κτήριο Ε στη Φτελιά, που, άλλοτε αναφέρεται ως κυκλικό και άλλοτε ως αψιδωτό)· Γαλλής 1996β, 66 (Ραχμάνι)· Σάμψων 1988, 45-60 (Γυαλί), 1996β, 90 (Αλιμνιά)· Melas 1985, 36-37 (Κάρπαθος).

¹⁶⁵ Cauvin [1997] 2004, 10· Σάμψων 2007, 74-75.

¹⁶⁶ Σάμψων 2007, 91-105, 275-278. Για μια συνολική θεώρηση των πρώιμων κυκλικών κατασκευών βλ. *ibid*, 342-344.

¹⁶⁷ *Ibid*, 300-301.

¹⁶⁸ Çilingiroğlu 2009, 15.

¹⁶⁹ Θυμίζουν μάλλον περισσότερο τους κυκλικούς θολωτούς τάφους της Μεσαράς, οι οποίοι όμως εμφανίζονται στην Κρήτη κατά την ΠΜ Ι.

¹⁷⁰ Για την Κύπρο βλ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 183-190· Σάμψων 2007, 330-336.

Κυκλικές αποθήκες της Ύστερης Νεολιθικής και της Πρώιμης Χαλκολιθικής έχουν αποκαλυφθεί στη Μυρσίνη (Mersin) της Κιλικίας. Ενώ, δύο ανάλογα παραδείγματα είναι γνωστά από τα Μικρασιατικά παράλια του Αιγαίου: Στην Ύστερη Χαλκολιθική στα Liman και Bakla Tere σιλό διαμέτρου 1-1,5 μ. ήταν κατασκευασμένα με πλίνθους επιχρισμένες με λευκό κονίαμα· απέδωσαν φιάλες με pattern burnished εσωτερική διακόσμηση, cheese pots, και μεγάλο αριθμό εργαλείων από οψιανό της Μήλου¹⁷¹.

Η χρήση τετράπλευρων και καμπύλων αρχιτεκτονικών τύπων και διαφορετικών αρχιτεκτονικών προτύπων σε έναν οικισμό δηλώνουν πιθανόν κοινωνική διαφοροποίηση στην ταυτότητα ή στο status στο χρόνο. Στην Κρήτη, αν εξαιρέσουμε τα κυκλικά κτήρια που έτσι και αλλιώς είναι σπάνια, τα δύο αρχιτεκτονικά πρότυπα της TN είναι το απλό (but and ben) και το σύνθετο (agglutinative), που ουσιαστικά αποτελούν ο ένας εξέλιξη του άλλου, από τον μονόχωρο δηλαδή προκύπτει ο πολύχωρος τύπος. Οι διαφορές δεν είναι απαραίτητα χρονολογικές, αφού οι χρήσεις τους μπορούν να είναι παράλληλες, αλλά ίσως ανάλογα και με τις διαφορετικές ανάγκες των χρηστών τους. Η επιλογή κυκλικών ή τετραπλεύρων κτηρίων, είναι ίσως δηλωτική του διαφορετικού προορισμού τους: Τα κυκλικά ήταν ίσως αποθήκες ή ιερά (;). Η ερμηνεία, ωστόσο, της διαφορετικότητας του κυκλικού κτηρίου στη Φαιστό λόγω της «ιερότητάς» του είναι μεν γοητευτική, δεν είναι όμως δυνατόν με τα μέχρι σήμερα δεδομένα να τεκμηριωθεί ασφαλώς. Απλούστερη επιλογή θα ήταν η ταύτισή του με αποθήκη.

Όμως υπάρχουν κυκλικά κτήρια που δεν είναι οικίες ή αποθήκες. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κυκλικό κτήριο διαμέτρου 5 μ. που αποκαλύφθηκε στο NN οικισμό στα Αμπέλια Γιαννιτσών, μέσα στο οποίο βρέθηκε ο εκπληκτικός αριθμός των 500 περίπου ειδωλίων¹⁷² (εικ. 31). Ένα ακόμη παράδειγμα είναι και το αψιδωτό/κυκλικό κτήριο στη Φτελιά Μυκόνου, το οποίο ερμηνεύεται ως χώρος συλλογικών/ομαδικών ή κοινοτικών συνενερέσεων με επίκεντρο το φαγητό και ίσως με σκοπό την άσκηση τελετουργικών/λατρευτικών εκδηλώσεων¹⁷³.

¹⁷¹ Erkanal 2008α, 168· Şahoğlu 2008, 484· Kouka 2009, 143.

¹⁷² Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 1990, 177, εικ. 9· Χρυσοστόμου 2001, 489-490· Yiannouli 2009, 92.

¹⁷³ Sampson 2008β, 32-35· Από τα ευρήματα στο κτήριο αυτό εκτός από τα «cheese-pots», διακρίνονται αγγεία σερβιρίσματος με πολύχρωμη διακόσμηση («polychrome crusted ware»), «καρποδοχεία» με διπλή βάση («techauds») καθώς και πολλά ειδώλια και ένα χάλκινο δακτυλιόσχημο περίαπτο (ring idol) (Σάμψων, Κατσαρού-Τζεβελέκη & Μαστρογιαννοπούλου 2008, 28).

Τέλος αναφέρεται ένα πήλινο ομοίωμα καλύβας κυκλικού σχήματος, το οποίο βρέθηκε στο θολωτό Τάφο II της Λεβήνας και χρονολογείται στην ΠΜ I περίοδο¹⁷⁴ (εικ. 32). Κυκλικό, μη ταφικό κτήριο δεν έχει βρεθεί στην ΠΜ Κρήτη, η αποκάλυψη όμως του ομοιώματος δηλώνει γνώση τέτοιων κτηρίων και πιθανότατα συνέχιση μιας παράδοσης που αρχίζει στην ΤΝ Φαιστό (ή και στη ΝΝ II Κνωσό).

Τεχνικές δόμησης

Οι γνώσεις μας σχετικά με την τοιχοδομία και τα υλικά δομής που χρησιμοποιούνταν κατά τη ΤΝ περίοδο στην Κρήτη είναι μάλλον ελλιπείς. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε προέρχονται κυρίως από την Κνωσό, καθώς από τη Φαιστό σώζονται ουσιαστικά υπολείμματα τοίχων σε πολύ μικρό ύψος, από τις υπόλοιπες θέσεις σώζονται αποσπασματικά μόνο θεμελιώσεις. Στα Καλά Σελιά η ανωδομή ήταν πιθανόν κατασκευασμένη με πλίνθους πάνω στη λίθινη κατώτερη τοιχοδομία¹⁷⁵, και οι τοίχοι στο Νεροκούρου ήταν κατασκευασμένοι με πλεγμένα κλαδιά στρωμένα με πηλό μέσα και έξω επίσης πάνω σε λίθινο θεμέλιο¹⁷⁶.

Στην Κνωσό οι θεμελιώσεις σώζονται σε ύψος έως και 1 μ. και ήταν από αργές πέτρες και κομμάτια κούσκουρα αναμιγμένα με πηλό. Πάνω τους στηριζόταν ανωδομή από φθαρτά υλικά: στην Πρώιμη Νεολιθική από οπτές ή άοπτες πλίνθους και από τη Μέση Νεολιθική με την τεχνική του *pisé*¹⁷⁷, όπως δείχνουν ίσως τα κομμάτια πηλού που βρέθηκαν πεσμένα στο εσωτερικό των δωματίων, ένα από τα οποία έφερε οπές.

Η οικοδόμηση των οικιών με λίθινη κρηπίδα και πλίνθους θεωρείται ότι προέρχεται από την Εγγύς Ανατολή που διαδίδεται ευρύτατα και στις δύο πλευρές του Αιγαίου. Εμφανίζεται στον οικισμό Cayönü στη ΝΑ Ανατολία, στην περίοδο των

¹⁷⁴ Vagnetti 1972-1973, 52, υπ. 3· Alexiou & Warren 2004, 114, πίν. 109· Yiannouli 2009, 95-96, 104.

¹⁷⁵ Βασιλάκης 1987, 47.

¹⁷⁶ Hayden *et al.* 2004, 43-44.

¹⁷⁷ Κτήρια της ΤΝ βρέθηκαν καλυμμένα με στρώμα κιτρινωπού κούσκουρα, το οποίο ερμηνεύτηκε από τον J. Evans (1964, 150) και αργότερα από τον P. Tomkins (2007, 35) ως κατάρρευση τοίχων κατασκευασμένων με την τεχνική του *pisé* («*pisé collapse*»). Δηλαδή, με τη βοήθεια ξύλινου σκελετού που στηρίζεται σε λίθινα θεμέλια και γεμίζεται με στιβακό πηλό. Σύμφωνα όμως με τον Σάμψων (2007, 306), η πρακτική αυτή χαρακτηρίζει περισσότερο τη Βόρεια Ελλάδα, τη Βαλκανική και την περιοχή της Ανατολικής Θράκης. Ενώ ο Treuil (1983, 260-261) θεωρεί ότι η τεχνική *pisé* δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ στον αιγαιακό χώρο, αλλά η χρήση του όρου βασίστηκε ουσιαστικά στη σύγχυση ανάμεσα στις ωμές πλίνθους και στη λάσπη που συνήθως χρησιμοποιείτο ως οικοδομικό υλικό (βλ. και Treuil *et al.* [1989] 1996, 139-140).

«οικιών-κελιών» («cell houses»), στην ύστερη Προκεραμική Νεολιθική Β (6900-6000 π.Χ.), που είναι τα πρώτα πραγματικά ορθογώνια κτήρια των οποίων οι πλίνθινοι τοίχοι πατούν πάνω σε λίθινα θεμέλια¹⁷⁸. Ανιχνεύονται στο Hacilar της ΝΑ Ανατολίας στην Προκεραμική, όσο και στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, αλλά και στην Πρώιμη Χαλκοκρατία¹⁷⁹. Στον οικισμό Pipinar της Δυτικής Ανατολίας στις αρχές της Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου (5700 π.Χ.), πλίνθινες ανωδομίες αντικαθιστούν τον παλαιότερο τρόπο κτισίματος με ξύλινο πλέγμα και πηλό («wattle and daub» τεχνική, 6000-5700 π.Χ.)¹⁸⁰. Στο Liman Tere στην Ύστερη Χαλκολιθική συνδυάζονται οι τεχνικές με «wattle and daub» σε ένα αψιδωτό κτήριο και με pisé σε ορθογώνια αποθηκευτικά κτήρια, ενώ ήδη αναφέρθηκε παραπάνω η λίγο πρωιμότερη κατασκευή κυκλικών κτηρίων (σιλό) με πλίνθινους τοίχους εκεί¹⁸¹.

Και τα οικήματα του Σέσκλου κατά τη ΜΝ περίοδο ήταν θεμελιωμένα σε λίθινες κρηπίδες και είχαν ανωδομή από ωμόπλινθους¹⁸². Στη Μακεδονία κατά τη ΝΝ ακολουθείται η πασσαλόπηκτη τεχνική, αλλά υπάρχουν και κτίσματα οικοδομημένα με αραιές πλίνθους πάνω σε αργολιθοδομή, όπως στη Θέρμη Θεσσαλονίκης όπου συνδυάζονται και οι δύο τρόποι χτισίματος¹⁸³.

Ελλείπει στοιχείων, υποθέτουμε ότι οι στέγες των κρητικών νεολιθικών σπιτιών κυρίως αυτών με σύνθετη κάτοψη ήταν επίπεδες, κατασκευασμένες από κλαδιά καλυμμένα με στρώμα πηλού, όπως σε όλη την ευρύτερη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου, στη Βύβλο και την Ανατολία, αντίθετα όμως με τη Θεσσαλία και τη Βόρεια Ελλάδα¹⁸⁴. Κομμάτια πηλού με αποτυπώματα κλαδιών μάλλον από τη στέγη βρέθηκαν σε στρώμα της ΠΝ στην Κνωσό¹⁸⁵.

Αλλαγές στο σύστημα κατοίκησης στην Τελική Νεολιθική: Ερμηνευτικές προτάσεις

Η πιο σημαντική αλλαγή που παρατηρείται στην Κρήτη αλλά και σε ολόκληρο το Νότιο Αιγαίο, κατά την ΤΝ περίοδο - στην ΤΝ ΙΙΙ και κυρίως στην ΤΝ ΙV - είναι η ραγδαία αύξηση του αριθμού των θέσεων, πιθανότατα και του

¹⁷⁸ Σάμψων 2007, 276.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 288-289.

¹⁸⁰ Για το Pipinar βλ. <http://www.nino-leiden.nl/about.aspx?id=4>.

¹⁸¹ Kouka 2009, 143.

¹⁸² Κωτσάκης 1996α, 52.

¹⁸³ Γραμμένος 1996, 43.

¹⁸⁴ Treuil *et al.* [1989] 1996, 140· Çilingiroğlu *et al.* 2004, 32.

¹⁸⁵ Evans 1964, 146, εικ. 59.1.

πληθυσμού, και μεγαλύτερη ποικιλία στην επιλογή τους σε νέα περιβάλλοντα στα παράλια και στην ενδοχώρα του νησιού. Παρακάτω παρουσιάζονται οι βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις για το φαινόμενο αυτό, όπως προκύπτουν μέσα από διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικές θεωρήσεις¹⁸⁶.

Αλλαγή του οικονομικού προτύπου

Έχει υποστηριχτεί ότι η εγκατάσταση σε περιθωριακές θέσεις με υψηλότερο υψόμετρο (marginal sites) υπήρξε αποτέλεσμα της εισαγωγής στην οικονομία της εποχής καινοτόμων στρατηγικών επιβίωσης, εξαιτίας των δυσκολιών και του υψηλού ρίσκου που ενείχαν οι προηγούμενες καλλιέργειες στο ξηρό και άνυδρο περιβάλλον του ΝΑ Αιγαίου. Οι νέες αυτές στρατηγικές ήταν¹⁸⁷: α) η εισαγωγή του βοδιού στην άροση των καλλιεργήσιμων γαιών, που διευκόλυνε την εργασία στα σκληρά εδάφη, β) η μεταστροφή από το σιτάρι στο κριθάρι, γ) η εξημέρωση του αμπελιού και της ελιάς και η ανάπτυξη της μεσογειακής πολυκαλλιέργειας, δ) η ένταξη στη διατροφή μεγαλύτερου ποσοστού άγριων ειδών και ε) η αυξανόμενη εφαρμογή της κτηνοτροφίας και η εγγραφή στην οικονομία των δευτερογενών προϊόντων, των γαλακτοκομικών και του μαλλιού («Secondary products revolution»¹⁸⁸).

Όλες όμως οι παραπάνω προτάσεις παρουσιάζουν αδυναμία στην τεκμηρίωσή τους¹⁸⁹. Υπάρχουν άμεσες ενδείξεις της πολύ πρωιμότερης χρήσης των βοδιών για άροση στην Κνωσό τουλάχιστον από την 6^η χιλιετία. Επομένως, πιο λογικό είναι η άροση με βόδια να βοήθησε στη διατήρηση και την εξάπλωση του κεντρικού αυτού οικισμού παρά σε όποια μετεγκατάσταση πληθυσμού σε περιφερειακές θέσεις.

Η αλλαγή προς την καλλιέργεια του κριθαριού προτάθηκε για τις Κυκλάδες όταν η αιγαιακή αρχαιοβοτανική βρισκόταν ακόμη στα σπάργανα και παραμένει ανεπιβεβαίωτη από τα σημερινά δεδομένα.

Η διαποίκιση της νεολιθικής αγροτικής οικονομίας θα σήμαινε πράγματι περισσότερη ασφάλεια σε σχέση με τη μονοδιάστατη καλλιέργεια των δημητριακών και την απόλυτη εξάρτηση της επιβίωσης από τις διαθέσεις του καιρού και μάλιστα σε περιοχές κυρίως ξηρών εδαφών με χαμηλό ποσοστό βροχόπτωσης. Όμως οι ενδείξεις εξημέρωσης και καλλιέργειας της ελιάς και του αμπελιού από

¹⁸⁶ Halstead 2008, 235· Tomkins 2008, 39-40· Broodbank [2000] 2009, 258-262, 329.

¹⁸⁷ Βλ. Halstead 2008, 229-257, ιδιαίτερα 235 και εξής.

¹⁸⁸ Sherratt 1981.

¹⁸⁹ Halstead 2008, 236-241.

παλυνολογικές και αρχαιοβοτανικές μελέτες παραμένουν ελάχιστες. Η συμπλήρωση της διατροφής με το κυνήγι, τουλάχιστον στην Κρήτη, θα μπορούσε να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα.

Ο εντοπισμός νέων θέσεων σε ορεινές και ημιορεινές περιοχές, π.χ. στις Γωνιές Μαλεβιζίου, τον Πρινιά, τον Κάστελο Λασιθίου κλπ., και η εντατική χρήση των σπηλαίων στο Νότιο Αιγαίο ενισχύει την άποψη για μια έμφαση στην κτηνοτροφία στην ΤΝ περίοδο. Σε περιοχές με μεγάλο υψόμετρο μπορούν όμως να καλλιεργούνται σιτηρά όπως γινόταν μέχρι πρόσφατα στα Αστερούσια, και σε οροπέδια, όπως αυτό της Νίδας στον Ψηλορείτη και του Καθαρού στο Λασιθί. Επομένως η γεωγραφία και μόνο μιας εγκατάστασης δεν αρκεί για να τεκμηριωθεί αποκλειστικά η άποψη για την κτηνοτροφία. Με βάση, ωστόσο, τις οστεολογικές μελέτες υλικού από διαφορετικές θέσεις της Νεολιθικής, αυξάνεται προοδευτικά ο αριθμός των εκτρεφόμενων αιγοπροβάτων, όσο επεκτείνεται έξω από τον οικισμό η εκμετάλλευση του τοπίου¹⁹⁰.

Η άποψη ότι τα δευτερογενή προϊόντα της κτηνοτροφίας, το γάλα και τα άλλα γαλακτοκομικά δηλαδή και το μαλλί, συνετέλεσαν δραστικά στην αύξηση της κτηνοτροφίας και στην αλλαγή της οικονομίας των νοικοκυριών με αποτέλεσμα τη μετακίνηση του πληθυσμού σε υψηλότερες τοποθεσίες, δεν συνδέεται μόνο με την ΤΝ. Αγγεία του τέλους ήδη της 6^{ης} χιλιετίας με οργανικά κατάλοιπα γάλακτος σε επεξεργασία έχουν αποκαλυφθεί στη Σταυρούπολη Μακεδονίας¹⁹¹. Ενώ, στα αγγεία τύπου cheese pot, που έχουν συνδεθεί με την εν δυνάμει παραγωγή τυριού και απαντούν κατά την ΤΝ σε ολόκληρο σχεδόν το Νότιο Αιγαίο¹⁹² δεν έχουν γίνει χημικές αναλύσεις για τυχόν υπολείμματα γάλακτος, και επομένως δεν είναι σίγουρο ότι είχαν τέτοια χρήση. Αυτή η ερμηνεία προέκυψε πιθανόν ακριβώς από το θεωρητικό συσχετισμό της αύξησης της κτηνοτροφίας με τις αλλαγές που παρατηρούνται τότε και την εμφάνιση των cheese pots στη συγκεκριμένη περίοδο. Γιατί όμως, άραγε, δεν συνεχίζουν και στην ΠΕΧ, αν ήταν τόσο χρήσιμα ειδικευμένα σκεύη; Τα ευρήματα από την Κνωσό συνάδουν, εξάλλου, σε μια διατροφή βασισμένη κυρίως στην κατανάλωση κρέατος σε όλη την διάρκεια της Νεολιθικής εποχής, ενώ

¹⁹⁰ Halstead 2008, 237-239.

¹⁹¹ *Ibid*, 240.

¹⁹² Βλ. παρακάτω, σ. 79-81.

πιθανή έμφαση στην εκμετάλλευση των δευτερογενών προϊόντων απαντάται αργότερα, στην ΠΕΧ¹⁹³.

Οι περιφερειακοί μικροί οικισμοί στην Κρήτη της ΤΝ μπορούν να ερμηνευτούν και ως περιοδικοί τόποι κατοίκησης κατά τις εποχικές μετακινήσεις των κοπαδιών, σε συνδυασμό με τις καλλιέργειες σε ένα μικτό αγρο-κτηνοτροφικό σύστημα. Ο τρόπος και οι μορφές εγκατάστασης συναρτώνται περισσότερο μάλλον με γεω-πολιτισμικές θεωρήσεις των κοινοτήτων τους. Στον 20^ο αι. τα μητάτα των Ανωγείων, αν και εποχικά, είναι κτιστά καταλύματα και όχι απλές καλύβες, που δεν θα μπορούσαν να αντέξουν στις καιρικές συνθήκες του ορεινού Ψηλορείτη¹⁹⁴. Η εντατικοποίηση τέλος της χρήσης των σπηλαίων, όπως θα δούμε παρακάτω, παραπέμπει σε ποικίλες άλλες δραστηριότητες εκτός από την κτηνοτροφία στην Κρήτη και στο υπόλοιπο Νότιο Αιγαίο¹⁹⁵.

Επομένως, τα οικόσιτα ζώα ναι μεν έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη νεολιθική οικονομία και διατροφή, αλλά δεν φαίνεται να συντέλεσαν στις αλλαγές που παρατηρούνται κατά την ΤΝ και στη μετακίνηση από πυρηνικές σε περιφερειακές εγκαταστάσεις. Η οικονομία ήταν μεικτή, για τους κατοίκους των πεδινών οικισμών «του κέντρου», όσο και για εκείνους των μικρών απομακρυσμένων οικισμών¹⁹⁶. Οι στρατηγικές επιβίωσης δηλαδή δεν φαίνεται να συνέβαλαν δραστικά στην αλλαγή του οικιστικού συστήματος κατά την ΤΝ.

Ατομικότητα/ανεξαρτησία - Συλλογικότητα/κοινωνική εξάρτηση

Η μετακίνηση ανθρώπινων ομάδων σε μικρότερες απομακρυσμένες από το κέντρο θέσεις παραπέμπει, σύμφωνα με μια άλλη άποψη, ίσως σε μια αύξηση της ελευθερίας ατομικών επιλογών σε σχέση με τα ευρύτερα σύνολα, χάρις στην εισαγωγή / ανακάλυψη νέων τεχνολογιών ή νέων τρόπων διαβίωσης (π.χ. εμπόριο) που θα εξασφάλιζαν καταρχήν την επιβίωση και κατ' επέκταση τη διατήρηση της ελευθερίας. Με την ανεξαρτητοποίηση των νοικοκυριών επέρχεται και η συνειδητοποίηση της ατομικότητας ή της ταυτότητας του ατόμου. Κάτι ανάλογο

¹⁹³ Halstead 2008, 240.

¹⁹⁴ *Ibid*, 238-239.

¹⁹⁵ Βλ. παρακάτω, σ. 53-61.

¹⁹⁶ Οι βραχογραφίες που αποκαλύφθηκαν τελευταία στο Στρόφιλα της Άνδρου απεικονίζουν ακριβώς καθημερινές δραστηριότητες, όπως τη γεωργία, την κτηνοτροφία το κυνήγι, τη ναυσιπλοΐα, το ψάρεμα και το ανταλλακτικό εμπόριο (Televantou 2008, 47· Nazou 2010, 9).

δείχνει και η νέα πρακτική ατομικών ταφών που επικρατεί στην TN και την ΠΕΧ στη Νότια ηπειρωτική Ελλάδα, τις Κυκλάδες και την Κρήτη¹⁹⁷.

Επιπλέον, το σημαντικά μικρότερο μέγεθος των νεοϊδρυθέντων οικισμών της TN σε σχέση με αυτό των προγενέστερων πιθανότατα δηλώνει μεταβολή στο βαθμό και τη μορφή της ανεξαρτησίας μεταξύ των νοικοκυριών. Η συζήτηση συνεχίζεται ως προς το κατά πόσο στους πιο πρώιμους και εκτεταμένους οικισμούς, π.χ. στην Κνωσό και τη Φαιστό, οι κάτοικοι του κάθε «σπιτιού» αποτελούσαν ανεξάρτητα νοικοκυριά, ανεξάρτητες δηλαδή μονάδες παραγωγής και κατανάλωσης. Η στενή γειτνίαση μεταξύ των νοικοκυριών σε αυτούς θα διευκόλυνε, ωστόσο, και θα προωθούσε την αμοιβαία βοήθεια σε καθημερινή βάση, που θα ήταν δυσκολότερη στους μικρούς οικισμούς των 2-5 οικογενειών ή των αγροικιών με μία οικογένεια. Οι οικογένειες των μικρών οικισμών θα έπρεπε να στραφούν προς άλλες αρκετά μακρινότερες, με τις οποίες όμως θα ήταν σε επαφή μέσα από δίκτυα ανταλλαγών όχι απαραίτητα αγροτικών ή/και κτηνοτροφικών προϊόντων αλλά και «χειροτεχνημάτων». Αν και δεν έχουν αποκαλυφθεί σημαντικά τέχνηρα στην TN, είναι πιθανό τα ανταλλακτικά αντικείμενα να ήταν φθαρτά, όπως λ.χ. υφάσματα, ή αδύνατο να εντοπιστούν αρχαιολογικά, όπως η ανταλλαγή συζύγων¹⁹⁸. Ένας ακόμη τρόπος διασύνδεσης (και ίσως όχι εξάρτησης) των μικρών διάσπαρτων τοπικών κοινωνιών θα ήταν η από κοινού συμμετοχή σε θρησκευτικές ή/και ταφικές τελετές σε σπήλαια, ανά τακτά χρονικά διαστήματα, στους ανοιχτούς χώρους των μεγάλων οικισμών της Κνωσού και της Φαιστού¹⁹⁹, κι αλλού.

Μετανάστευση – Αποικισμός

Οι αλλαγές που παρατηρούνται κατά την TN περίοδο έχουν επίσης αποδοθεί σε μαζική μετεγκατάσταση προσφύγων από την Εγγύς Ανατολή, πιθανόν μέσω των Δωδεκανήσων²⁰⁰, που δεν θα έγινε χωρίς αντιδράσεις. Σε αυτό παραπέμπει ίσως η αύξηση στις φυσικά οχυρές θέσεις, και τους αμυντικούς (;) περιβόλους σε ψηλά ακρωτήρια και σε λόφους κοντά στη θάλασσα.

¹⁹⁷ Halstead 2008, 248-249.

¹⁹⁸ *Ibid*, 245-246.

¹⁹⁹ Sherratt & Sherratt 2008, 296.

²⁰⁰ Hood 1990, 151-158· Broodbank 1999, 32· Renfrew 1995, 8-11· Nowicki 2008, 202· Sherratt & Sherratt 2008, 296-301.

Η μετανάστευση στην Κρήτη θα εγγραφόταν σε ένα ευρύτερο φαινόμενο μετακίνησης πληθυσμών από τη Δυτική Μικρά Ασία προς τα δυτικά, που είχε μάλλον ξεκινήσει νωρίτερα, αλλά εντάθηκε κατά τα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας. Αποτέλεσμα αυτής της δυναμικής αλληλεπίδρασης των πιο προηγμένων τεχνολογικά και πιο σύνθετων κοινωνικά ανατολικών κοινοτήτων με τις κάπως πιο συντηρητικές κοινότητες του Νότιου Αιγαίου θα ήταν η εμφάνιση μιας καινούριας οικιστικής οργάνωσης και επικοινωνίας, δύο στοιχείων που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν καθοριστικά στη μετέπειτα ανάδειξη των κοινωνιών της ΠΕΧ στην Κρήτη και τις Κυκλάδες. Αν και η πρόταση μιας μετανάστευσης επιδέχεται αρκετής κριτικής, δεν μπορεί να αποκλειστεί η εγκατάσταση νέων κατοίκων, μάλλον σε μικρότερο βαθμό από αυτό όποιας μαζικής μετανάστευσης, από γειτονικές περιοχές, αφού η θαλάσσια επικοινωνία είναι ευκολότερη, και η Κρήτη ως μεγάλο νησί μπορεί να προσφέρει ασφαλέστερες συνθήκες διαβίωσης.

Ως προς τους ενδεχόμενους ανταγωνισμούς μεταξύ ντόπιων και νεοφερμένων και την κατασκευή αμυντικών οχυρωματικών περιβόλων σε μικρούς οικισμούς στο νησί, εύλογα αναρωτιέται κανείς γιατί οι κεντρικοί οικισμοί στην Κνωσό και τη Φαιστό δεν έχουν οχύρωση. Αν και ιδρύονται σε λόφους, δηλαδή σε θέσεις φυσικά οχυρές, αποτελούν ωστόσο, ανοιχτούς οικισμούς, με τοπογραφίες τόσο ευνοϊκές ώστε να συνεχίσουν να κατοικούνται όχι μόνο στην επόμενη Εποχή του Χαλκού αλλά και μέχρι την ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο. Η επιλογή τους έγινε επομένως με βάση πιθανόν την αυξημένη δυνατότητα εποπτικού έλεγχου των μεγάλων και πλούσιων εκτάσεων που τους περιβάλλουν, την κοιλάδα της Κνωσού και την πεδιάδα της Μεσαράς, π.χ. σε περιπτώσεις πυρκαγιάς ή πλημμύρας στις καλλιέργειες και στους γύρω μικρότερους οικισμούς, ή άλλων έντονων φαινομένων, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη μετακίνηση πληθυσμού προς υψηλότερα και ασφαλέστερα σημεία²⁰¹. Δεν μπορεί φυσικά να αποκλειστεί η πιθανότητα ότι η Φαιστός σε κάποια στιγμή της ιστορίας της θα αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει και εχθρικές επιδρομές, αλλά πιθανόν δεν ήταν αυτή η βασική αιτία που οδήγησε στην καταρχήν επιλογή του συγκεκριμένου λόφου στην TN III περίοδο.

Προβληματισμός όμως υπάρχει και για τις φυσικά οχυρές εγκαταστάσεις, όπως τα «Καταλύματα» στον Ισθμό της Ιεράπετρας²⁰², στη βόρεια πλευρά του φαραγγιού του Χα που είναι εξαιρετικά δύσκολης προσπέλασης και επομένως έχει εν

²⁰¹ Vagnetti 1978, 9.

²⁰² Nowicki 2008, 204-207.

δυνάμει προφανώς οχυρό χαρακτήρα. Πώς όμως επιβίωναν οι κάτοικοι μιας τέτοιας θέσης; Τί καλλιεργούσαν; Και αν καλλιεργούσαν που βρίσκονταν τα χωράφια τους; Στην πεδιάδα της Ιεράπετρας; Αλλά δεν υπήρχε φόβος μήπως καταστραφούν οι σοδειές από τους «εχθρούς»; Και αν ζούσαν από την κτηνοτροφία, πού έβοσκαν τα κοπάδια τους; Πάλι δεν θα αναγκάζονταν να μετακινηθούν για να βρουν λιβάδια για τα ζώα τους; Μήπως τέτοιου είδους θέσεις δεν αποτελούσαν μόνιμους οικισμούς ή δεν χρησίμευαν καθόλου ως οικισμοί; Αλλά τότε σε τι χρησίμευαν; Απάντηση θα μπορούσε να δώσει η μικρή, μόλις δύο δωματίων, ΠΜ Ι εγκατάσταση «Αφροδίτης Κεφάλι» στην ίδια περιοχή, που επίσης έχει περίβολο, και περιείχε σειρά αποθηκευτικών πύλων. Ίσως επρόκειτο για κοινοτική αποθήκη οικισμού σε χαμηλότερο υψόμετρο, που για λόγους ασφαλείας είχε κτιστεί σε δύσβατο λόφο, αλλά με πλήρη εποπτεία της περιοχής²⁰³.

Τέλος, ως προς μια εσωτερική ενδεχόμενη μετακίνηση τμήματος πληθυσμού από τους κεντρικούς οικισμούς, όπως η Κνωσός, προς την περιφέρεια, αυτό δεν επιβεβαιώνεται ανασκαφικά. Αφού η Κνωσός δεν εμφανίζει μείωση αλλά σταθερότητα στη μετάβαση από τη NN στην TN περίοδο, όσο και καθ' όλη τη διάρκεια της TN²⁰⁴.

Ανταλλακτική δράση και «διεθνείς» σχέσεις

Οι τεχνολογικές καινοτομίες και οι κοινωνικές αλλαγές έχουν αποδοθεί και στην ανάπτυξη του ανταλλακτικού εμπορίου. Τα ταξίδια με οικονομικούς ή όποιους άλλους σκοπούς οδηγούν στην επαφή και τον συγχρωτισμό ομάδων διαφορετικών πολιτιστικών βαθμίδων και αναπόφευκτα στην κυκλοφορία της τεχνογνωσίας και των καινοτομιών.

Η αύξηση των παράκτιων εγκαταστάσεων στην TN στην Κρήτη και το υπόλοιπο Αιγαίο παραπέμπει στην αυξανόμενη ενασχόληση με τη θάλασσα. Όπως σημειώθηκε ήδη, επιλέγονται για κατοίκηση υψηλά σημεία σε ακρωτήρια, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα ελέγχου, και πάνω από φυσικούς κόλπους, τοπογραφία που ευνοεί τα ταξίδια, την εξέλιξη της ναυσιπλοΐας και την εντατικοποίηση των θαλάσσιων δικτύων σε ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο. Οι συχνότερες επαφές με γειτονικούς τεχνολογικά προχωρημένους πολιτισμούς με διαφορετικά υλικά αγαθά

²⁰³ Betancourt 2008β, 12-13. Βλ. και παρακάτω, σ. 118.

²⁰⁴ Tomkins 2008, 33, εικ. 3.3.

και συνήθειες αλληλεπιδρούσαν σημαντικά με τους τρόπους ζωής και κατοίκησης στους υπό μελέτη χώρους.

Οι ομοιότητες στον υλικό πολιτισμό κοινοτήτων στην Ανατολική Κρήτη και τα κοντινά νησιά της Κάσου και Καρπάθου, καθώς και με το πιο απομακρυσμένο Γυαλί, προσδιορίζουν την πορεία ενός τέτοιου θαλάσσιου δρόμου επικοινωνίας²⁰⁵, η αρχή του οποίου ανιχνεύεται στη ΝΔ Ανατολία, λόγω της πρωιμότητας του εκεί πολιτισμού. Πρόκειται για το λεγόμενο «eastern string», που καθιερώθηκε σε αντιδιαστολή με το «western string» μεταξύ Κρήτης και Κυκλάδων στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού²⁰⁶.

Συζήτηση

Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά στην οικιστική της Κρήτης κατά την ΤΝ και ιδιαίτερα στην ΤΝ IV είναι η σημαντική αύξηση του αριθμού των θέσεων σε ολόκληρο σχεδόν το νησί, όπου στη ΝΝ ήταν σχεδόν μετρημένες στα δάκτυλα, ενώ στα τέλη της Νεολιθικής αριθμούν πάνω από 100. Πολλές ιδρύονται σε παράλιες ζώνες, και κάποιες, όπως ο Πετράς και το Χρυσοκάμινο, θα μπορούσαν ήδη να χαρακτηριστούν ως «gateway communities», όπως στην ΠΜ ο Μόχλος και ο Πόρος-Κατσαμπάς²⁰⁷. Ο μεγάλος αριθμός εγκαταστάσεων στα βόρεια και νότια παράλια του νησιού παραπέμπει σε εξωκοινοτικές και διακοινοτικές σχέσεις, όπως δείχνουν κοινά χαρακτηριστικά π.χ. μεταξύ Νεροκούρου και Πετρά και Αζοριά. Η επικοινωνία μεταξύ των κρητικών θέσεων θα ήταν ευκολότερη διαπλέοντας τα παράλια, παρά διαμέσου της ενδοχώρας.

Νέες θέσεις ιδρύονται και σε πιο ορεινές ή ημιορεινές τοποθεσίες. Οι κυριότερες ερμηνείες για την τάση που ονομάστηκε «flight to the hills» είναι μια αλλαγή στην οικονομία με την εντατικοποίηση της κτηνοτροφίας, η πιθανότητα εχθροπραξιών, αν θεωρηθούν οχυρωματικοί οι περίβολοι σε κάποιους οικισμούς, και σε κλιματικές δυσκολίες π.χ. σε επεισόδιο ξηρασίας.

Αύξηση των θέσεων και ίδρυση οικισμών της ΤΝ σε παράλιες θέσεις παρατηρούνται σε ολόκληρο το Νότιο Αιγαίο, όσο και στα δυτικά παράλια της

²⁰⁵ Για τους δρόμους επικοινωνίας που ανιχνεύονται με βάση κοινά χαρακτηριστικά του υλικού πολιτισμού βλ. και παρακάτω, σ. 89-90.

²⁰⁶ Για την καθιέρωση των όρων «western και eastern string» βλ. Davis 1979 και Davis *et al.* 1983 αντίστοιχα.

²⁰⁷ Branigan 1991, 97-106 (Μόχλος)· Wilson, Day & Dimopoulou-Rethemiotaki 2008, 261-270 (Πόρος).

Μικράς Ασίας, όπου όμως το φαινόμενο είναι πιο πρώιμο στην αρχή δηλαδή της Ύστερης Χαλκολιθικής, δείχνοντας έτσι και την πορεία μετάδοσης του φαινομένου.

Μέσα από τη χωροτακτική προσέγγιση των κρητικών οικισμών της ΤΝ αναδεικνύονται σήμερα πολύπλοκα κοινωνικά δίκτυα, με πυρηνικές εγκαταστάσεις όπως η Κνωσός και η Φαιστός και περιφερειακές πιο μικρές ή μεμονωμένες αγροικίες που διαντιδρούν και υποδηλώνουν την ύπαρξη συλλογικής συνείδησης και κάποιας κεντρικής οργάνωσης.

Σε αυτό συγκλίνει και η πρόνοια για τα διάφορα κοινοτικά έργα αυτήν την περίοδο, όπως η κατασκευή πηγαδιών και δεξαμενών για τη συλλογή νερού, περιβόλων (ενίοτε ίσως και οχυρωματικών), αναλημμάτων, υπαίθριων κοινόχρηστων χώρων εντός των οικισμών, λιθόστρωτων δρόμων κλπ.

Διασυνδέσεις μεταξύ εγκαταστάσεων διαφορετικής χρήσης υπάρχουν στις ίδιες περιοχές, για παράδειγμα σε αυτήν του Κάστελου Λασιθίου, όπου κοντά στον οικισμό βρίσκονται κυρίως ταφικές βραχοσκεπές, καθώς και το σπήλαιο της Τραπεζίας που φιλοξενούσε ταφές αλλά και λατρευτικές δράσεις. Ανάλογη ήταν και η σχέση κατά την προηγούμενη ΝΝ περίοδο π.χ. ανάμεσα στην οικία και το σπήλαιο στον Κατσαμπά.

Οι κρητικοί οικισμοί έχουν αρχιτεκτονική με ευθύγραμμους τοίχους που ορίζουν τετράπλευρα δωμάτια. Αυτά διαμορφώνουν συναρθρώσεις (blocks) ακολουθώντας τη λεγόμενη προσθετική αρχιτεκτονική (agglutinative architecture / aggregation). Πιο απλές είναι οι κατόψεις μικρότερων εγκαταστάσεων και μεμονωμένων κτηρίων (hamlets, farmsteads), που περιλαμβάνουν δύο συνεχόμενα δωμάτια με κάθετους μεταξύ τους άξονες εισόδων («but and ben» διάταξη).

Τα τετράπλευρα κτήρια, ορθογώνια, τετράγωνα ή τραπεζοειδή, αποτελούν τον κανόνα στη ΤΝ σε ολόκληρη σχεδόν τη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου. Υπάρχουν όμως και κυκλικά κτήρια που δεν απαντούν συχνά και παραπέμπουν μάλλον σε ειδικές χρήσεις (αποθηκευτική, τελετουργική ή άλλη) και όχι αναγκαστικά κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ των κατοίκων του οικισμού. Η προσθετική διάταξη των οικισμών στην Κρήτη θυμίζει περισσότερο τις εγκαταστάσεις της Συροπαλαιστίνης παρά εκείνες της Ανατολίας. Ανάλογη είναι η κάτοψη και στην Κεφάλα της Κέας, και εξαιτίας μάλλον του περιορισμένου ελεύθερου χώρου στη νότια πλαγιά του ακρωτηρίου.

Ποικίλες είναι οι ερμηνευτικές προτάσεις για τα αίτια που οδήγησαν στην αύξηση των εγκαταστάσεων και τη σταδιακή αλλαγή των οικιστικών συστημάτων σε

ολόκληρο σχεδόν το Νότιο Αιγαίο κατά τη ΤΝ περίοδο. Οι επικρατέστερες είναι η μεταφορά των νέων πρακτικών από την «προηγμένη» Εγγύς Ανατολή μέσω μετακίνησης πληθυσμών (αποικισμός, μετανάστευση), η εντατικοποίηση και η δευτερογενής παραγωγή της κτηνοτροφίας, και η αύξηση των θαλάσσιων επικοινωνιών και του «εξωτερικού» ανταλλακτικού εμπορίου σε συνδυασμό μάλιστα με κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες, όπως η ενίσχυση της ατομικής συνείδησης και της ελευθερίας της επιλογής.

Η.2 Σπηλαίες εγκαταστάσεις²⁰⁸

Σπηλαιοπεριβάλλοντα και σπηλαιοκαταλήψεις

Τα σπήλαια και οι βραχοσκεπές είναι κλειστοί ή φυσικά στεγασμένοι γεωλογικοί σχηματισμοί προστατευμένοι από τους εξωτερικούς παράγοντες, κυρίως από τις καιρικές συνθήκες και από τα άγρια ζώα, που προτιμήθηκαν από τους προϊστορικούς ανθρώπους ακριβώς στο να τα επιλέξουν ως καταφύγια για κατοίκηση και άλλες ποικίλες δραστηριότητες. Η επιλογή ενός σπηλαιοπεριβάλλοντος φαίνεται ότι δεν ήταν τυχαία, αλλά συνάρτηση της τοπογραφίας, του προσανατολισμού, της έκτασης και της εσωτερικής του οργάνωσης, των συνθηκών στο εσωτερικό του, της υγρασίας, της θερμοκρασίας, του εξαερισμού, της δυνατότητας παρουσίας νερού²⁰⁹.

Η χρήση των σπηλαίων στον ελλαδικό χώρο βεβαιώνεται ανασκαφικά ήδη από την Ανώτερη Παλαιολιθική, π.χ. στο Κλειδί και τον Κοκκινόπηλο στην Ήπειρο και τη Μεσολιθική περίοδο, π.χ. στη Θεόπετρα, το σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα και το Φράχτι. Είναι περιορισμένη κατά την ΠΝ - ΜΝ περίοδο, ενώ αυξάνεται εντυπωσιακά από τη ΝΝ έως και την ΠΕΧ, ιδιαίτερα στη Νότια ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά, όπου ευνοεί και η γεωμορφολογία του εδάφους²¹⁰.

Στην Κρήτη τα σπήλαια αφθονούν λόγω του καρστικού υπεδάφους του νησιού και αριθμούν τουλάχιστον 2000 περίπου²¹¹. Τα γνωστά σπήλαια που έχουν χρησιμοποιηθεί από τον άνθρωπο είναι βέβαια πολύ πιο περιορισμένα²¹² - τα περισσότερα από την ΤΝ περίοδο και εξής.

Ανάλογη σημαντική αύξηση των σπηλαιοκαταλήψεων κατά την ΤΝ περίοδο παρατηρείται σε ολόκληρο το Νότιο Αιγαίο, την Αττική, την Πελοπόννησο, τις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα, για παράδειγμα στο σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρούνια Εύβοιας, το σπήλαιο του Ζα στη Νάξο, το σπήλαιο Κίτσου στο Λαύριο, το σπήλαιο Πανός στο Μαραθώνα, τα σπήλαια Κούμελο στον Αρχάγγελο και Άγιος Γεώργιος στις Καλυθιές της Ρόδου, το σπήλαιο της Αλεπότρυπας στο Διρό Μάνης κλπ.

Η κατοίκηση θέσεων σε μεγαλύτερο υψόμετρο (marginal colonization) στην ενδοχώρα της Κρήτης παρατηρείται μόνο κατά την ΤΝ IV, όποτε και η αύξηση της

²⁰⁸ Στη βιβλιογραφία απαντάται επίσης και ο όρος *σπηλαιοκατοίκηση* (Ζάχος 1998).

²⁰⁹ Κοτσαμποπούλου & Bailey 1998, 17· Στρατούλη 1998, 59-60.

²¹⁰ Σάμψων 1993, 287· Παπαθανασόπουλος 1996α, 39-40· Ζάχος 1998, 53.

²¹¹ Δαβάρας 1996, 93.

²¹² Ζώης 1973· Godart & Tzedakis 1992· Δαβάρας 1996· Faure [1964] 1996· Τζεδάκης 1996.

χρήσης των σπηλαίων. Και πάλι όμως οι θέσεις που κυριαρχούν είναι οι ανοιχτές και όχι τα σπήλαια.

Οι απόψεις δίστανται ως προς τις μορφές χρήσης τους. Ειδικά για τα σπήλαια της Κρήτης η παραδοσιακή ερμηνεία είναι αυτή της νεολιθικής κατοίκησης, με εξαίρεση την άποψη του Α. Ζώη²¹³, ο οποίος υποστήριξε ότι αυτά προορίζονταν αποκλειστικά για ταφές. Εκτενής αναφορά στην ταφική χρήση των σπηλαίων θα γίνει παρακάτω, στο κεφάλαιο για τις ταφικές εγκαταστάσεις²¹⁴.

Μόνιμη ή/και περιοδική κατοίκηση των σπηλαίων

Η οικιστική υπήρξε για πολλά χρόνια η κυρίαρχη άποψη ως προς τη νεολιθική κατάληψη των σπηλαίων στον ελλαδικό χώρο, εξαιτίας της εύρεσης στο εσωτερικό τους αντικειμένων καθημερινής/οικιστικής χρήσης, όπως κοινής και χονδροειδούς αλλά και λεπτότεχνης κεραμικής, λίθινων εργαλείων κλπ. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγούν και εθνογραφικές αναλογίες με σπήλαια των νεότερων χρόνων που χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα από κτηνοτρόφους ή στη διάρκεια επαναστάσεων και πολέμων, ως καταφύγια²¹⁵.

Η σπηλαιοκατοίκηση μπορεί να υπήρξε περιοδική, εποχική, σε τακτά ή μη διαστήματα, που διαρκούν λιγότερο ή περισσότερο, λίγες ημέρες έως μερικούς μήνες. Μπορεί, όμως, να υπήρξε και μόνιμη πιθανότατα σε συνδυασμό με κάποια όμορη ανοιχτή εγκατάσταση.

Η διάρκεια της χρήσης ενός σπηλαίου δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί ανασκαφικά. Βαθιές επιχώσεις μπορούν να δημιουργηθούν και μέσα από συνεχή και με περιοδική χρήση του²¹⁶. Ούτε η κεραμική είναι δηλωτική καθώς οι ίδιοι τύποι αγγείων μπορεί να διαρκούν αιώνες. Σύμφωνα με τον Κ. Ζάχο²¹⁷, η παρουσία κατασκευών και διαμορφώσεων μέσα στο σπήλαιο και ο εντοπισμός οργανωμένου νεκροταφείου κοντά του μπορούν να θεωρηθούν ενδείξεις εκμετάλλευσής του σε ετήσια βάση, όσο βέβαια και μιας επαναλαμβανόμενης εποχικής χρήσης του. Για το σπήλαιο του Ζα, ο ερευνητής υποστηρίζει, περιοδική χρήση από μικρές ομάδες που

²¹³ Ζώης 1973, 74, 125· Μαντέλι 2011β.

²¹⁴ Βλ. παρακάτω, σ. 65-70.

²¹⁵ Tomkins 2013, 61-63.

²¹⁶ Ο Σάμπων (1993, 263, 265) αναφέρει ότι οι επιχώσεις μεγάλου πάχους και τα επάλληλα δάπεδα στη Σκοτεινή Θαρρουνίων υποδηλώνουν εντατική, συνεχή και μακρά χρήση και κίνηση των κατοίκων μέσα στο σπήλαιο.

²¹⁷ Ζάχος 1998, 54.

ειδικεύονταν στην κτηνοτροφία και ζούσαν σε στενή σχέση και οικονομική αλληλεξάρτηση με μια ή περισσότερες κοινότητες που κατοικούσαν στη γύρω περιοχή. Ερμηνεύει δηλαδή τα δεδομένα με βάση το μοντέλο της αλλαγής της οικονομίας κατά την TN περίοδο με την εντατικοποίηση της κτηνοτροφίας και της «επανάστασης της δευτερογενούς παραγωγής»²¹⁸.

Ένας άλλος λόγος περιοδικής κατοίκησης θα ήταν ίσως η προστασία από θεομηνίες και βαρείς χειμώνες, όσο και στις σπανιότερες περιπτώσεις καύσωνα. Ενώ ως αιτίες μόνιμης εγκατάστασης βλέπει ο Σάμψων και τον περιορισμό σε σπήλαια ανθρώπων ανεπιθύμητων που έχουν προσβληθεί από μολυσματικές ασθένειες ή παράνομων κλπ., όπως συμβαίνει διαχρονικά βάση εθνογραφικών παρατηρήσεων²¹⁹.

Η διάρκεια της χρήσης ενός σπηλαιού εξαρτιόταν και από τη θέση του, για παράδειγμα σε περάσματα (εμπορικά, κτηνοτροφικά) ή κοντά σε οικισμούς. Περιβαλλοντικά κατάλοιπα πανίδας και χλωρίδας τεκμηριώνουν την περιοδική και επαναλαμβανόμενη χρήση των σπηλαίων για μεγάλο χρονικό διάστημα, λ.χ. στο Ζα κατά τη διάρκεια του χειμώνα και στις Καλυθιές από το τέλος του χειμώνα και όλο το καλοκαίρι²²⁰.

Συχνά τα σπήλαια φιλοξενούσαν περισσότερες δραστηριότητες. Σύμφωνα με τον Γ. Παπαθανασόπουλο²²¹, το σπήλαιο της Αλεπότρυπας χρησιμοποιήθηκε κατά τη NN και TN περίοδο από μια πολυάριθμη και ευημερούσα κοινότητα ως ναυτικός σταθμός στο δρόμο προς και από τη Μήλο. Χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία, αποθήκη αγαθών, εργαστήριο οικοτεχνικής δραστηριότητας, νεκροταφείο και τόπος λατρείας. Αναλόγως, και η Σκοτεινή στα Θαρρούνια υπήρξε χώρος κατοίκησης, ταφών, λατρείας και αποθήκευσης στη διάρκεια της TN περιόδου, ίσως όχι συγχρονικά²²².

Ωστόσο, υποστηρίζεται επίσης, οι συνθήκες διαβίωσης στο εσωτερικό πολλών σπηλαίων είναι μάλλον άσχημες²²³. Το εσωτερικό τους είναι συχνά σκοτεινό (π.χ. Τραπέζα, Ελένες, Ειλειθυία), υγρό (π.χ. Τραπέζα, Πελεκητά, Ελένες) και μάλλον ανθυγιεινό, ενώ αρκετά έχουν πολύ μικρή είσοδο και δύσκολη πρόσβαση (π.χ. το

²¹⁸ Zachos 1999, 161. Βλ. παραπάνω, σ. 43-45.

²¹⁹ Σάμψων 1993, 264.

²²⁰ Tomkins 2009, 134.

²²¹ Παπαθανασόπουλος 1996α, 39-40, 1996β, 83-84.

²²² Σάμψων 1993, 263-269.

²²³ Tomkins 2009, 129.

σπήλαιο Στραβομούτη²²⁴ - εικ. 33). Ίσως η επιλογή των σπηλαίων γινόταν με βάση τη χρήση για την οποία προοριζόταν.

Σπήλαια και υπαίθριες εγκαταστάσεις

Πολλά σπήλαια της Νεολιθικής εποχής βρίσκονταν κοντά σε ανοιχτούς οικισμούς, όπως λ.χ. στο Φράχθι, όπου η κατοίκηση επεκτείνεται και στην «Παραλία» στο χώρο δηλαδή μπροστά από το σπήλαιο στην AN και MN περίοδο²²⁵. Στο σπήλαιο των Καστριών στα Καλάβρυτα²²⁶, κεραμική της TN περιόδου βρέθηκε στις επιχώσεις στην πλαγιά έξω από το σπήλαιο, όπου παρατηρήθηκαν και ίχνη εστιών. Στη Σκοτεινή στα Θαρρούνια οικισμός και νεκροταφείο έχουν εντοπιστεί έξω από το σπήλαιο²²⁷. Το σπήλαιο, εξάλλου, της Αγίας Τριάδας, στη Νότια Εύβοια, βρίσκεται σε περιοχή με αρκετά μεγάλο αριθμό θέσεων της TN (αλλά και της ΠΕΧ)²²⁸. Ενώ το σπήλαιο στις Καλυθιές με κατάλοιπα κατοίκησης και ταφών βρίσκεται σε ένα δίκτυο υπαίθριων εγκαταστάσεων²²⁹.

Στην Κρήτη, το κτήριο στον Μαγκασά συνδυάζεται με τη βραχοσκεπή στην οποία αποκαλύφθηκαν πλήθος λίθινων εργαλείων²³⁰. Αναλόγως, σε απόσταση μόλις 10 μ. από την οικία του Κατσαμπά βρίσκεται μικρό υπόγειο σπήλαιο, κατά τον ανασκαφέα του ταφικό²³¹. Κοντά στο σπήλαιο της Ειλειθυίας στην Αμνισό, εκτός από τον μινωικό οικισμό στον ομώνυμο λόφο, πολύ κοντά βρίσκεται και ο ανοιχτός οικισμός της TN IV στον Μέσα Καρτερό²³². Επίσης, το σπήλαιο της Τραπέζας στο οροπέδιο Λασιθίου, με αναμοχλευμένες επιχώσεις της Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού²³³ βρίσκεται κοντά στον TN οικισμό στη θέση Κάστελος, ενώ σε μικρή απόσταση είναι το σπήλαιο Σκαφίδια με σύγχρονες ταφές, όσο και βραχοσκεπές με ταφική χρήση. Στην περιοχή μάλιστα του Κάστελου με τον ανοιχτό οικισμό

²²⁴ Σακελλαράκης 1991, 136-137, εικ. 113.

²²⁵ Χατζηπουλίου 1996, 77. Στην TN παρατηρείται κενό στην κατοίκηση τόσο στο σπήλαιο όσο και στην ανοιχτή εγκατάσταση της Παραλίας. Ξανακατοικείται γύρω στο 3000 π.Χ., αν και αραιά, όπως και το σπήλαιο (*ibid*).

²²⁶ Ζάχος 1998, 55· Σάμψων & Κατσαρού 1998, 68.

²²⁷ Σάμψων 1993, 263-269.

²²⁸ Mavridis & Tankosić 2009, 50.

²²⁹ Σάμψων 1987, 56-57.

²³⁰ Ζώης 1973, 83-91.

²³¹ Αλεξίου 1953, 307· Galanidou & Manteli 2008, 165. Η βραχοσκεπή στον Κατσαμπά χρονολογείται από την Νεολιθική μέχρι την Ύστερη Μινωική εποχή (Γαλανίδου 2011, 37-38).

²³² Καρέτσου 1974, 241.

²³³ Ζώης 1973, 118-119.

σχετίζονται στην TN και τα σπήλαια Μεσκίνη και Γριμάνη²³⁴. Στη Δυτική Κρήτη, το σπήλαιο Πλατυβόλας με τις ταφικές αποθέσεις στο κατώτερο TN στρώμα, βρίσκεται κοντά στον σύγχρονό του οικισμό²³⁵, ενώ ταφές φιλοξένησε και το σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη που βρίσκεται κοντά στον οικισμό στο Νεροκούρου²³⁶.

Υπάρχουν βέβαια και σπήλαια αρκετά απομακρυσμένα από κάθε άλλη σύγχρονή τους εγκατάσταση, όπως το Γεράνι (ΠΝ-MN) και το Ιδαίο Άντρο στη βόρεια πλαγιά του Ψηλορείτη, τα βαθύτερα στρώματα του οποίου χρονολογούνται στο τέλος της TN περιόδου²³⁷.

Λατρευτική χρήση των σπηλαίων

Στο Νότιο Αιγαίο υποστηρίζεται μια λατρευτική χρήση σπηλαίων που φιλοξένησαν και ταφές²³⁸. Η έννοια του λατρευτικού / τελετουργικού είναι πάντως δύσκολο να προσδιοριστεί με σαφήνεια κατά τη Νεολιθική εποχή. Στην επόμενη Εποχή του Χαλκού τέτοιες ερμηνείες συνδυάζονται με συγκεκριμένα ευρήματα, όπως ειδώλια, βωμούς, τράπεζες προσφορών, ή δομές, όπως είναι τα θρανία, οι δεξαμενές καθαρισμών, που λείπουν εν πολλοίς από τα νεολιθικά ευρήματα με εξαίρεση τα ειδώλια.

Η ανεύρεση μεταλλικών αντικειμένων στα σπήλαια έχει συνδεθεί τελευταία με την υπόθεση της άσκησης της λατρείας σε αυτά στη Νεολιθική εποχή. Μάλιστα, σε σπήλαια του νότιου ελλαδικού χώρου έχουν βρεθεί περισσότερα μέταλλα από ό,τι σε οποιονδήποτε ανοιχτό οικισμό²³⁹. Έτσι από τη νεολιθική Κνωσό λ.χ. αναφέρεται ένας μόνο χάλκινος πέλεκυς και από τη Φαιστό ένας χάλκινος οπέας και ένα πολύ μικρό, αδιευκρίνιστο και αποσπασματικό χάλκινο αντικείμενο²⁴⁰. Αντίθετα στο σπήλαιο του Ζα έχουν βρεθεί ποικίλα μεταλλικά εργαλεία, όπως οπείς, σπάτουλες, πελέκεις, βελόνες, σμίλες, ένα χάλκινο εγχειρίδιο και μια χρυσή ορθογώνια πλάκα²⁴¹. Μεταλλικά ευρήματα απέδωσαν και κρητικά σπήλαια, όπως

²³⁴ Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1937-1938, 6· Ζώης 1973, 117-125.

²³⁵ Godart & Tzedakis 1992, 51.

²³⁶ *Ibid*, 44· Vagnetti 1996, 33.

²³⁷ Σακελλαράκης 1985, 80· Μαντέλη 2006.

²³⁸ Zachos 1999, 154-155· Tomkins 2009, 131-146· Μαντέλη 2011β· Tomkins 2013, 70-71.

²³⁹ Tomkins 2009, 129. Αντίθετα στον βόρειο ελλαδικό χώρο, τα περισσότερα μεταλλικά ευρήματα προήλθαν από υπαίθριες εγκαταστάσεις (*ibid*).

²⁴⁰ Evans 1928, 14, εικ. 3f και Vagnetti 1972-1973, 94 αντίστοιχα.

²⁴¹ Zachos 1999, 159.

αυτό της Τραπέζας, που όμως χρονολογούνται παραδοσιακά στην ΠΜ ΙΙ περίοδο²⁴². Μπορούν να θεωρηθούν αντικείμενα γοήτρου, που είχαν αποθεθεί ή χρησιμοποιηθεί στο σπήλαιο σε συγκεκριμένες συνθήκες και περιπτώσεις.

Το παραθαλάσσιο σπήλαιο των Πελεκητών στη Ζάκρο δεν φιλοξένησε ταφές. Ανάμεσα σε αντικείμενα καθημερινής χρήσης βρέθηκε και ένα μεγάλο ασβεστολιθικό ειδώλιο ύψους 0,30 μ. φαλλόσχημο, όχι όμως κυλινδρικό αλλά επίπεδο²⁴³. Παρόμοιο, αν και μικρότερο, βρέθηκε στο σπήλαιο της Τραπέζας²⁴⁴ και έχει χρονολογηθεί στην ΠΜ ΙΙ (εικ. 34)· αλλά πιθανότατα η χρονολόγησή του χρειάζεται να επανεξεταστεί. Στο ίδιο σπήλαιο η κεραμική της περιόδου μετάβασης από τη Νεολιθική στην ΠΕΧ χαρακτηρίζεται από τους ανασκαφείς *Trapeza ware* και περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, όστρακα με πλαστική απόδοση προσώπου κάτω από το χείλος των αγγείων (εικ. 35)²⁴⁵. Η μύτη προεξέχει έντονα, τα μάτια δηλώνονται με οριζόντιες εγχαράξεις, ενώ σε μία περίπτωση το στόμα αποδίδεται με μικρή κοιλότητα²⁴⁶. Η ιδιαίτερη αυτή κεραμική μαζί με το γεγονός ότι εδώ βρέθηκαν περισσότερα από 110 κρανία οδηγεί στη σκέψη ότι το σπήλαιο είχε ταφική χρήση (δευτερογενείς ταφές / ανακομιδές - οστεοφυλάκιο;) και ότι πολλά από τα παραπάνω ευρήματα θα είχαν χρησιμοποιηθεί ως κτερίσματα. Σε συνδυασμό με την ανεύρεση του ειδωλίου είναι πολύ πιθανόν να είχε και λατρευτική χρήση.

Ανάλογη ερμηνεία δόθηκε πρόσφατα στη βραχοσκεπή του Κατσαμπά, δίπλα ακριβώς στη νεολιθική κατοικία. Εδώ αποκαλύφθηκαν εκτός από λίθινα εργαλεία και κεραμική, και μια ομάδα πήλινων αγγείων, που μετατράπηκαν σε δεύτερη χρήση σε «ρυτά», τελετουργικά δηλαδή σκεύη, και ανθρώπινα οστά. Τα ευρήματα αυτά, που χρονολογούνται στην ΤΝ ΙV, υπογραμμίζουν ίσως συγκεκριμένη τελετουργική συμπεριφορά σε ανάλογους «χθόνιους τόπους» που πιθανότατα σχετιζόταν με τους

²⁴² Βλ. και παρακάτω, σ. 92.

²⁴³ Δαβάρας 1979, 402-404. Παρόμοιου τύπου ειδώλια δεν έχουν βρεθεί σε κρητικές υπαίθριες εγκαταστάσεις της Νεολιθικής εποχής. Υπήρχαν όμως στο υπόλοιπο Αιγαίο, στα σπήλαια Σκοτεινής Θαρρουνίων και Κίτσου στην Αττική και στη Χαλκολιθική Ανατολία (Tomkins 2013, 70).

²⁴⁴ Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1935-1936, 116-121, πίν. 18.1.

²⁴⁵ *Ibid*, 27, εικ. 6· Ζώης 1973, 120-122.

²⁴⁶ Ανθρωπόμορφη λαβή αγγείου έχει βρεθεί στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας στη Νότια Εύβοια (Mavridis & Tankosic 2009, 51). Ενώ αγγεία με ανθρώπινες μορφές ανιχνεύθηκαν στη Σκοτεινή Θαρρουνίων (Ορφανίδη & Σάμπων 1993, 211-218). Παρόμοια παραδείγματα ανάγλυφων ανθρώπινων μορφών σε πιθοειδή αγγεία έχουν βρεθεί από ένα στη Παραδημή της Θράκης, το Άγιο Γάλα Χίου και τα Πευκάκια Βόλου (*ibid*, 212)· στο Hacilar στην Ανατολία ανθρωπόμορφο πήλινο αγγείο είχε τοποθετηθεί σε τάφο (intramural burial) της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου (Talalay 2004, 141, εικ. 2).

νεκρούς²⁴⁷. Εξάλλου πρόσφατες σωστικές ανασκαφές στον Κατσαμπά, κοντά στο σπήλαιο έφεραν στο φως και σειρά σπηλαιωδών ταφικών ορυγμάτων με κεραμική νεολιθικών χρόνων και ανθρώπινα οστά²⁴⁸.

Είναι γεγονός ότι η πλειονότητα των ευρημάτων από τα σπήλαια ανήκουν κυρίως σε αντικείμενα καθημερινής / οικιακής χρήσης, που θα μπορούσαν, ωστόσο, να συμμετέχουν στην προπαρασκευή και κατανάλωση τροφής για περιοδικά τελετουργικά γεύματα των κατοίκων των γύρω εγκαταστάσεων. Επομένως, τα σπήλαια θα μπορούσαν να είναι ιδιαίτεροι χώροι συγκέντρωσης κοινωνικών ομάδων για την άσκηση της λατρείας.

Συγκρίσιμα, αν και μεταγενέστερα παραδείγματα είναι τα ΠΜ νεκροταφεία. Μέσα και έξω από τους τάφους της Οδηγήτριας, για παράδειγμα, βρέθηκε κοινή, καθημερινή κυρίως κεραμική - αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη και αγγεία πόσης και εστίασης - που θεωρείται ότι χρησίμευε σε ταφικά τελετουργικά γεύματα²⁴⁹. Ανάλογα σύνολα αγγείων θα χαρακτηρίζονταν απλώς καθημερινής χρήσης, αν βρίσκονταν σε οικιστικό περιβάλλον. Πώς θα ερμηνεύονταν αν προέρχονταν από το εσωτερικό ενός σπηλαίου;

Σύμφωνα με τους Sherratt²⁵⁰, η γειννίαση των περισσότερων σπηλαίων στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο με ανοιχτές εγκαταστάσεις τα κάνει, πιθανόν, όπως και τα νεκροταφεία συμβολικούς τόπους συγκέντρωσης («a symbolic focus») των κατοίκων μιας ή περισσότερων κοινοτήτων σε επαναλαμβανόμενα τακτά διαστήματα για την άσκηση λατρευτικών/τελετουργικών αλλά και ταφικών δράσεων, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης αλλά και αλληλεγγύης.

Υπέρ μιας λατρευτικής χρήσης πολλών κρητικών σπηλαίων λειτουργούν εν δυνάμει η τοπογραφία, το περιβάλλον και η μορφολογία τους. Βρίσκονται συχνά σε μεγάλο υψόμετρο, έχουν δύσκολη και κοπιαστική πρόσβαση, και τα περισσότερα σκοτεινό και υγρό εσωτερικό, χωρίς εύκολα ανανεώσιμο καθαρό αέρα και, ορισμένα περιορισμένες δυνατότητες κυκλοφορίες. Τα συναισθήματα που προκαλούν είναι μάλλον δέος και φόβος για το άγνωστο, και μια μυστικιστική διάθεση.

²⁴⁷ Galanidou & Manteli 2008, 165· Γαλανίδου 2011, 41-42· Manteli υπό δημοσίευση.

²⁴⁸ Σερπετσιδάκη 2011, 241, όπου αυτά χαρακτηρίζονται σπηλαιώδεις τάφοι.

²⁴⁹ Michelaki, Campbell-Green & Branigan 2011, 571-582.

²⁵⁰ Sherratt & Sherratt 2008, 297.

Συζήτηση

Ανακεφαλαιώνοντας, δύο σημεία πρέπει να τονιστούν ιδιαίτερα σχετικά με τις σπηλαιές εγκαταστάσεις. Πρώτον, ότι παρατηρείται σημαντική αύξηση του αριθμού των σπηλαίων που χρησιμοποιούνται κατά την TN περίοδο στην Κρήτη (εικ. 36α-β) και σε όλο το Νότιο Αιγαίο και δεύτερον ότι οι απόψεις δίστανται ως προς τις χρήσεις τους.

Η ραγδαία αύξηση των σπηλαιοκαταλήψεων στην TN συνάδει με αυτήν των υπαίθριων εγκαταστάσεων στον αιγαιακό χώρο. Πολλά σπήλαια σχετίζονται με γειτονικούς τους οικισμούς ή εγγράφονται σε δίκτυα επικοινωνίας και αλληλεξάρτησής τους. Για παράδειγμα, στο οροπέδιο του Λασιθίου γειτνιάζουν η υπαίθρια εγκατάσταση, οι βραχοσκεπές και τα σπήλαια για την ταφή των νεκρών ή/και για την άσκηση λατρείας. Ακόμη και όπου δεν έχουν βρεθεί ακόμη τέτοιες χωρικές σχέσεις σπηλαίων και υπαίθριων ή άλλων εγκαταστάσεων, είναι πιθανόν ότι θα βρεθούν στο μέλλον. Είναι λοιπόν επόμενο ότι οι λόγοι που προκάλεσαν την αύξηση των ανοιχτών θέσεων κατά την TN οδήγησαν και στην αυξημένη παρουσία στα σπήλαια, σε συνάρτηση ίσως με την ανάπτυξη της κτηνοτροφικής οικονομίας, και την εποχική εκμετάλλευση ορεινών περιοχών βόσκησης²⁵¹.

Διαφορετικές προτάσεις ως προς τη λειτουργία των σπηλαίων σχετίζονται με την οικιστική (περιοδική ή μόνιμη), την ταφική και την λατρευτική τους χρήση, ανάλογα με την εκάστοτε ερμηνεία των ευρημάτων σε αυτά. Έτσι, για το σπήλαιο του Ζα στη Νάξο, από τον ανασκαφέα του υποστηρίζεται με βάση την κεραμική και τα εργαλεία ότι φιλοξενούσε περιστασιακά μικρές ομάδες κτηνοτρόφων· ενώ από άλλους μελετητές η εκεί παρουσία σημαντικού αριθμού μεταλλικών αντικειμένων σε τόσο πρώιμη περίοδο παραπέμπει σε λατρευτική χρήση του περισσότερο παρά σε καθημερινή²⁵².

Όποια ενδεχόμενη λατρεία σε σπήλαια θα ήταν πιθανότατα περιοδική και θα περιλάμβανε επεισόδια παρασκευής και κατανάλωσης τροφής με χρήση εργαλείων και χρηστικών αγγείων. Εξάλλου, αν το σπήλαιο χρησιμοποιείται ως κατοικία, είναι φυσικό οι κάτοικοί του να ασκούν σε αυτό και το λατρευτικό τους τελετουργικό, και συγχρόνως να θάβουν κάποιους νεκρούς τους, όπως συμβαίνει και στις υπαίθριες εγκαταστάσεις.

²⁵¹ Μαντέλη 1991, 441· Manteli 1992, 115. Βλ. και παραπάνω, σ. 43-45.

²⁵² Zachos 1999, 161· Πρβ. Tomkins 2009, 129-130.

Πάντως, με τα μέχρι σήμερα δεδομένα της έρευνας στο νεολιθικό Αιγαίο, δεν υπάρχουν ξεκάθαρες ενδείξεις λατρευτικής χρήσης των σπηλαίων, όπως αργότερα στη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Εντέλει, πιθανότερη είναι η συνδυαστική εκμετάλλευσή τους, με ενδεχόμενες εμφάσεις σε κάποιες λειτουργίες τους μέσα στον χρόνο, λ.χ. η λατρευτική για το Ζα, η οικιστική για το Φράχθι, η οικιστική/ταφική για την Αλεπότρυπα κλπ.

II.3. Ταφικές εγκαταστάσεις

Οι ταφικές πρακτικές της TN στο Αιγαίο αποτελούν ένα ακόμη πεδίο αναλογιών και διαφοροποιήσεων των ανθρώπινων ομάδων.

Στον ελλαδικό χώρο, ποικιλομορφία χαρακτηρίζει τη μεταχείριση των νεκρών σε όλες τις περιόδους της Νεολιθικής εποχής. Ανιχνεύονται πρωτογενείς ταφές (primary inhumation), δευτερογενείς ταφές ή ανακομιδές (secondary inhumation) και καύσεις (cremations)²⁵³. Οι πρωτογενείς ταφές παραμένουν ο πιο διαδεδομένος τύπος, ιδίως πριν την NN-TN περίοδο. Ταφές των τριών τύπων πραγματοποιούνται σε ολόκληρη τη Νεολιθική σε ανοιχτούς οικισμούς, σε σπήλαια αλλά και σε οργανωμένα νεκροταφεία, που πρωτοεμφανίζονται στις αρχές της NN. Στην ΠΝ και ΜΝ εγγράφονται λιγιστά μόνο ταφές μέσα στους οικισμούς, ενίοτε κάτω από τα δάπεδα των σπιτιών, πρακτική που συνεχίζεται μέχρι και την TN περίοδο²⁵⁴.

Τα δεδομένα για τις ταφές στην Κρήτη της TN είναι εξαιρετικά περιορισμένα, σε αντίθεση με την αμέσως επόμενη ΠΜ περίοδο, με τα εντυπωσιακά υπέργεια ταφικά κτήρια - τους θολωτούς τάφους και τα ταφικά περιφράγματα. Ούτε έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα οργανωμένα νεκροταφεία, όπως σε θέσεις του υπόλοιπου Νότιου Αιγαίου. Οι βεβαιωμένες ταφές είναι ελάχιστες· το ίδιο και τα ανθρώπινα οστά σε σπήλαια και βραχοσκεπές.

Ταφές εντός οικισμών

Από τις δύο μεγαλύτερες νεολιθικές εγκαταστάσεις της Κρήτης, την Κνωσό και τη Φαιστό, προέρχονται τα ελάχιστα στοιχεία σχετικά για *intra muros* ταφές. Δεν είναι σίγουρο εάν οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί κάτω από τα δάπεδα οικιών ή σε ανοιχτούς χώρους.

Στις πρώιμες φάσεις της Κνωσού (Αρχική, ΠΝ, ΜΝ) ανήκουν παιδικές τέτοιες ταφές (*intramural child burials*) (εικ. 37-38). Η συνήθεια αυτή φαίνεται να συνεχίζεται έως την TN²⁵⁵, όπως δείχνουν δύο ταφές νεογνών που σχετίζονται μάλλον με μια από τις οικίες της TN ΙΑ. Σκορπισμένα σε επιχώσεις της ΜΝ - TN

²⁵³ Γαλλής 1996δ, 171-174. Η Triantaphyllou (2008, 137) διακρίνει έναν ακόμη τύπο, τα διασκορπισμένα οστά (scattered bones), που είναι όμως δύσκολο να αποδοθεί σε σκόπιμη ενέργεια ή απλώς σε τυχαίο γεγονός, αποτέλεσμα αναμόχλευσης.

²⁵⁴ Γαλλής 1996δ, 171· Triantaphyllou 2008, 137-138.

²⁵⁵ Triantaphyllou 2008, 143-144.

βρέθηκαν 36 τμήματα ανθρώπινων οστών, ένα μικρό αλλά σημαντικό δείγμα, αφού περιλαμβάνει οστά παιδιών, βρεφών και νεογνών όσο και ενηλίκων. Τα τελευταία βρέθηκαν διασκορπισμένα, ενώ τα οστά μικρότερων ηλικιών αποτελούσαν κανονικές ταφές. Η διαφορετική μεταχείριση ενηλίκων και παιδιών φαίνεται ότι είναι μέχρι στιγμής ένα μάλλον ασφαλές συμπέρασμα, ενώ η ανεύρεση μόνο παιδικών συγκροτημένων ταφών οδήγησε στην άποψη ότι οι ενήλικοι θα θάβονταν αλλού, εκτός οικισμού²⁵⁶.

Παιδική ταφή βρέθηκε και στη Φαιστό, μάλιστα εδώ σε ασφαλώς χρονολογημένα στρώματα της TN, ανάμεσα σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της TN IV (*neolitico superiore*). Πολύ κοντά της, αλλά στο κατώτερο στρώμα (δηλαδή στην αρχική TN III φάση του οικισμού – *neolitico inferiore*), υπήρχε το κρανίο και τμήμα από το μακρύ οστό από δεύτερη ταφή μάλλον ενήλικα που είχαν τοποθετηθεί απευθείας πάνω στο φυσικό βράχο (εικ. 39). Αμέσως βόρεια του σκελετού, σε λάκκο λαξευμένο στο βράχο (διαμέτρου 0,60 μ. και βάθους 0,80 μ.) βρέθηκε τοποθετημένο μεγάλο αγγείο με σχεδόν κάθετα τοιχώματα, που όμως δεν είναι βέβαιο αν σχετίζεται με την ταφή, ως κτέρισμά της²⁵⁷.

Στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο²⁵⁸, οι ταφές εντός οικισμών απαντώνται στη Θεσσαλία και τον βόρειο ελλαδικό χώρο ήδη από την ΠΝ, π.χ. στη Νέα Νικομήδεια, την Άργισσα και το Σουφλί Μαγούλα και είναι συνήθως ταφές ενηλίκων. Στην επόμενη ΜΝ εγγράφεται μόνο μία γνωστή ταφή, στο Διμήνι κάτω από το ΝΔ τμήμα του τέταρτου περιβόλου, και μια άλλη ταφή μέσα στην εγκατάσταση του Αγίου Πέτρου στις Σποράδες. Σποραδικές τέτοιες περιπτώσεις εμφανίζονται και κατά τη ΝΝ περίοδο: από μία στην Ελάτεια, το Διμήνι και στην περίοδο VIII στο Εμποριό της Χίου - η τελευταία πιθανόν παιδική. Στην TN χρονολογείται μια ταφή στο Αλεποχώρι Λακωνίας, και μια ακόμη πιθανότατα βρέφους μέσα στην υπαίθρια εγκατάσταση στα Θαρρούνια της Εύβοιας που συμπίπτει χρονικά με τη χρήση του εκεί νεκροταφείου, όσο και με τη λειτουργία του γειτονικού σπηλαίου²⁵⁹.

Ταφές εντός οικισμού και μάλιστα κάτω από τα δάπεδα των οικιών έχουν ανιχνευθεί στη Συροπαλαιστίνη. Στο Mureybet (φάση III, 8000-7600 π.Χ.) αποκαλύφθηκαν δευτερογενείς τέτοιες ταφές κάτω από τα δάπεδα των ορθογώνιων

²⁵⁶ Ζώης 1973, 143.

²⁵⁷ Vagnetti 1972-1973, 17-18, εικ. 9.

²⁵⁸ Γαλλής 1996δ, 171-174.

²⁵⁹ Hood 1981, 102-103, εικ. 56 (Εμποριό)· Σάμψων 1993, 266 (Θαρρούνια).

οικιών²⁶⁰. Στο Çatal Höyük στη ΝΑ Ανατολία ήδη από την 7^η χιλιετία, νεκροί θάβονταν κάτω από δάπεδα, θρανία και κρηπίδες μέσα σε οικίες και ιερά σε δευτερογενείς αποθέσεις ή ανακομιδές. Ανάλογες ταφές ενηλίκων ανδρών και γυναικών με λιγοστά κτερίσματα, κυρίως προσωπικά τους αντικείμενα έχουν βρεθεί και στο Aşıklı Höyük²⁶¹. Αντίθετα στο Pipinar της Νεολιθικής - Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου, στον Ανατολικό Μαρμαρά νεκροί διαφόρων ηλικιών βρέθηκαν στην περιφέρεια του οικισμού, ενώ τα βρέφη είχαν ταφεί στις αυλές των σπιτιών - και όχι κάτω από τα δάπεδα των δωματίων τους. Στη γειτονική εγκατάσταση της Ύστερης Νεολιθικής στο Barcin Höyük, βρεφικές ταφές ανιχνεύτηκαν κάτω από τα δωμάτια²⁶². Στο Bakla Tere, στην περιοχή της Σμύρνης, παιδικές ταφές της Ύστερης Χαλκολιθικής (4^η χιλιετία) βρέθηκαν κάτω από τα δάπεδα των οικιών μέσα σε αγγεία σε συνεσταλμένη θέση, ενώ ταφές ενηλίκων εντοπίστηκαν έξω από τον οικισμό (extramural burial tradition)²⁶³. Ταφές ενηλίκων και παιδιών κάτω από δάπεδα οικιών υπάρχουν και στην Ύστερη Ακεραμική Νεολιθική της Κύπρου (7000 - 5200 π.Χ.), στη Χοιροκοιτία και την Τέντα και στη Χαλκολιθική περίοδο στην Ερήμη²⁶⁴.

Ταφές σε σπήλαια και βραχοσκεπές

Στην Κρήτη, νεολιθικά σκελετικά κατάλοιπα έχουν αποκαλυφθεί κυρίως σε σπήλαια και βραχοσκεπές²⁶⁵, συνήθως χωρίς ασφαλείς ενδείξεις για πραγματικούς ενταφιασμούς, και χωρίς βεβαιωμένα στρωματογραφικά δεδομένα. Επιπλέον, οι έρευνες σε σπήλαια είναι πολλές φορές παλιές, από τα τέλη του 19^{ου} αι. και τις αρχές του 20^{ου}, παραμένουν αδημοσίευτες ή αποσπασματικά δημοσιευμένες.

Σύγχρονες ανασκαφές σε σπήλαια σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο έχουν αποκαλύψει σύνολα ανθρώπινου σκελετικού υλικού, συνήθως όμως με σε μορφή μεμονωμένων, εξαρθρωμένων θραυσμάτων (disarticulated fragments), αναμιγμένων με άλλα ευρήματα, και σε μικρούς αριθμούς, σε σχέση με τη μακρόχρονη χρήση των

²⁶⁰ Cauvin [1997] 2004, 44.

²⁶¹ Σάμπων 2007, 284-285 (Aşıklı Höyük), 290-293 (Çatal Höyük).

²⁶² Για το Pipinar βλ. <http://www.nino-leiden.nl/about.aspx?id=4> και για το Barcin Höyük βλ. <http://www.nit-istanbul.org/BarcinHoyukExcavations.html>

²⁶³ Şahoğlu 2008, 485.

²⁶⁴ Todd 1998, 18, 43-46 (Χοιροκοιτία, Τέντα)· Ορφανίδη-Γεωργιάδη 1987, 13 (Ερήμη).

²⁶⁵ Ζώης 1973, 84-85, 124.

σπηλαίων, γεγονός που παραπέμπει ως ένα βαθμό σε πρακτικές επιλογής / συλλογής συγκεκριμένων οστών και τμημάτων²⁶⁶.

Στην Κρήτη δεν έχουν βρεθεί ταφές σε όλα τα σπήλαια που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη Νεολιθική εποχή, και όπου βρέθηκαν, αυτές χρονολογούνται κατά κύριο λόγο στην TN. Στη Δυτική Κρήτη²⁶⁷, από τα 11 σπήλαια με βεβαιωμένη νεολιθική χρήση, ταφικές αποθέσεις ανιχνεύθηκαν μόνο σε τρία. Στο Κουμαρόσπηλιο στο Ακρωτήρι Χανίων, από τις επτά τουλάχιστον ταφές με κεραμική της ΠΝ έως και της TN, καμία δεν ήταν στην αρχική της θέση. Στην Πλατυβόλα ταφές αποκαλύφθηκαν στο κατώτερο TN στρώμα καθώς και στον Άγιο Ιωάννη κοντά στο Νεροκούρου. Στα σπήλαια Κερά Σπηλιώτισσα στις Βρύσες Κυδωνίας, στον Ελληνόσπηλιο κοντά στο χωριό Αφράτα Κισάμου και στις Ελένες Αμαρίου έχουν βρεθεί ταφές, αλλά δεν χρονολογούνται με ασφάλεια στη Νεολιθική περίοδο²⁶⁸.

Από την Κεντρική Κρήτη αναφέρονται TN IV ταφή στην βραχοσκεπή του Κατσαμπά, μια νεολιθική ταφή νηπίου (εγχυτρισμός) στο σπήλαιο Στραβομύτη στο Γιούχτα, και ταφές σε βραχοσκεπή κοντά στα Πάρτιρα συνοδευμένες από ομάδα 31 αγγείων - κτερισμάτων²⁶⁹. Ένα ακόμη ταφικό σπήλαιο (σπηλαιώδης τάφος) στη θέση «Κορακίες», στο χωριό Βιτσιλιά πάλι κοντά στα Πάρτιρα, περιείχε ταφές νεολιθικών χρόνων²⁷⁰. Ενώ, οι ταφές στο σπήλαιο στη Μιαμού χρονολογούνται σύμφωνα με το Ζώνη στην ΠΜ - ΜΜ περίοδο και όχι στην TN-ΠΜ που περιλάμβανε καθαρό στρώμα κατοίκησης. Επίσης μια σειρά από βραχοσκεπές στην περιοχή της Οδηγήτριας (Αγιοφάραγγο) είχαν χρησιμοποιηθεί ήδη στην TN πιθανότατα για ταφές. Στον τύπο της βραχοσκεπής ανήκει ίσως και ο τάφος στις Γωνιές Πεδιάδος (TN VI-ΠΜΙ)²⁷¹.

²⁶⁶ Tomkins 2009, 141.

²⁶⁷ Για τα ταφικά σπήλαια στη Δυτική Κρήτη βλ. Ζώνης 1973, 201-212· Godart & Tzedakis 1992, 44-51, 75-81.

²⁶⁸ Marinatos 1933, 295-297· Ζώνης 1973, 203-204.

²⁶⁹ Για τα ταφικά σπήλαια και βραχοσκεπές στην Κεντρική Κρήτη βλ. Γαλανίδου 2011, 41 (Κατσαμπάς)· Ζώνης 1973, 175 (Γιούχτα), 177-178 (Πάρτιρα). Η χρονολόγηση της κεραμικής από τα Πάρτιρα τοποθετείται τελευταία στην ΠΜ Ι περίοδο, όπως και η κεραμική από τον Άγιο Νικόλαο στον Καρβουνόλακκο Παλαικάστρου και από το Σπήλαιο της Ειλειθυίας (Papadatos 2008, 265· Tomkins 2013, 71-72). Το ταφικό αγγείο από τον Στραβομύτη χρονολογείται στην TN III (Tomkins 2013, 70).

²⁷⁰ Ζώνης 1973, 178.

²⁷¹ Vasilakis & Branigan 2010, 26 (Οδηγήτρια)· Ζώνης 1973, 181-187 (Μιαμού)· Kanta 2012, 68 (Γωνιές).

Στην Ανατολική Κρήτη²⁷², εκτός από τα σπήλαια και τις βραχοσκεπές στην περιοχή του Τζερμιάδου στο οροπέδιο του Λασιθίου, στα οποία θα γίνει αναφορά αμέσως παρακάτω, ταφικές αποθέσεις βρέθηκαν σε βραχοσκεπή στον Καρβουνόλακκο Παλαικάστρου Σητείας, κάτω από μία ΥΜ πιθοταφή. Τις συνόδευαν 10 ακέραια αγγεία τοποθετημένα κοντά στα κρανία και όστρακα κεραμικής του τέλους της TN περιόδου²⁷³. Σκορπισμένα ανθρώπινα οστά και διαταραγμένη κεραμική της TN – ΠΜ έως και της Γεωμετρικής περιόδου αναφέρονται από τον «Σπήλιο στις Σκάλες» στην Πραισό²⁷⁴. Ανάλογα οστά και κεραμική της TN παρατηρήθηκαν στο Θεριόσπηλιο πολύ κοντά στο εργαστήριο στο Χρυσοκάμινο²⁷⁵. Μεγάλη ποσότητα κεραμικής της TN αναφέρεται από το Μόχλο, κάτω από τον ΠΜ Τάφο V, και θεωρείται ταφική ή αναθηματική²⁷⁶. Πρόκειται ίσως για κατακρημνισμένες βραχοσκεπές. Σημαντικότερο εύρημα από την συγκεκριμένη απόθεση είναι το γνωστό πήλινο ομοίωμα πλοιαρίου. Ταφικό χαρακτηρίζεται το σπήλαιο «Μαύρο Αυλάκι» στην Κάτω Ζάκρο με αρχική χρήση στην TN περίοδο²⁷⁷.

Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα²⁷⁸, σε όλη την Κρήτη πολύ κοντά σε μια βραχοσκεπή ή ένα σπήλαιο έχει κάποτε αποκαλυφθεί και ένας μικρότερος ή μεγαλύτερος οικισμός. Ήδη έχει αναφερθεί το σχήμα οικισμός - νεκροταφείο - ιερό(;) στο Λαμνόνι και τον Κατελιώνα στο οροπέδιο της Ζίρου Σητείας²⁷⁹. Στην περιοχή του Κάστελου στο οροπέδιο Λασιθίου υπάρχει ο ανοιχτός οικισμός στην ομώνυμη θέση, ενώ κοντά έχει διερευνηθεί μια σειρά από σπήλαια και βραχοσκεπές με ταφές της TN περιόδου (Σκαφίδια, Αργουλιά, Μεσκίνη και Γριμάνη, αλλά και άνδηρο κοντά στο σπήλαιο της Τραπέζας)²⁸⁰. Ιδιαίτερη αναφορά έχει γίνει στο τελευταίο, που χρησιμοποιήθηκε μάλλον ως οστεοφυλάκιο και πιθανόν ως λατρευτικός χώρος²⁸¹. Ο συνδυασμός ανοιχτού οικισμού με ταφικά έγκοιλα υπάρχει

²⁷² Για τα ταφικά σπήλαια και βραχοσκεπές στην Ανατολική Κρήτη βλ. Ζώης 1973, 67-125.

²⁷³ Για την χρονολόγηση του συνόλου βλ. παραπάνω, υπ. 269.

²⁷⁴ Ζώης 1973, 97-98.

²⁷⁵ Betancourt & Floyd 2006, 215.

²⁷⁶ Ο Ζώης (1973, 101-104) προτείνει μάλιστα την ύπαρξη μικρού ιερού καθώς στην περιοχή αυτή, κάτω από τη ζώνη των απότομων βράχων, ήταν αδύνατον να υπάρχουν οικίες.

²⁷⁷ Πλάτων 1962, 167-168.

²⁷⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 56-57.

²⁷⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 29-30.

²⁸⁰ Ζώης 1973, 117-124. Για τη χρονολόγηση των ευρημάτων από τα Σκαφίδια στην TN I-II βλ. Tomkins 2007, 33.

²⁸¹ Βλ. παραπάνω, σ. 58.

και πρωιμότερα, όπως δείχνουν το σπήλαιο και τα σπηλαιώδη ορύγματα με ταφικές αποθέσεις στον Κατσαμπά κοντά στη NN οικία²⁸².

Με ανάλογο τρόπο στη Δυτική Κρήτη συνδυάζονται ο οικισμός στο Νεροκούρου με το κοντινό σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη²⁸³. Σε δύο αδιατάρακτα στρώματα της TN στο εσωτερικό του σπηλαίου βρέθηκαν ταφές, όσο και ίχνη πυράς σε συνάφεια με αγγεία, οστά ζώων και λίθινα και οστέινα εργαλεία. Τα ευρήματα εδώ θα μπορούσαν επομένως να σχετίζονται με την προετοιμασία νεκρικών γευμάτων και όχι με κατοίκηση. Πιθανότατα το ίδιο χωρικό πρότυπο ανιχνεύεται και στο σπήλαιο της Πλατυβόλας.

Ανάλογες πρακτικές παρατηρούνται και στο υπόλοιπο Αιγαίο. Στο σπήλαιο της Σκοτεινής στα Θαρρούνια Εύβοιας²⁸⁴, σκελετικά κατάλοιπα που ανήκαν σε 14 άτομα βρέθηκαν διασπαρμένα σε διάφορα στρώματα μαζί με οστά ζώων, της NN αλλά και της TN. Στο σπήλαιο ανιχνεύθηκαν περισσότερα παιδιά και νήπια, ενώ στο γειτονικό ανοιχτό νεκροταφείο, ενήλικες. Στην TN, η χρήση του σπηλαίου ως ταφικού μειώθηκε, όταν λειτούργησε το νεκροταφείο και υπήρχε η εγκατάσταση σε μικρή απόσταση από αυτό. Εξάλλου, ο μικρός αριθμός και η μεγάλη διασπορά των οστών δεν συνηγορούν στην άποψη ότι αυτό υπήρξε χώρος συστηματικών ταφών.

Στο Φράχθι ανιχνεύονται ταφές παιδιών της AN καθώς και μεγάλος αριθμός διασκορπισμένων κρανίων και μακρών οστών από στρώματα κυρίως της AN-MN, αλλά στην περίοδο που μας ενδιαφέρει το σπήλαιο μάλλον δεν χρησιμοποιείται²⁸⁵. Η Αλεπότρυπα στο Διρό Μάνης αποτελούσε στη NN και TN τόπο κατοικίας και, συγχρόνως, ταφών²⁸⁶, όλων των κύριων τύπων: της πρωτογενούς λακκοειδούς ταφής και της καύσης παιδιών σε κόγχες, μαζί με πλήθος αγγείων, και της ανακομιδής κυρίως των κρανίων σε οστεοφυλάκια. Ταφές γίνονταν στους χώρους διαβίωσης, όπως ακριβώς και σε ανοιχτούς οικισμούς. Στον Άγιο Γεώργιο στις Καλυθιές Ρόδου, ανθρώπινα οστά βρέθηκαν και πάλι διασκορπισμένα σε όλα σχεδόν τα στρώματα, ενώ παρατηρήθηκε και ανακομιδή οστών²⁸⁷. Στο σπήλαιο του Ζα βρέθηκαν μόνο ελάχιστα διάσπαρτα οστά²⁸⁸, ενώ ταφές δεν έχουν βρεθεί στα σπήλαια Κουβελείκη Α

²⁸² Galanidou & Manteli 2008, 165· Σεραπετσιδάκη 2011, 241.

²⁸³ Godart & Tzedakis 1992, 44· Vagnetti 1996, 33.

²⁸⁴ Σάμψων 1993, 266-267.

²⁸⁵ Χατζηπουλίου 1996, 77· Talalay 2004, 146-149.

²⁸⁶ Παπαθανασόπουλος 1996γ, 175-177.

²⁸⁷ Σάμψων 1987, 57-58.

²⁸⁸ Zachos 1999, 154.

και Β στη Νότια Πελοπόννησο, όπου κατά τον ανασκαφέα πρόκειται για χώρους κατοίκησης και σταβλισμού ζώων²⁸⁹. Σε γενικές γραμμές, πάντως, οι σκελετοί που βρέθηκαν στα σπήλαια είναι ελάχιστοι, με εξαίρεση το Φράχθι και την Αλεπότρυπα - που και πάλι για την περίοδο χρήσης τους ο αριθμός είναι μικρός²⁹⁰.

Στην ανατολική πλευρά του Αιγαίου, στη ΝΔ Ανατολία, το σπήλαιο Öküziini απέδωσε ταφές της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής περιόδου²⁹¹. Ανάλογη είναι η εικόνα στην Συροπαλαιστίνη, όπου στο σπήλαιο Nahal Mishmar στην έρημο της Ιουδαίας²⁹² και σε δύο ακόμη γειτονικά σπήλαια αποκαλύφθηκαν στρώματα κατοίκησης αλλά και ταφών της Χαλκολιθικής²⁹³.

Ιδιαίτερη φροντίδα στη συγκέντρωση των κρανίων κατά την ανακομιδή, όπως στο σπήλαιο της Αλεπότρυπας και πιθανότατα της Τραπέζας στο οροπέδιο Λασιθίου, παρατηρείται επίσης στον ΠΝ Πρόδρομο (κρανία χωρίς κάτω γνάθο κάτω από το δάπεδο οικίας), τη ΝΝ-ΤΝ Πλατεία Μαγούλα Ζάρκου (καύσεις, και προτίμηση στη διατήρηση των κρανίων) και τα ΝΝ-ΤΝ Θαρρούνια της Εύβοιας (ένα κρανίο σε κόγχη στο σπήλαιο και δύο τάφοι με κρανία στο νεκροταφείο).

Η πρακτική της συγκέντρωσης κρανίων ακολουθείται και στην Ανατολία, σε εγκαταστάσεις της Ακεραμικής και της μετέπειτα Νεολιθικής περιόδου, όπως είναι αυτές στο Hacilar, Çatal Höyük, Çayönü, Nevalı Çori, Kösk Höyük και Cafer Höyük²⁹⁴. Μάλιστα στο Hacilar - την πλησιέστερη στα δυτικά παράλια θέση - συνεχίζεται και σε στρώματα της Χαλκολιθικής. Σε ένα μάλιστα από τα κρανία έλλειπε η κάτω σιαγόνα - όπως και στην Αλεπότρυπα - αν βέβαια δεν οφείλεται σε τυχαίο γεγονός.

Με την ιδιαίτερη μεταχείριση των κρανίων στην Ανατολία συνδέεται και η απόθεση τύπου ειδωλίων με ξύλινα κεφάλια στερεωμένα σε πήλινα, αδρά κατασκευασμένα σώματα -ορισμένα προέρχονται από το Hacilar που χρονολογούνται στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο (εικ. 40)²⁹⁵. Παρόμοιας κατασκευής είναι τα

²⁸⁹ Karkanas 2006, 1628.

²⁹⁰ Για έναν υπολογισμό του αριθμού των σκελετικών καταλοίπων σε σπήλαια του νότιου ελλαδικού χώρου βλ. Tomkins 2009, 141, εικ. 2.

²⁹¹ Kartal & Erek 2002, 347-351.

²⁹² Εδώ βρέθηκε ο θησαυρός των 400 και πλέον χάλκινων αντικειμένων - μια τελετουργική απόθεση αντικειμένων γοήτρου μέσα σε σπήλαιο (βλ. και παρακάτω, σ. 97-98).

²⁹³ Tadmor 2005, 274.

²⁹⁴ Talalay 2004, 140-144.

²⁹⁵ *Ibid*, 145, εικ. 5.

λεγόμενα ακρόλιθα του ελλαδικού χώρου (εικ. 41), αλλά και των Βαλκανίων της ΤΝ²⁹⁶.

Η παρουσία συχνά διάσπαρτων ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων σε σπήλαια δείχνει ότι φιλοξένησαν πιθανόν κανονικές ταφές στη Νεολιθική. Όπως προαναφέρθηκε, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο Ζώης²⁹⁷ υποστήριξε ότι τα κρητικά νεολιθικά σπήλαια είχαν αποκλειστικά ταφική χρήση, από την οποία προέκυψε αργότερα στην Εποχή του Χαλκού η λειτουργία τους ως ιερά. Υπάρχουν όμως και σπήλαια με νεολιθική χρήση στα οποία δεν έχουν αποκαλυφθεί ανθρώπινα οστά, όπως στα σπήλαια Λερά, Μαμελούκου, Ελένες Αμαρίου, Μελιδόνι, Σφενδόνης στα Ζωνιανά και Ειλειθυίας²⁹⁸.

Κατά τη μακρά χρήση των σπηλαίων μπορεί να εναλλάσσονται οι μορφές εκμετάλλευσής τους, ακόμη και μέσα στην ίδια ευρύτερη περίοδο, λ.χ. στην ΤΝ που διαρκεί σχεδόν 1500 χρόνια. Σε πολλές περιπτώσεις, εξάλλου, τα οστά έχουν βρεθεί διασκορπισμένα και σε διαφορετικές στρωματογραφικές συνάψεις²⁹⁹. Από την άλλη πλευρά, η παρουσία ταφών στην Αλεπότρυπα³⁰⁰ αλλά και σε οικισμούς, όπως η Κνωσός και η Φαιστός, δείχνουν ότι η ταφική χρήση δεν αποκλείει και την οικιστική σε συγχρονικό επίπεδο.

Υπαίθρια νεκροταφεία

Στην Κρήτη δεν έχει βρεθεί ακόμη κανένα υπαίθριο νεκροταφείο που να χρονολογείται πριν από την ΠΜ Ι περίοδο³⁰¹. Το πλήθος των στοιχείων που είναι γνωστά για τους ΠΜ χώρους ταφής, είναι εντυπωσιακό, και αποδυναμώνει την υπόθεση ότι η απουσία πρωιμότερων, της προηγούμενης ΤΝ περιόδου, οφείλεται σε ταφονομικούς παράγοντες.

²⁹⁶ Γαλλής 1996α, 36 (αρ. 216-217).

²⁹⁷ Ζώης 1973, 74, 125.

²⁹⁸ Godart & Tzedakis 1992, 46-47 (Σπήλαιο Λερά), 47-48 (Σπήλαιο Μαμελούκου), 75-76 (Ελένες Αμαρίου), 79-80 (Μελιδόνι), 81 (Σφενδόνη). Στο σπήλαιο Ειλειθυίας βρέθηκαν μικρά θραύσματα ανθρώπινων οστών σε όλες τις ομάδες κεραμικής, περιείχαν όμως όστρακα διαφόρων εποχών (Betancourt, Μαρινάτου *et al.* 2000, 232).

²⁹⁹ Όπως στη Σκοτεινή στα Θαρρούνια (Σάμψων 1993, 266-267).

³⁰⁰ Παπαθανασόπουλος 1996β, 83.

³⁰¹ Εντελώς πρόσφατο εύρημα είναι το υπαίθριο νεκροταφείο στη θέση Κεφάλι στο φράγμα Αποσελέμη που χρονολογείται στην ΤΝ. Ενώ οι τάφοι στου Σκανιάρη το Λάκκο και στο Καλόκαμπο Τρυπητής εγγράφονται πιθανότατα στην ίδια περίοδο (Βασιλάκης 2000, 116 και 125· Vasilakis 2008, 77).

Στον Μαρουλά της Κύθνου αποκαλύφθηκε το παλαιότερο γνωστό νεκροταφείο στο Νότιο Αιγαίο και χρονολογείται στη Μεσολιθική περίοδο³⁰². Οι τάφοι είναι δύο τύπων: λαξευτοί στο βράχο και κιβωτιόσχημοι - δηλαδή λάκκοι οριοθετημένοι με πέτρες και καλυμμένοι με πλάκες. Ένας σκελετός βρέθηκε ακέραιος τοποθετημένος ανάσκελα με τα πόδια ισχυρά λυγισμένα στο στήθος (εικ. 42). Τα οργανωμένα νεκροταφεία εμφανίζονται ξανά πολύ αργότερα στην ΤΝ περίοδο, στην Κεφάλα της Κέας (εικ. 43-44), τη Σκοτεινή Θαρρουνίων (εικ. 45) και το Γυαλί Νισύρου³⁰³ (εικ. 46). Αποτελούνται από τάφους σκαμμένους στο βράχο σε σχήμα ορθογώνιο, ωοειδές ή κυκλικό, με κτιστά τοιχώματα και καλυμμένοι με πλάκες στην Κεφάλα και τα Θαρρούνια. Οι νεκροί θάβονταν σε συνεσταλμένη στάση, με ελάχιστα κτερίσματα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις είχε γίνει πολλαπλή χρήση των τάφων³⁰⁴. Στα Θαρρούνια μαζί με το νεκροταφείο συνεχίζεται και η ταφική χρήση του σπηλαίου, που ακολουθεί όμως φθίνουσα πορεία, και οι ταφές βρεφών εντός οικισμού.

Τα νεκροταφεία αποτελούν σημαντική καινοτομία της ΤΝ στο Νότιο Αιγαίο. Οργανώνονται ειδικοί χώροι για τους νεκρούς, κοντά, αλλά έξω από τις εγκαταστάσεις των ζωντανών³⁰⁵. Η ίδρυση νεκροταφείου στην Κεφάλα σηματοδοτεί απομάκρυνση από προηγούμενες πρακτικές, καθώς στον προγενέστερο πολιτισμό του Σάλιαγκου δεν υπάρχουν νεκροταφεία, ενώ στον επόμενο Πολιτισμό Γρόττας-Πηλού του τέλους της ΤΝ και των αρχών της ΠΕΧ το φαινόμενο διευρύνεται. Η εμφάνιση νεκροταφείων θεωρείται ότι σηματοδοτεί τις εδαφικές αξιώσεις μιας κοινότητας, αποτελεί δηλαδή έκφραση της συλλογικής συνείδησής της, και ο ατομικός ενταφιασμός την αξίωση για κοινωνική θέση και καταξίωση των μελών της³⁰⁶.

Ανάλογη με της Κρήτης απουσία νεκροταφείων πριν από την ΠΕΧ παρατηρείται και στην Μικρά Ασία. Στα δυτικά παράλιά της, τα πρώτα νεκροταφεία απαντούν σε οικισμούς της ΠΕΧ, όπως στο Bakla Tere, όπου οι νεκροί θάβονται εκτός οικισμού (extramural burials) σε πιθοταφές, σε κιβωτιόσχημους τάφους, ή

³⁰² Sampson 2008α, 14-15.

³⁰³ Coleman 1977, 44-97 (Κεφάλα)· Σάμψων 1993, 233-240 (Θαρρούνια)· και Σάμψων 1988, 64-74 (Γυαλί). Οι τάφοι στο Γυαλί είναι λαξευτοί στο βράχο, ορθογώνιοι και με όμοιο προσανατολισμό. Βρέθηκαν εντελώς άδειοι από κτερίσματα αλλά και οστά, γεγονός που ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα διάβρωσης.

³⁰⁴ Γαλλής 1996δ, 173-174.

³⁰⁵ Οργανωμένα νεκροταφεία καύσεων υπάρχουν και στη ΝΝ, στη Θεσσαλία, στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και στο Σουφλί Μαγούλα (Γαλλής 1996δ, 172-173).

³⁰⁶ Tomkins 2004, 54-56· Broodbank [2000] 2009, 256-257, 286-288.

αποθέτονταν σε ταφές που οριοθετούνται ενίοτε από σειρά λίθων. Όλες οι ταφές έφεραν κτερίσματα³⁰⁷.

Οργανωμένα νεκροταφεία Χαλκολιθικής περιόδου (4500-3200 π.Χ.) έχουν όμως αποκαλυφθεί στη Συροπαλαιστίνη, για παράδειγμα στο Hadera, Bene Braq, Azor, Nahal Qanah, Nahal Kissufim, Eilat και Shiqmim³⁰⁸, όπου στις αμέσως προηγούμενες περιόδους της Νεολιθικής οι νεκροί θάβονταν εντός οικισμών και κάτω από τα δάπεδα των οικιών, όπως και στην Ανατολία. Σημαντική τέτοια ταφική εγκατάσταση είναι αυτή στη θέση Shiqmim στην έρημο Negev, που χρονολογείται στο α' μισό της 4^{ης} χιλιετίας. Οι τάφοι εδώ είναι δύο ειδών, κτιστοί κιβωτιόσχημοι (εικ. 47) και κυκλικοί (εικ. 30). Οι τελευταίοι είχαν λίθινο κρηπίδωμα και πλίνθινη ανωδομή και σε αντίθεση με τους κιβωτιόσχημους που φιλοξενούσαν τις πρωτογενείς χρησίμευαν πιθανόν, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, για δευτερογενείς ταφές. Αρκετά από τα κτερίσματα βρέθηκαν στους κυκλικούς τάφους, ενώ οι κιβωτιόσχημοι ήταν άδεια από κτερίσματα και οστά³⁰⁹. Οι κυκλικοί τάφοι μοιάζουν στην κατασκευή με τα κτήρια Nawamis της Χαλκολιθικής περιόδου νοτιότερα στη χερσόνησο του Σινά, που θεωρούνται ταφικά³¹⁰ (εικ. 48). Στα νεκροταφεία της Παλαιστίνης και στους οικισμούς τους παρατηρείται κοινωνική διαφοροποίηση και ιεράρχηση, ενώ η παρουσία οργανωμένων χώρων ταφής ερμηνεύεται και εδώ ως ενδιαφέρον για εδαφικές αξιώσεις³¹¹.

Τέλος, οργανωμένα νεκροταφεία έχουν αποκαλυφθεί στα Ανατολικά Βαλκάνια, στον Πολιτισμό Karanovo VI - Gumelnița, που χρονολογείται στη Χαλκολιθική περίοδο, όπως το νεκροταφείο της Βάρνας, με πλούσια κτερίσματα και ποικιλία ταφικών πρακτικών³¹².

Συζήτηση

Συνοψίζοντας, η σημερινή εικόνα για τις ταφικές πρακτικές και συνήθειες στην Κρήτη κατά την TN περίοδο είναι περιορισμένη και ελλιπής. Κυρίως σε σχέση με την αμέσως επόμενη περίοδο της εμφάνισης των εντυπωσιακών υπέργειων

³⁰⁷ Şahoğlu 2008, 485-486.

³⁰⁸ Levy 2003, 234.

³⁰⁹ Levy & Alon 1985, 78-81.

³¹⁰ *Ibid*, 80.

³¹¹ *Ibid*, 82· Levy 2003, 227.

³¹² Σάμψων 2007, 248-249.

ταφικών μνημείων. Τα ελάχιστα και αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα νεολιθικών σκελετικών καταλοίπων δείχνουν μάλλον ότι η πλειονότητα των ανθρώπων θάβονταν με τρόπο μη ορατό αρχαιολογικά.

Ταφές σε σπήλαια και βραχοσκεπές ανιχνεύονται σχετικά περιορισμένα. Μερικά ταφικά έγκοιλα βρίσκονταν πολύ κοντά σε οικισμό, ως κάποιου τύπου φυσικά προστατευμένα «νεκροταφεία» του. Πιστεύεται ότι οι ταφές στα σπήλαια γίνονταν χωρίς ιδιαίτερη προετοιμασία, δηλαδή οι νεκροί αποθέτονταν ακάλυπτοι στο δάπεδο μέχρι να φθαρεί η σάρκα, και μετά πιθανόν εφαρμοζόταν η ανακομιδή. Ανάλογη πρακτική λάμβανε ίσως χώρα και εκτός σπηλαίων, σε χώρους χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια διαμόρφωσης. Η παρουσία αντίθετα ελάχιστων διάσπαρτων οστών σε οικισμούς παραπέμπει πιθανόν σε μια επιλογή, και επομένως στη θραύση και συγκέντρωση συγκεκριμένων τμημάτων (από συγκεκριμένους νεκρούς;), τα οποία τα μέλη της κοινότητας έφεραν στον οικισμό ως αντικείμενα ιδιαίτερης αξίας, ίσως ως φυλαχτά των προγόνων³¹³.

Φαίνεται πάντως ότι στην Κρήτη δεν υπάρχει σαφείς διαχωρισμός μεταξύ των χώρων κατοίκησης και των χώρων ταφής. Είναι επίσης πιθανόν ένα πολύ μικρό ποσοστό κατοίκων να λάμβανε ιδιαίτερο τρόπο ταφής. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν καταρχήν οι παιδικές ταφές που βρέθηκαν εντός οικισμών. Κυρίως παιδιά - και πάλι όχι όλα - θάβονταν στις οικίες. Η μεταχείριση μεταξύ ενηλίκων και παιδιών ήταν πιθανότατα διαφορετική, όπως και μεταξύ παιδιών. Η πρακτική αυτή υποκρύπτει ίσως κοινωνική διαφοροποίηση.

Σχετικά τέλος με τα ταφικά έθιμα, η ανεύρεση σε ταφικά σπήλαια αρχαιολογικών στρωμάτων με ίχνη πυράς σε συνάφεια με αγγεία, οστά ζώων και λίθινα και οστέινα εργαλεία μπορεί να σχετίζεται με την προετοιμασία νεκρικών / τελετουργικών γευμάτων. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί επίσης η απουσία κτερισμάτων μέχρι το τέλος της TN περιόδου. Στη βραχοσκεπή των Παρτίρων, η ομάδα των αγγείων συνόδευε τους νεκρούς. Ωστόσο, τα αγγεία είναι δύσκολο να αναγνωριστούν ως κτερίσματα στα σπήλαια. Κτερισμένες ταφές ανιχνεύονται σε πολλές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, όπως στην Ανατολία και τη Συροπαλαιστίνη. Στο Αιγαίο, στα νεκροταφεία του «Πολιτισμού Αττικής - Κεφάλας» οι νεκροί κτερίζονται, αλλά πολύ περιορισμένα.

³¹³ Tomkins 2013, 62.

Παρά τα λιγοστά διαθέσιμα στοιχεία για την Κρήτη της ΤΝ περιόδου, εμφανής είναι η ποικιλία στον τρόπο μεταχείρισης των νεκρών, πιθανόν με κοινωνικά κριτήρια, όπως παρατηρείται και σε ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο, κατά κανόνα με τοπικές παραλλαγές.

III. ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΤΕΛΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ

III.1. Κεραμική

Η νέα εξ αρχής μελέτη της στρωματογραφίας και της χρονολόγησης των ευρημάτων της νεολιθικής Κνωσού³¹⁴ άλλαξε την εντύπωση της απομόνωσής της³¹⁵ και οδήγησε σε αντιστοιχίσεις της με θέσεις στο ευρύτερο ΝΑ Αιγαίο. Ιδιαίτερα με τους πολιτισμούς της Ανατολίας, που εξαπλώνονται προς τα δυτικά παράλια κατά την Ύστερη Νεολιθική (7^η χιλιετία), περίοδο που συμπίπτει χρονικά με την Πρώιμη Νεολιθική της Κνωσού. Ανάλογοι συγχρονισμοί έγιναν και με τους πολιτισμούς της Συροπαλαιστίνης. Εντάχτηκε, έτσι, η Κρήτη στο σύγχρονό της ευρύτερο γεωπολιτισμικό πλαίσιο (βλ. Χρονολογικό Πίνακα II). Ανιχνεύτηκαν, επίσης, σύγχρονες ενδοκοινοτικές σχέσεις και επιδράσεις στο εσωτερικό του νησιού, όπως της Κνωσού με τη Φαιστό στην TN III-IV, που μέχρι πρόσφατα παρουσίαζαν αναντιστοιχίες³¹⁶.

Το πρόβλημα δεν έχει, ωστόσο, ακόμη επιλυθεί επαρκώς, αφού λείπουν οι ραδιοχρονολογήσεις για όποιες ασφαλείς αντιστοιχίσεις στην ευρύτερη ΝΑ Μεσόγειο³¹⁷, όπως και για τις δύο τελευταίες φάσεις της TN (III-IV) στην Κνωσό και επομένως οι χρονολογίες που προτείνονται βασίζονται σε θεωρητικές εκτιμήσεις³¹⁸.

Στην Κρήτη, η μελέτη των δύο πρώτων φάσεων της TN (I-II) στηρίζεται ουσιαστικά στην κνωσιακή κεραμική, αφού άλλα σύγχρονα τέτοια σύνολα είτε δε σώζουν στρωματογραφικά δεδομένα είτε δεν έχουν αναλυτικά δημοσιευθεί³¹⁹. Η αύξηση του αριθμού και η εξάπλωση των θέσεων της TN προσφέρει μεγαλύτερες δυνατότητες συγκριτικής μελέτης των ευρημάτων και ιδιαίτερα της κεραμικής από όλη σχεδόν την Κρήτη κυρίως στις δύο τελευταίες περιόδους (TN III-IV).

³¹⁴ Tomkins 2007, 9-21, εικ. 1.1., 2008, 21-48. Βλ. και Μαντέλη 2011α.

³¹⁵ Renfrew 1964, 111-112· Evans 1968, 273-276· Vagnetti 1996, 30. Αντίθετα, οι πρώτοι μελετητές της νεολιθικής Κνωσού, κυρίως ο Α. Evans (1928, 4), υποστήριζαν τις εξ Ανατολάς επιρροές, όμως η άποψή τους αυτή δεν ήταν επαρκώς τεκμηριωμένη με τα τότε δεδομένα.

³¹⁶ Tomkins 2007, 13-18, 44-48, 2008, 25.

³¹⁷ Tomkins 2008, 22, εικ. 3.1. Για τις χρονολογικές αναντιστοιχίες μεταξύ διαφόρων περιοχών, βλ. και Çilingiroğlu 2009, 14-16.

³¹⁸ Tomkins 2007, 41, 44. Ραδιοχρονολογήσεις σε υλικό από τη βραχοσκεπή στον Κατσαμπά έγιναν πρόσφατα (Γαλανίδου 2011, 37).

³¹⁹ Tomkins 2007, 32.

Η κρητική κεραμική: Γενικά χαρακτηριστικά

Η κεραμική της Τελικής Νεολιθικής περιόδου ακολουθεί σε γενικές γραμμές την παράδοση της Νεότερης Νεολιθικής. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της περιόδου αποτελεί όμως η κατακόρυφη αύξηση της μονόχρωμης κεραμικής. Πρόκειται για αγγεία κυρίως από χονδροειδή πηλό με επιχρισμένη ή/και στιλβωμένη επιφάνεια (burnished ware) με γκριζόμαυρο, καστανό και ερυθρό χρώμα, που παρατηρείται και στον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο, από τη Θεσσαλία και τη Νότια Ελλάδα μέχρι τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου. Ορισμένα λεπτότεχνα αγγεία είναι πολύ καλά στιλβωμένα (fine-ware highly polished). Τα στιλβωμένα αγγεία μπορούν να φέρουν πλαστική, στιγμωτή ή εγχάρακτη διακόσμηση. Επικρατέστερα σχήματα εξακολουθούν να είναι τα ανοιχτά, όπως οι διαφόρων τύπων φιάλες και τα κύπελλα, ενώ κλειστά είναι τα πιθοειδή με λαιμό και προς το τέλος της περιόδου τα αγγεία τύπου «μποτίλιας».

Στην αρχή της TN περιόδου (TN I) η εγχάρακτη διακόσμηση αποτελεί βασική μέθοδο διακόσμησης, αν και τα γεωμετρικά θέματα (διαγώνιες παράλληλες γραμμές, ζιγκ-ζαγκ, τρίγωνα) σχεδιάζονται με περισσότερη ακρίβεια από ό,τι στην προηγούμενη NN II περίοδο. Η στολιδωτή στιλβωτή διακόσμηση (ripple decoration) σε σκουρόχρωμα στιλβωμένα αγγεία (dark polished fine ware) συνεχίζει και αυτή από τη NN II, αλλά τώρα σχεδόν κυριαρχεί μαζί με την εγχάρακτη. Εμφανίζεται κυρίως σε τροπιδωτές φιάλες με κοίλο άνω τοίχωμα. Προς το τέλος της TN I (TN IB) το ποσοστό της μειώνεται, ενώ στην επόμενη φάση εκλείπει³²⁰. Εκτός από την Κνωσό, εμφανίζεται στα σπήλαια Σκαφίδια, Πλατυβόλα, Γεράνι και Λερά και στις εγκαταστάσεις στα Καννιά στη Μητρόπολη Γόρτυνας, και στην Κεφάλα Πετρά. Εκτός Κρήτης, ανιχνεύεται σποραδικά σε θέσεις της NN-TN στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα (Κόρινθος, Δελφοί, Ελάτεια, Αττική και Εύβοια). Παρόλο που υπάρχουν διαφορές ως προς τη διεύθυνση των θεμάτων, η εφαρμογή της διακόσμησης αυτής σε κοινά σχήματα αγγείων (π.χ. τροπιδωτές φιάλες) αλλά και η συγχρονική χρήση της δείχνουν ότι η Κρήτη και η νότια ηπειρωτική χώρα διατηρούν επαφές κατά τη NN-TN περίοδο³²¹.

³²⁰ Ο Evans (1994, 15, εικ. 2c) αναφέρει ότι ο συγκεκριμένος τύπος διακόσμησης είχε τεράστια απήχηση (enormous popularity) στο πλαίσιο της εποχής. Βλ. και Tomkins 2007, 32-35. Για μια πρόωμη χρονολόγηση της συγκεκριμένης κεραμικής διακόσμησης βλ. Μαντέλη 2011α.

³²¹ Tomkins 2007, 35.

Στην επόμενη TN II η στολιδωτή διακόσμηση σχεδόν εξαφανίζεται, ενώ παρατηρούνται τα πρώτα -αν και λιγοστά- δείγματα αγγείων με γραμμική στίλβωση (pattern burnished), που συνεχίζεται και στην TN III, όταν ανιχνεύεται και στον νεοϊδρυθέντα οικισμό της Φαιστού³²².

Η διακόσμηση με γραμμική στίλβωση είναι χαρακτηριστική της περιόδου σε όλο σχεδόν τον αιγαιακό χώρο (αναφέρεται και παρακάτω αναλυτικά). Ωστόσο, στην TN III κεραμική της Κνωσού κυριαρχεί ουσιαστικά η εμπίεστη με νέα θέματα τώρα (οριζόντιες και κάθετες κλιμακωτές γραμμές, σκακιέρα), αλλά και η εγχάρακτη διακόσμηση, σε μικρότερο ποσοστό³²³ (εικ. 49-50).

Στην TN IV κνωσιακή κεραμική³²⁴ η εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση μειώνεται – περιορίζεται δε σε μεμονωμένα κτυπήματα (jabs) στο σώμα ή σε διακόσμηση με τα δάκτυλα, ή, σπάνια, με pointillé. Απαντά επίσης η σχοινοειδής διακόσμηση. Είδος διακόσμησης είναι η επιφάνεια να μένει κοκκώδης (*granulata ware*), σε αγγεία κυρίως από τη Φαιστό³²⁵ (εικ. 51). Η χονδροειδής κεραμική είναι ελαφρά στίλβωμένη ή απλώς λειασμένη. Ως προς τα σχήματα, χαρακτηριστικό είναι το αγγείο τύπου «μποτίλιας» στη χονδροειδή όσο και στη μαύρη στίλβωτή (black burnished). Όπως και στο υπόλοιπο Αιγαίο, στην TN IV εμφανίζονται τα λεγόμενα cheese pots³²⁶.

Τεχνολογία παραγωγής

Κατά τη διάρκεια της TN (αλλά και της προηγούμενης NN) η τεχνολογία και η οργάνωση της τοπικής κεραμικής παραγωγής δεν παρουσιάζει σημάδια αλλαγής και εξέλιξης - με βάση κυρίως τα δεδομένα από την Κνωσό. Η πρόσκτηση των πηλών και των προσμίξεων θα γινόταν από περιοχές κοντά στην εγκατάσταση. Τα αγγεία πλάθονταν με τα χέρια και τρίβονταν σκληρά ώστε η επιφάνειά τους να στεγανοποιηθεί. Αφού στέγνωσαν στον ήλιο, ψήνονταν για πολλές ώρες σε ανοιχτούς ή κλειστούς λάκκους και σε εστίες. Εξαιτίας του ψησίματος σε αναγωγικό περιβάλλον, το χρώμα της επιφάνειας των αγγείων ήταν συχνά σκούρο καστανό, φαιό ή μαύρο, ενώ ο πυρήνας τους σχεδόν πάντα γκριζός ή μαύρος. Ενώ με την παρουσία

³²² Tomkins 2007, 35-38.

³²³ *Ibid*, 39.

³²⁴ *Ibid*, 41-44.

³²⁵ Vagnetti 1972-1973, 86.

³²⁶ Σάμψων 1988, 96-102, 1993, 166, 184-185.

οξυγόνου, τα αγγεία μπορούσαν να αποκτήσουν εν μέρει σκούρο καστανό ή καστανέρυθρο χρώμα³²⁷.

Η απλή τεχνική κατασκευής των νεολιθικών αγγείων, τα συνήθη σχήματα, κυρίως φιάλες και πιθοειδή, και η διακόσμηση ενθάρρυναν την ανάπτυξη διαφορετικών κέντρων κεραμικής παραγωγής, μερικά από τα οποία παρήγαγαν περιορισμένο αριθμό αγγείων, για τις ανάγκες μιας ή περισσότερων οικογενειών ή για τους κατοίκους ενός μικρού οικισμού. Επρόκειτο δηλαδή για μια χαμηλού βαθμού εξειδίκευση³²⁸.

Το προϋπάρχον αυτό για εκατοντάδες χρόνια σύστημα παραγωγής και διανομής της κεραμικής όμως δεν θα ήταν ικανό να ανταποκριθεί στα νέα δεδομένα της TN IV, με τη σημαντική και συστηματική αύξηση των εγκαταστάσεων, συχνά μάλιστα αρκετά μακριά από τα παλιά κέντρα παραγωγής με αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης. Είναι επομένως πιθανό να άρχιζε τότε να αναδύεται μια λίγο πιο εξειδικευμένη παραγωγή, από μικρό αριθμό ανθρώπων που ασχολούνταν αποκλειστικά με αυτήν³²⁹.

Διαγνωστικά σχήματα και ρυθμοί. Σχέσεις με τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο

Η κεραμική είναι το βασικότερο εργαλείο για τους προϊστορικούς καταρχίην για τη χρονολόγηση των θέσεων, αλλά και τη συγκριτική προσέγγιση δεδομένων από γειτονικές και πιο απομακρυσμένες περιοχές. Κοινά στοιχεία στην κεραμική, όπως και σε άλλα τέχνηρα, διαφορετικών περιοχών, όταν είναι γνωστή η ακριβής χρονολόγησή της οδηγεί στην αναγνώριση διαύλων επικοινωνίας και αλληλεπιδράσεων. Ο C. Broodbank στο έργο του *Οι Πρώιμες Κυκλάδες*³³⁰ αναφέρεται στη διακόσμηση των αγγείων με τις διατυπώσεις «υφολογική ζώνη» και «υφολογική αλληλεπίδραση» και διακρίνει δύο τέτοιες ζώνες όσον αφορά τις Κυκλάδες, δηλαδή, συγχρόνως, δύο διαφορετικούς δρόμους εξάπλωσης και διαντίδρασης.

Στην Τελική Νεολιθική σχεδόν όλη η κεραμική φαίνεται ότι παράγεται και καταναλώνεται τοπικά και σε επίπεδο εγκατάστασης, διακρίνονται όμως στυλιστικές ομοιότητες μεταξύ συνόλων διαφορετικών περιοχών. Ακολουθεί περιγραφή και

³²⁷ Betancourt 2008α, 13-16, 45.

³²⁸ *Ibid*, 45.

³²⁹ *Ibid*. Tomkins & Schoep 2010, 68-69.

³³⁰ Broodbank [2000] 2009, 275-276.

σύγκριση σχημάτων και ρυθμών, των οποίων η ανεύρεσή τους στην Κρήτη όσο και στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο οδηγεί στην ανίχνευση κοινών χαρακτηριστικών και επομένως επιδράσεων. Ενδιαφέρον έχει όμως και η απουσία από την TN Κρήτη ορισμένων τύπων, όπως οι φιάλες με διογκωμένο εσωτερικά χείλος (rolled-rim bowls)³³¹ ή τα αγγεία τύπου σέσουλας (scoops), που απαντούν ιδιαίτερα συχνά στο υπόλοιπο Νότιο Αιγαίο. Απουσιάζουν επίσης τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, αν και πίθοι με πλαστική διακόσμηση ύψους έως 0,60 μ. είναι γνωστοί στο υπόλοιπο Αιγαίο στα σπήλαια Αλεπότρυπα, Φράχθι, Κίτσου, Πανός και Σκοτεινής Θαρρουνίων, αλλά και στο Σφακοβούνι Αρκαδίας, στο Ραχμάνι και σποραδικά σε Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Σάμο, Χίο (Άγιο Γάλα), Τρώαδα (Kum Tere Ia) κλπ.³³² Η παρουσία πίθων σε μια εγκατάσταση συνδέεται με τη δυνατότητα αποθήκευσης πλεονάζοντος προϊόντος και μάλιστα σε μεγάλη κλίμακα, επομένως με την αλλαγή του οικονομικού πλαισίου διαβίωσης³³³.

Σχηματολόγιο

«Τυροκομικά αγγεία» (*cheese pots*)

Τα cheese pots είναι ανοιχτά σκεύη με σειρά οπών κάτω από το χείλος (εικ. 52). Ονομάστηκαν έτσι, επειδή παρουσιάζουν ομοιότητες με σύγχρονα δοχεία παραγωγής τυροκομικών προϊόντων. Πρώτος χρησιμοποίησε αυτόν τον όρο ο R. Heidenreich το 1935-1936 σε αγγεία που βρέθηκαν στο Τηγάνι της Σάμου³³⁴. Θεωρούνται χαρακτηριστικά της TN IV, καθώς εμφανίζονται σχεδόν αποκλειστικά τότε, ελάχιστα μόνο δείγματα σε στρώματα της ΠΕΧ, π.χ. σε ΠΜ ΙΑ στρώμα στο σπήλαιο των Ζωνιανών³³⁵. Απαντούν σε κρητικές θέσεις από ανασκαφές, όπως στην Ακρόπολη της Γόρτυνας, το Μέσα Καρτερό, το Νεροκούρου και τον Πετρά, και σε διάφορες επιφανειακές θέσεις στην Ανατολική, Νότια και Δυτική Κρήτη, όπως στη Γαύδο³³⁶. Είναι συχνά στο Νεροκούρου και στον Πετρά, δύο εγκαταστάσεις που βρίσκονται αντίστοιχα στο δυτικό και ανατολικό άκρο (είσοδο;) της Κρήτης, σε

³³¹ Μια τέτοια φιάλη έχει ωστόσο πιθανόν αναγνωριστεί σε όστρακο από το Καστέλι Φουρνής (Manteli 1992, 119).

³³² Σάμπων 1993, 158-159· Παπαθανασόπουλος 1996, 274, αρ. 140· Betancourt 2008α, 82.

³³³ Betancourt 2008α, 78-83.

³³⁴ Heidenreich 1935-1936, 139-141, πίν. 34.6.

³³⁵ Γαβριλάκη 1998, 77, εικ. 6ε.

³³⁶ Nowicki 2008, 207-220· Κόπακα υπό δημοσίευση (Γαύδος).

ουσιαστική αντίθεση με τη σπάνη τους στην Κνωσό και τη Φαιστό, τα ελάχιστα μάλιστα που έχουν βρεθεί στην Κνωσό είναι κατασκευασμένα από μη ντόπιο υλικό³³⁷. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αυτή η διαφορά είναι χρονολογική, όμως η κνωσιακή στρωματογραφία δεν το επιβεβαιώνει. Υποκρύπτει μάλλον περισσότερο πολιτιστικές ή λειτουργικές διαφορές μεταξύ των νεοϊδρυθέντων οικισμών, του Πετρά και του Νεροκούρου και των πρωιμότερων οικισμών της Κνωσού και της Φαιστού.

Τέτοια αγγεία έχουν βρεθεί σχεδόν παντού στον ελλαδικό χώρο, αλλά σε διαφορετικά ποσοστά από περιοχή σε περιοχή, παραπέμποντας πιθανόν στην πορεία εξάπλωσής του τύπου, αλλά και σε πιθανές κοινωνικοοικονομικές διαφορές. Στην ηπειρωτική χώρα τα δείγματα είναι ελάχιστα στην Πελοπόννησο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία³³⁸, σε αντίθεση με την ευρεία παρουσία τους στο ΝΑ Αιγαίο και ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα³³⁹, σε αρκετές θέσεις της TN IV (NAN 4, σύμφωνα με τον Σάμψων), όπως στο Παρθένι Λέρου, την Αλιμνιά Ρόδου, το Γυαλί Νισύρου, το Βαθύ Καλύμνου, στην Κω και την Αστυπάλαια· σε ορισμένες μάλιστα το ποσοστό ανεύρεσής τους είναι υψηλό, όπως στο Γυαλί³⁴⁰. Συγκριτικές μελέτες δείχνουν ομοιότητες στις κεραμικές ομάδες του Πετρά αφενός με αυτές του Γυαλιού Νισύρου και αφετέρου με εκείνες του Νεροκούρου³⁴¹. Τέτοια αγγεία προήλθαν και από επιφανειακές έρευνες στην Κάσο και την Κάρπαθο³⁴². Στις Κυκλάδες εκτός από την Κεφάλαια (TN III) όπου η παρουσία τους είναι σχετικά συχνή, έχουν βρεθεί στη Φτελιά της Μυκόνου³⁴³, στη Φυλακωπή και τη Γρόττα Νάξου³⁴⁴. Είναι επίσης γνωστά από το Εμποριό της Χίου και το Τηγάνι III της Σάμου, καθώς και από θέσεις στα δυτικά παράλια της Ανατολίας, όπως βόρεια στο Kum Tere I και στη γειτονική Τροία I, και νοτιότερα στις θέσεις Liman Tere (εικ. 53), Bekla Tere (Υστερη Χαλκολιθική), Bozdag και Yeşilova Höyük (Πρώιμη και Μέση Χαλκολιθική)³⁴⁵.

³³⁷ Tomkins 2007, 44.

³³⁸ Σάμψων 1988, 102, 1993, 166· Phelps 2004, 115). Ένα όστρακο cheese pot αναφέρεται από τα Αντικύθηρα (Bevan, Conolly & Tsaravopoulos 2006-2007, εικ. 5α) και καθόλου από τα Κύθηρα.

³³⁹ Σάμψων 1996δ, 132.

³⁴⁰ *Idem* 1988, 96-102, 1993, 166-185.

³⁴¹ Papadatos 2008, 262.

³⁴² Melas 1985, 86· Papadatos 2008, 262.

³⁴³ Sampson 2002, 156-157, 2008, 32.

³⁴⁴ Renfrew [1972] 2006, 290, εικ. 10.2.

³⁴⁵ Hood 1981, 172, 247· Σάμψων 1988, 100-102· Erkanal 2008β, 168· Kouka 2009, 143. Για το Yeşilova Höyük βλ. <http://www.yesilova.ege.edu.tr/eng/kazieng.htm>.

Η ερμηνεία τους ως τυροκομικών σκευών και η ευρεία διάδοσή τους στην TN θεωρήθηκε ότι υποδηλώνει την έναρξη της παραγωγής γαλακτοκομικών προϊόντων. Η προσπάθεια όμως να αποδειχθεί με ανάλυση των ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων ότι τα κοπάδια εκτρέφονταν πράγματι για το γάλα τους συναντά μεθοδολογικά προβλήματα³⁴⁶, ενώ δεν έχουν γίνει και σχετικές χημικές αναλύσεις στα ίδια τα αγγεία. Η σύνδεση επομένως της TN με την «επανάσταση των δευτερογενών προϊόντων» που υποστήριξε ο A. Sherratt δεν είναι εύκολο να αποδειχθεί προς το παρόν³⁴⁷.

Κατά καιρούς έχουν προταθεί και διάφορες άλλες χρήσεις των αγγείων αυτών. Ο Coleman και ο Hood τα αναφέρουν ως σκεύη όπτησης ή ταψιά (baking pans, hearths)³⁴⁸. Ο Σάμπσον³⁴⁹ προτείνει ότι ήταν καλυμμένα με ψάθα με βάση κυρίως τα ευρήματα από το Γυαλί που θα στερεωνόταν στις οπές κάτω από το χείλος, για να διατηρείται το περιεχόμενο δροσερό και παράλληλα θα προστατεύεται το αγγείο από το σπάσιμο. Ο ίδιος, υποθέτει ότι ίσως σχετίζονταν με αλιευτικές δραστηριότητες (επειδή βρέθηκαν και στο Παρθένι της Λέρου)· ή είχαν κάποια σχέση με τη μεταλλουργία, αφού στο Γυαλί βρέθηκαν μαζί με δύο πήλινες χοάνες για τη χύτευση χαλκού, αν και τα ίδια τα αγγεία δεν έφεραν υπολείμματα χαλκού. Αυτό θυμίζει ένα όστρακο από το χείλος ενός cheese pot που βρέθηκε στο Χρυσοκάμινο σε σωρό σκωριών (slag pile) αλλά σε ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜΙΑ συνάφειες³⁵⁰. Αρκετά, τέλος, αγγεία τύπου cheese pot από τη Φτελιά της Μυκόνου έχουν χρονολογηθεί από τον ανασκαφέα σε πιο πρώιμο στάδιο (στις αρχές της 5^{ης} χιλιετίας)³⁵¹. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι τα ίδια όσο και τα άλλα αγγεία βρίσκονταν σχεδόν αποκλειστικά σε ένα αψιδωτό (;) κτήριο, που δεν φαίνεται να ήταν αποθήκη ούτε είχε αποκλειστικά παραγωγικό χαρακτήρα. Χρησίμευε περισσότερο ως κοινό σημείο συγκέντρωσης των κατοίκων του οικισμού για ποικίλες δραστηριότητες.

³⁴⁶ Broodbank [2000] 2009, 154 (όπου ο συγγραφέας παρατηρεί ότι η χρήση των αγγείων αυτών δεν έχει αποδειχθεί· αλλά πρβ. σελ. 254, όπου σημειώνει ότι ο μεγάλος αριθμός τους στην Κεφάλα σημαίνει παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, που σηματοδοτεί μεταστροφή στην οικονομία και τις διατροφικές συνήθειες της εποχής).

³⁴⁷ Sherratt 1981· Halstead 2008, 229.

³⁴⁸ Colemann 1977, 17-18· Hood 1981, 172, 247.

³⁴⁹ Σάμπσον 1988, 96-100.

³⁵⁰ Betancourt 2006, 68, 79.

³⁵¹ Sampson 2008β, 32. Για την πρώιμη χρονολόγηση των cheese pots βλ. Σάμπσον, Κατσαρού-Τζεβελέκη & Μαστρογιαννοπούλου 2008, 28.

Φιάλες με εσωτερικά διογκωμένο χείλος (*rolled-rim bowls*)

Από την κρητική / κνωσιακή κεραμική της TN III-IV περιόδου απουσιάζει ένας τύπος φιάλης, που είναι χαρακτηριστικός στον υπόλοιπο ευρύτερο αιγαιακό χώρο, η φιάλη με χείλος διογκωμένο εσωτερικά (*rolled-rim bowl*)³⁵². Αυτές είναι ρηχές ή βαθιές και εμφανίζονται στις δύο τελευταίες φάσεις της TN³⁵³. Η διαμόρφωση του χείλους οφείλεται μάλλον σε πρακτικούς λόγους, καθώς το γύρισμα προς τα μέσα και η αύξηση του πάχους των τοιχωμάτων εκεί βοηθά να μην χύνεται εύκολα το (υγρό;) περιεχόμενο των αγγείων, που είναι μάλιστα συχνά μεγάλου σχετικά μεγέθους (διάμ. 30-40 εκ.) θυμίζοντας τις συνήθεις σημερινές λεκάνες. Ο Hood³⁵⁴ χρησιμοποιεί τον εύστοχο όρο *anti-splash* για τα χείλη αυτών των φιαλών. Η λειτουργικότητα του αγγείου τεκμηριώνεται και από την ευρεία διάδοσή του στην TN όσο και στην επόμενη ΠΕΧ³⁵⁵.

Τέτοια παραδείγματα³⁵⁶ εγγράφονται στον Πολιτισμό «Αττική-Κεφάλαια», και έχουν βρεθεί στα Θαρρούνια Εύβοιας (εικ. 54), την Αγορά και την Ακρόπολη Αθηνών, το σπήλαιο του Κίτσου, την Αίγινα, την Πάουρα και την Κεφάλαια Κέας, το σπήλαιο Ζα στη Νάξο (είναι χαρακτηριστικές της πρώιμης φάσης του Πολιτισμού Γρόττας-Πηλού³⁵⁷), τα Αρχονταριά Ακαρνανίας, την Εύτρηση, τη Λέρνα, την Κόρινθο (Δυτικό Forum), τα Κλένια, τα Δαβιά Αχαΐας, τον Άγιο Γεώργιο Αρκαδίας, τη Βοϊδοκοιλιά Πύλου, την Αλεπότρυπα. Έχουν βρεθεί, επίσης, στη Θεσσαλία (σε φιάλες με διακόσμηση *crusted ware* του Πολιτισμού Ραχμάνι³⁵⁸), και στο Ανατολικό Αιγαίο, στο Εμποριό VII-VI και την Αστυπάλεια³⁵⁹. Ο τύπος αυτός είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην Ανατολία και αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό της περιόδου. Άφθονα είναι τα παραδείγματα από το Kum Tepe Ib 1-3 και την ευρύτερη περιοχή της Τρωάδας, στο Liman Tepe, όπου οι φιάλες είναι διακοσμημένες εσωτερικά με

³⁵² Στη βιβλιογραφία αναφέρεται και φιάλη με γυριστά χείλη ή φιάλη με παχιά χείλη που κλίνουν προς τα μέσα.

³⁵³ Hood 1981, 179-181: «Bowls with inward carving rims, internally differentiated and usually thickened»· Σάμψων 1993, 161-162, Σχέδ. 121: 9-12, εικ. 157· Renfrew [1972] 2006, 173, εικ. 5.2: φιάλες με «διογκωμένο εσωτερικά χείλος»· Broodbank [2000] 2009, 214, 273.

³⁵⁴ Hood 1981, 179.

³⁵⁵ Ο Σάμψων (1993, 162) προτείνει, εξάλλου, ότι και το χείλος τριγωνικής διατομής της ΠΕ I-II προέρχεται από τις συγκεκριμένες φιάλες της TN.

³⁵⁶ Hood 1981, 180· Σάμψων 1993, 162· Ζάχος 1996γ, 130.

³⁵⁷ Broodbank [2000] 2009, 214.

³⁵⁸ Hood 1981, 180.

³⁵⁹ Hope Simpson & Lazenby 1973, 195, εικ. 9.5 (Αστυπάλεια).

γραμμική στίλβωση (εικ. 55). Αποτελούν κοινό τύπο αγγείων και στη Βόρεια Συρία στο τέλος της Χαλκολιθικής περιόδου (4^η χιλιετία)³⁶⁰.

Φιάλες με εσωτερικά διογκωμένο χείλος δεν έχουν βρεθεί στην Κρήτη, όπως προαναφέρθηκε, ούτε στην Κνωσό ούτε στη Φαιστό. Ένα μόνο όστρακο από το Καστέλι Φουρνής μοιάζει με τέτοιο, σύμφωνα με την Μαντέλη³⁶¹. Η απουσία αυτή από την Κρήτη αλλά και από τα Δωδεκάνησα³⁶², παρά τη συχνή παρουσία του τύπου στο υπόλοιπο Αιγαίο μέχρι και τη ΝΔ Πελοπόννησο και τα Μικρασιατικά παράλια, δημιουργεί εύλογα απορία, δεδομένου μάλιστα του πρακτικού χαρακτήρα του αγγείου που μάλλον βοήθησε στην ευρύτατη εξάπλωσή του. Ο Broodbank³⁶³ τον θεωρεί χαρακτηριστικό του ΒΑ Αιγαίου και άρα μικρασιατικής προέλευσης (Kum Tepe, Θερμή, Πολιόχνη, Εμποριό³⁶⁴) ενώ, σύμφωνα με τον Σάμψων³⁶⁵, η συγχρονική διάδοσή του στην ηπειρωτική Ελλάδα, το Αιγαίο και τη Δυτική Μικρά Ασία είναι αποτέλεσμα του «διεθνιστικού» χαρακτήρα του πολιτισμού που επικρατεί στο τέλος της Νεολιθικής εποχής.

Διακοσμητικοί ρυθμοί

Κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια (burnished ware)

Η κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια (burnished ware) εμφανίζεται στην Κρήτη ήδη από την ΠΝ και συνεχίζεται σε ολόκληρη τη Νεολιθική εποχή³⁶⁶. Η μεγάλη εξάπλωση και διάρκειά της στο χρόνο σχετίζεται και με τον πρακτικό χαρακτήρα της καθώς με τη στίλβωση το αγγείο αποκτούσε λεία επιφάνεια χωρίς πόρους, άρα και στεγανότητα. Η στίλβωση γινόταν με τη βοήθεια σκληρών αντικειμένων, όπως τα βότσαλα, όταν το αγγείο είχε στεγνώσει πριν την όπτηση³⁶⁷. Ως καθαρά διακοσμητικός ρυθμός επικρατεί πάντως στην ΤΝ περίοδο. Το χρώμα της επιφάνειας ποικίλλει από μαύρο έως καστανό-καστανέρυθρο με κυριαρχία του καστανού. Τα αγγεία άλλοτε είναι πολύ καλής ποιότητας και άλλοτε όχι, είτε

³⁶⁰ Σάμψων 1993, 162 (Kum Tepe)· Kouka 2009, 143, εικ. 4 (Liman Tepe)· Akkermans 1988, 124 (Συρία).

³⁶¹ Manteli 1992, 119.

³⁶² Σάμψων 1993, 162.

³⁶³ Broodbank [2000] 2009, 273.

³⁶⁴ Renfrew [1972] 2006, 300-302, εικ.10.6.

³⁶⁵ Σάμψων 1993, 162.

³⁶⁶ Tomkins 2007, 21· Galanidou & Manteli, 2008, 169-170.

³⁶⁷ Κωτσάκης 1996β, 108.

χονδροειδή είτε λεπτότεχνα. Η κεραμική αυτή έχει βρεθεί σχεδόν σε όλες τις θέσεις της περιόδου, στην Κνωσό, τη Φαιστό (εικ. 56), τον Πετρά, το Χρυσοκάμινο, το Καστέλι Φουρνής, τα Καταλύματα Ιεράπετρας, τα Καλά Σελιά, το Νεροκούρου, κλπ.³⁶⁸.

Η εξαιρετικής ποιότητας μαύρη στιλπνή κεραμική της φάσης Τσαγγλί-Λάρισα εμφανίζεται στην αρχή της ΝΝ (5300-4500 π.Χ.) και είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Ανατολική Θεσσαλία. Μπορεί να φέρει λευκές επίθετες γραμμές, ανάγλυφη ή/και εγχάρακτη διακόσμηση³⁶⁹. Είναι ευρύτατα διαδεδομένη και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Βρίσκεται σε ολόκληρη τη Δυτική Μακεδονία³⁷⁰, ενώ στην επόμενη ΤΝ στην Ήπειρο και τη ΝΑ Αλβανία (Maliq II)³⁷¹. Είναι χαρακτηριστική της ΤΝ στην Εύβοια³⁷², την Πελοπόννησο³⁷³, την Αττική και τις Κυκλάδες³⁷⁴ (Κέα, Νάξος, σποραδικά ακόμα και στον πολιτισμό του Σάλιαγκου), αλλά και στα Δωδεκάνησα³⁷⁵.

Η στιλβωτή κεραμική πρωτοεμφανίζεται στην Κεντρική - Δυτική Ανατολία³⁷⁶ στην αρχή της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου γύρω στο 6500 π.Χ. Αποτελεί χαρακτηριστικό του πολιτισμού των «tell-settlements» με τις πλίνθινες κατασκευές και την λεπτότεχνη ανοιχτόχρωμη στιλβωτή κεραμική. Στη ΒΔ Ανατολία, στη ζώνη διάδοσης του πολιτισμού Fikirtepe της Νεολιθικής περιόδου, απαντάται η σκοτεινόχρωμη στιλβωτή κεραμική. Βρίσκεται επίσης στο Ulucak IV-V, όπου μάλιστα αποτελεί την πιο συχνή κατηγορία, καθώς και: στο Beycesultan, στο Hacilar, στο Çatal Höyük και στο Can Hasan της Ύστερης Νεολιθικής και Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου· στην Αφροδισιάδα στη ΝΔ Ανατολία και στο Ilipinar στη ΒΔ αντίστοιχα· σε θέσεις της Τρωάδας (Coşkuntepe) και της Ίμβρου (Uğurlu)· και στην ανατολική πλευρά του Έβρου στο Hoca Çeşme IV-III (6500-5700 π.Χ. / Ύστερη Νεολιθική-Πρώιμη Χαλκολιθική). Στη Συρία η κεραμική αυτή (dark-faced

³⁶⁸ Tomkins 2007, 27-30 (Κνωσός)· Μαντέλη 1996, 133 (Φαιστός)· Papadatos 2008, 263 (Πετράς)· Betancourt 2006, 70 (Χρυσοκάμινο)· Manteli 1992, 110 (Καστέλι Φουρνής)· Nowicki 2008, 206 (Καταλύματα)· Βασιλάκης 1987, 48 (Καλά Σελιά)· Vagnetti 1989, 59 (Νεροκούρου).

³⁶⁹ Γαλλής 1996γ, 121.

³⁷⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1996, 114.

³⁷¹ Ντουζούγλη 1996α, 117.

³⁷² Σάμψων 1996γ, 126.

³⁷³ Ντουζούγλη 1996β, 128.

³⁷⁴ Ζάχος 1996γ, 129.

³⁷⁵ Σάμψων 1996δ, 131-132.

³⁷⁶ Για τις θέσεις με στιλβωμένη κεραμική της Ανατολίας αλλά και της Βαλκανικής βλ. Çilingiroğlu 2009.

burnished ware) είναι διαδεδομένη από την αρχή της Νεολιθικής³⁷⁷. Ανιχνεύεται, τέλος, και προς Βορρά στα Βαλκάνια, όπως στο Karanovo II (5650-5450 π.Χ.), στο Dunavec I και στη Vinča A/B1³⁷⁸.

Φαίνεται επομένως ότι η στιλβωτή κεραμική αποτελεί ένα «διεθνές προϊόν» της Νεολιθικής -και της TN- και η παρουσία της στην Κρήτη εντάσσει το νησί στον ευρύτερο νεολιθικό πολιτισμό της Ανατολικής Μεσογείου.

Κεραμική με γραμμική στίλβωση (pattern burnished)

Στην Κνωσό της TN II³⁷⁹ παρατηρούνται τα πρώτα -αν και λιγοστά- δείγματα γραμμικής στίλβωσης (pattern burnished) σε αγγεία, διακόσμηση που συνεχίζεται και στην TN III, όταν κάνει την εμφάνισή της και στον νεοϊδρυθέντα οικισμό της Φαιστού (εικ. 57-58).

Η τεχνική για τη διακόσμηση αυτή είναι πολύπλοκη και χρονοβόρα. Αρχικά η επιφάνεια του αγγείου λειανόταν χωρίς πίεση. Στη συνέχεια τμήματα που προορίζονταν να γίνουν πιο σκοτεινόχρωμα δέχονταν νέα λείανση με οστέινο ή λίθινο στιλβωτήρα. Έτσι, με την όπτηση, εμφανιζόταν η διαφορά ανάμεσα στις ανοιχτόχρωμες, χωρίς στίλβωση, καστανέρυθρες ή καστανομέλανες επιφάνειες και στις σκοτεινόχρωμες, αυτές πιο στιλπνές, στιλβωμένες επιφάνειες. Τα διακοσμητικά θέματα εκτελούνταν με ιδιαίτερη προσοχή και απαιτούσαν έμπειρο τεχνίτη με σταθερό χέρι, ο οποίος με υπομονή στόλιζε συμμετρικά την επιφάνεια των αγγείων. Η βασική διακόσμηση έγκειται σε παράλληλες γραμμές, λεπτότερες ή παχύτερες, οι οποίες εγγράφονται οριζόντια, κάθετα ή λοξά στο αγγείο και απαντάται σε ανοιχτά αγγεία, κυρίως σε φιάλες τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική επιφάνειά τους, αλλά και σε κλειστά αγγεία, σε μικρότερο όμως βαθμό³⁸⁰.

Στην Κνωσό της TN II³⁸¹ τα διακοσμητικά θέματα συνίστανται σε εξηρημένες (reserved) τετράγωνα και ορθογώνιες ζώνες με κάθετες ταινίες και εφαρμόζεται κυρίως σε ψηλές τροπιδωτές φιάλες (high carinated bowls). Στην TN III Κνωσό δεν

³⁷⁷ Miyake & Tsuneki 1996, 114-118· Banning 1998, 195-198.

³⁷⁸ Γαλλής 1996α, 36.

³⁷⁹ Tomkins 2007, 35-38.

³⁸⁰ Coleman 1977, 11-12· Μαρή 1993, 139-145.

³⁸¹ Tomkins 2007, 36-37, εικ. 1.11.

παρατηρείται διαφοροποίηση. Οι εξηρημένες ζώνες γεμίζονται με κάθετες λεπτές ταινίες που σχηματίζουν το μοτίβο της οριζόντιας κλίμακας³⁸².

Η γραμμική στιλβωτή διακόσμηση υπάρχει στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών (dark-surfaced pattern burnished ή black pattern burnished) από την αρχή της NN περιόδου στον ελλαδικό χώρο, π.χ. στη Βάρκα Ψαχνών, τη Θεσσαλία και τον Ορχομενό, όπου δεν γνώρισε όμως μεγάλη διάδοση³⁸³. Η γραμμική στίλβωση είναι αγαπητή στο πλαίσιο του Πολιτισμού «Αττική - Κεφάλα» κατά την TN III και ιδιαίτερα στην Κεφάλα της Κέας και τα Θαρρούνια Ευβοίας. Η παρουσία της στην Αττική και τις Κυκλάδες οδήγησε τον C. Renfrew στην ένταξη των περιοχών αυτών στον εν λόγω Πολιτισμό³⁸⁴.

Στην Κεφάλα, η διακόσμηση κάλυπτε συνήθως ολόκληρη την καστανέρυθρη επιφάνεια του αγγείου και δεν περιοριζόταν σε ζώνες ή μετώπες (εικ. 59), εκτός από τα ίδια τα μέρη του αγγείου, το λαιμό, το χείλος, τη βάση ή τις λαβές. Το βασικό θέμα είναι ομάδες τριών ή περισσότερων παράλληλων καστανέρυθρων ταινιών, σκοτεινότερων της υπόλοιπης επιφάνειας, που διατέμνονται συνήθως σε οξείες γωνίες. Ο χώρος μεταξύ δύο ταινιών καλυπτόταν ενίοτε με διαγραμμίσεις ή χιαστί γραμμές. Παρατηρούνται, επίσης, και πιο πολύπλοκα κοσμήματα, μαιανδροειδή, αλληλοσυνδεόμενα άγκιστρα, τεθλασμένες γραμμές, ιχθυάκανθες κλπ.

Η διακόσμηση στα αγγεία από την Κεφάλα δεν παρουσιάζει συμμετρία των μοτίβων σε σχέση με τον άξονα του αγγείου. Ενώ, σε αυτά από το σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων γίνονται απόπειρες επίτευξης συμμετρίας ανάμεσα στις πλευρές του αγγείου.

Η κεραμική από τις δύο παραπάνω θέσεις διαφοροποιείται αρκετά από την αντίστοιχη της Κρήτης, του Ανατολικού Αιγαίου αλλά και της Πελοποννήσου³⁸⁵. Στην Κνωσό η τεχνική αυτή δεν φτάνει ποτέ το υψηλό επίπεδο των αγγείων της Κεφάλας, αλλά θυμίζει περισσότερο τη διακόσμηση σε ορισμένα αγγεία της NN από τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα. Τα διακοσμητικά θέματα δεν ξεχωρίζουν καλά και δεν προκαλούν ιδιαίτερη εντύπωση, γιατί η επιφάνεια του αγγείου είναι πολύ

³⁸² Tomkins 2007, 39.

³⁸³ Μαρή 1993, 147.

³⁸⁴ Renfrew [1972] 2006, 165-166. Για τη χρονολόγηση της Κεφάλας στην TN III βλ. Tomkins 2008, 22, εικ. 3.1.

³⁸⁵ Διαφορές παρατηρούνται και μεταξύ της γραμμικής στίλβωσης στην Αττική και τη Δυτική Ανατολία (Phelps 2004, 106).

σκοτεινή και κοσμεύεται μόνο μια μικρή ζώνη κάτω από το χείλος ή τον ώμο³⁸⁶. Ανάλογη είναι η εικόνα και στη Φαιστό, με ζώνες από κάθετες λεπτές ταινίες, όχι ιδιαίτερα ευδιάκριτες³⁸⁷.

Εκτός από τις Κυκλάδες και την Εύβοια, αγγεία με γραμμική στίλβωση έχουν βρεθεί σε πολλές εγκαταστάσεις του ελλαδικού χώρου, αν και σποραδικά. Απαντά στην Πελοπόννησο, κυρίως τη ΒΑ (Κόρινθος, Πρόσυμα, Φράχθι, Κλένια, Ασέα, Βοΐδοκοιλιά κλπ.³⁸⁸), πριν από τον Πολιτισμό της Κεφάλας (όπως και στην Κρήτη)³⁸⁹. Παρουσιάζει διαφορές με τη γραμμική στίλβωση της Αττικής (Αγορά, Αίγινα, Ασκηταριό, σπήλαιο Κίτσου, σπήλαιο Πανός κλπ.)³⁹⁰.

Στο Α-ΝΑ Αιγαίο η διακόσμηση με γραμμική στίλβωση ανιχνεύεται περιορισμένα στις Καλυθιές στη Ρόδο³⁹¹ αλλά κυρίως στη Σάμο, όπου χαρακτηρίζει τη φάση Τηγάρι ΙΙ (TN III)³⁹², και το Εμποριό στη Χίο³⁹³ όπου ακμάζει στη φάση VIII (τέλος της NN³⁹⁴), χωρίς να κυριαρχεί επί της εγχάρακτης διακόσμησης. Εφαρμόζεται στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων, που είναι τεφρή και όχι καστανέρυθρη όπως στην Κεφάλα. Είναι εξαιρετικά περιορισμένη στις επόμενες φάσεις VII (TN III) και VI (TN IV) (6 και 12 όστρακα αντίστοιχα) όταν δηλαδή ο ρυθμός διαδίδεται στην υπόλοιπη Ελλάδα και γίνεται ιδιαίτερα αγαπητός κατά τόπους. Στο Τηγάρι ΙΙ αντίθετα διακοσμεύεται κυρίως το εσωτερικό φιαλών και σπάνια το εξωτερικό κάτω από το χείλος. Αν και η τεφρή επιφάνεια των αγγείων δείχνει κοινές ρίζες με τη γραμμική στίλβωση στο Εμποριό, η αντίστοιχη κεραμική από το Τηγάρι μοιάζει περισσότερο με αυτήν της Κεφάλας, ως προς την ποικιλία των θεμάτων και την πιο πολύπλοκη και περίτεχνη απόδοσή τους.

Η γραμμική στίλβωση στο Εμποριό σχετίζεται ουσιαστικά με αυτήν από το Kum Tepe Ia στην Τρωάδα (Μέση Χαλκολιθική / NNI-II), αν και εκπροσωπείται ελάχιστα εκεί. Στο Beşik Tepe, όμως, στα παράλια και λίγο νοτιότερα, είναι

³⁸⁶ Μαρή 1993, 147.

³⁸⁷ Vagnetti 1972-1973, 46, εικ. 45, 86.

³⁸⁸ Μαρή 1993, 145· Phelps 2004, 106-108.

³⁸⁹ Phelps 2004, 108, όπου υποστηρίζεται ότι η τεχνική αυτή ανιχνεύεται ήδη τη MN, στην κεραμική Urfinis (*ibid*, 59) και ότι σχετίζεται περισσότερο με αυτήν της Κεντρικής Ελλάδας παρά με εκείνη της Αττικής, δεν εντάσσεται, δηλαδή, στο πλαίσιο του Πολιτισμού Αττική-Κεφάλα (*ibid*, 74).

³⁹⁰ Μαρή 1993, 147.

³⁹¹ Σάμψων 1987, 43-44.

³⁹² Hood 1981, 223· Tomkins 2008, 22, εικ. 3.1.

³⁹³ Hood 1981, 94, 221-225· Μαρή 1993, 147.

³⁹⁴ Tomkins 2008, 22, εικ. 3.1.

άφθονη³⁹⁵, ενώ περιορισμένα ανιχνεύεται στην περιοχή της Σμύρνης στο Ulucak IV-V (Υστερη Νεολιθική/Πρώιμη Χαλκολιθική), όπου η διακοσμημένη κεραμική είναι εν γένει σπάνια και κυρίως συνίσταται σε εμπίεστα κοσμήματα³⁹⁶. Αργότερα, στην Υστερη Χαλκολιθική περίοδο, απαντάται στη θέση Liman Tepe³⁹⁷ (εικ. 55), και περιορισμένα (μόλις δύο όστρακα) στο Beycesultan (Υστερη Χαλκολιθικής 2)³⁹⁸. Γενικά, πάντως, η διακόσμηση αυτή δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής, όχι μόνο στα δυτικά παράλια αλλά και σε ολόκληρη την Ανατολία. Εφαρμοζόταν σε ελάχιστο βαθμό, παρόλο που έχει βρεθεί σε αρκετές θέσεις.

Η γραμμική στίλβωση είναι πιο συχνή στην περιοχή της Συρίας, π.χ. στο Tell Judeideh στην κοιλάδα Amuq (φάσεις Β και C - Υστερη Νεολιθική περίοδος) καθώς και στην Υστερη Νεολιθική Ugarit³⁹⁹. Αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της Βόρειας Συρίας στη φάση Amuq B, όπου κυριαρχεί, ωστόσο, η λεγόμενη «dark-faced burnished ware»⁴⁰⁰. Είναι επομένως πιθανό η διακοσμητική τεχνική αυτή να πρωτοεφαρμόστηκε στη Συρία, και εξαπλώθηκε κατόπιν προς Βορρά στην Ανατολία, όπου εκεί ίσως εξαιτίας του υψηλού βαθμού δυσκολίας της παραγωγής της, δεν υιοθετήθηκε, και από εκεί δυτικά προς το Αιγαίο.

Κάθε περιοχή διαφοροποιείται πάντως ως προς την εφαρμογή της (καστανέρυθρη ή τεφρή επιφάνεια, σε μετώπες ή σε ολόκληρο το αγγείο, εσωτερικά ή εξωτερικά) αλλά και την ποιότητα του τελικού αποτελέσματος. Εν τέλει η κεραμική αυτή εξαπλώνεται στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο και το Αιγαίο δημιουργώντας μάλλον τοπικά εργαστήρια και τοπικές παραλλαγές, μιας ίδιας τεχνικής παραγωγής.

Ερυθρόχρωμη φλοιωτή κεραμική (red crusted ware)

Η ερυθρόχρωμη φλοιωτή κεραμική (επίθετη μετά το ψήσιμο του αγγείου διακόσμηση που εύκολα μπορεί να απολεπιστεί - red crusted ware) πρωτοεμφανίζεται στην TN III στη Φαιστό (εικ. 60). Τα ελάχιστα γνωστά δείγματά της από την Κνωσό ανήκουν μάλλον σε εισηγμένα αγγεία. Ομοιότητες της κνωσιακής κεραμικής με εκείνη από το κατώτερο νεολιθικό στρώμα της Φαιστού (*neolitico inferiore*) δείχνουν

³⁹⁵ Hood 1981, 222-223.

³⁹⁶ Çilingiroğlu 2009, 201.

³⁹⁷ Kouka 2009, 143.

³⁹⁸ Hood 1981, 223.

³⁹⁹ *Ibid.*, 222.

⁴⁰⁰ Akkermans 1989, 127· Miyake & Tsuneki 1996, 114-116.

την ύπαρξη επαφών μεταξύ των δύο εγκαταστάσεων. Έχει επίσης ανιχνευθεί στο Καστέλι Φουρνής, το Μόγλο⁴⁰¹, αλλά και τη Γαύδο⁴⁰².

Πρόκειται για χαρακτηριστικό ρυθμό της TN και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο⁴⁰³. Απαντάται στην Κεφάλα, το Ζα, αλλά και στην Πελοπόννησο. Είναι δε μια από τις ιδιαιτερότητες της γραπτής κεραμικής της Φάσης Ραχμάνι⁴⁰⁴. Η Φαιστός φαίνεται να έχει περισσότερο επαφές με το σύγχρονό της Πολιτισμό «Αττική-Κεφάλα» λόγω της παρουσίας της συγκεκριμένης διακόσμησης· ενώ, κοινά στοιχεία της κεραμικής της Κνωσού με αυτήν της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Κυκλάδων είναι σε αυτή την περίοδο λιγότερο ευδιάκριτα. Τα αγγεία αυτά αποτελούν συνδετικό στοιχείο με τους σύγχρονους προς Βορρά πολιτισμούς Maliq Iia, Bujanj Hum Ia και Vinča C2/D⁴⁰⁵.

Η ιδιομορφία της ερυθρόχρωμης φλοιωτής κεραμικής οδήγησε τον Κ. Ζάχο να συνδέσει τα αγγεία που βρέθηκαν στο Ζα με μη χρηστικά, αλλά τελετουργικά αγγεία, αν και ο ίδιος υποστηρίζει ότι για να τεκμηριωθεί μια τέτοια υπόθεση χρειάζονται και άλλα συμπληρωματικά στοιχεία⁴⁰⁶.

Συζήτηση

Η σύντομη μελέτη της κεραμικής δείχνει ότι από την Πρώιμη και Μέση Νεολιθική η Κρήτη επικοινωνεί με τους κατοίκους στο υπόλοιπο Αιγαίο, την ηπειρωτική Ελλάδα, την Αττική και την Πελοπόννησο, αλλά και με τη ΝΔ Ανατολία, με τις οποίες μοιράζεται κοινά χαρακτηριστικά. Πιθανότατα οι επαφές θα ήταν κατά κύριο λόγο έμμεσες, μέσω ενδιάμεσων δικτύων επικοινωνίας⁴⁰⁷. Περισσότερα κοινά στοιχεία ανιχνεύονται κατά την επόμενη NN, κυρίως με πλησιέστερες σε αυτήν περιοχές, όπως την Πελοπόννησο, την Αττική, τις Κυκλάδες, την Εύβοια και τη ΝΔ

⁴⁰¹ Tomkins 2007, 39-41 (Κνωσός)· Vagnetti 1972-1973, 48 (Φαιστός)· Manteli 1992 (Καστέλι Φουρνής)· Ζώης 1973, 101 (Μόγλος).

⁴⁰² Κόπακα & Παπαδάκη 2006, 67.

⁴⁰³ Ο Broodbank ([2000] 2009, 263, 278) σημειώνει ότι η «crusted ware» χαρακτηρίζει την TN, και ιδιαίτερα στο δυτικό ήμισυ του Αιγαίου. Απαντάται νωρίτερα και στο Σάλιαγκο, αν και το χρώμα προτίμησης εδώ είναι το λευκό (Manteli 1993, 167-168).

⁴⁰⁴ Coleman 1977, 10-11, 102 (Κεφάλα)· Zachos 1999, 156 (Ζας)· Phelps 2004, 108-109 (Πελοπόννησος)· Γαλλής 1996γ, 122 (Ραχμάνι).

⁴⁰⁵ Γαλλής 1996α, 36.

⁴⁰⁶ Zachos 1999, 156.

⁴⁰⁷ Tomkins 2007, 23, 25.

Ανατολία. Στα τέλη της ΝΝ οι σχέσεις εντατικοποιούνται, ενώ στην ΤΝ, φαίνεται ότι διαμορφώνεται μια κεραμική «κοινή» στον αιγαιακό χώρο⁴⁰⁸.

Αν και η Κρήτη δέχεται εξωτερικές επιρροές, οι κεραμείς στο νησί δεν υιοθετούν εξολοκλήρου τους ξένους ρυθμούς, αλλά διατηρούν το δικό τους ύφος. Παρατηρούνται διαφορές μεταξύ της κρητικής και κυκλαδικής κεραμικής, π.χ. στην εκτέλεση και την ποιότητα της διακόσμησης pattern burnished ή στην απουσία στην Κρήτη φιαλών με εσωτερικά διογκωμένο χείλος, τύπος χαρακτηριστικός στο υπόλοιπο Αιγαίο. Από την άλλη, ανιχνεύονται αναλογίες και έμμεσες επιρροές, στο πλαίσιο της πολιτισμικής κοινής του τέλους της Νεολιθικής εποχής μεταξύ κρητικών κοινοτήτων, όπως του Πετρά και του Νεροκούρου και αυτών του Γυαλιού Νισύρου των Κυθήρων και εγκαταστάσεων στην Πελοπόννησο (π.χ. cheese pots).

Ανάλογες ομοιότητες ή διαφορές διακρίνονται και στις κεραμικές οικισμών εντός Κρήτης, όπως η παρουσία φλοιωτής κεραμικής στην Φαιστό και ελάχιστα στην Κνωσό, ο μεγάλος αριθμός cheese pots στον Πετρά και στο Νεροκούρου και καθόλου στην Κνωσό και τη Φαιστό. Τα τοπικά κεραμικά χαρακτηριστικά σχετίζονται πιθανότατα και με το άμεσο γεωμορφολογικό και οικονομικό περιβάλλον των επιμέρους οικισμών. Διαφορές στην κεραμική μεταξύ κεντρικών (παλαιών;) και περιφερειακών (νέων;) κρητικών εγκαταστάσεων ίσως αντανακλούν αναδυόμενες τώρα νέες οικονομικές και κοινωνικές πρακτικές, όπως διαφοροποίηση και εμφάνιση ανισοτήτων μεταξύ των κατοίκων τους.

⁴⁰⁸ Ντουζούγλη 1996β, 128.

III.2. Μεταλλουργία - Μεταλλοτεχνία

Μέχρι πρόσφατα, η εμφάνιση της μεταλλοτεχνίας στην Κρήτη εγγραφόταν στην ΠΜ ΙΙ περίοδο (2700/2650-2150 π.Χ.). Νεότερα όμως δεδομένα την τοποθετούν πλέον στο τέλος της ΤΝ ΙV (3300-3000 π.Χ.), περίπου δηλαδή μια χιλιετία πιο πίσω, εμπλουτίζοντας τη γνώση για τη νεολιθική ζωή στο νησί και τις σχέσεις του με το υπόλοιπο Αιγαίο.

Μεταλλικά ευρήματα και ενδείξεις μεταλλουργίας

Οι παλαιότερες ενδείξεις επεξεργασίας χαλκού προέρχονται από δύο θέσεις στην Ανατολική Κρήτη, τον Πετρά στη Σητεία και το Χρυσοκάμινο στον κόλπο του Μεραμπέλου, και ανάγονται και στις δύο περιπτώσεις στο τέλος της ΤΝ περιόδου και λίγο πριν την έναρξη της ΠΜ Ι.

Τα δεδομένα για το Χρυσοκάμινο είναι μάλλον ασαφή, και σχετίζονται κυρίως με ΠΜ ΙΙΙ κεραμική, με ελάχιστα μόνο όστρακα της ΤΝ⁴⁰⁹. Έτσι, αν και είναι αρκετά πιθανή η εκεί μεταλλουργική παραγωγή στην ΤΝ, είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί με ασφάλεια. Λίγο καλύτερη φαίνεται η εικόνα από τον Πετρά Σητείας, όπου τα δεδομένα δείχνουν ότι γινόταν εκκαμίνευση χαλκού (copper smelting), όμως τα σχετικά ευρήματα, π.χ. οι σκωρίες, δεν βρέθηκαν στην αρχική τους θέση⁴¹⁰. Επομένως και εδώ η μεταλλοτεχνία στην ΤΝ αποτελεί μάλλον ένα λογικό και όχι ένα ανασκαφικά επιβεβαιωμένο συμπέρασμα. Πάντως και αν ακόμα τα ευρήματα στον Πετρά δεν ανήκουν στο τέλος της ΤΝ, επιβεβαιώνουν τις απαρχές της μεταλλοτεχνίας στην Κρήτη στην αρχή της ΠΜ Ι περιόδου, και πάλι ενωρίτερα δηλαδή από ό,τι πιστεύαμε μέχρι πρόσφατα⁴¹¹.

Μεταλλικά αντικείμενα πρωιμότερα της ΤΝ δεν έχουν βρεθεί στην Κρήτη. Χάλκινος πέλεκυς από την Κνωσό χρονολογείται συχνά όμως λανθασμένα στη ΝΝ περίοδο, και πάντως θεωρείται μεμονωμένη περίπτωση, πιθανόν εισαγωγή⁴¹² (εικ. 61). Η Οικία Α της ανασκαφής του Α. Evans, κάτω από την Κεντρική Αυλή του ανακτόρου, από όπου προέρχεται ανήκει στο *Στρώμα Ι*, που χρονολογείται με τα νεότερα δεδομένα στην ΤΝ ΙV. Μαζί με τα πιθανά ευρήματα στον Πετρά και το

⁴⁰⁹ Betancourt 2006, 69-70.

⁴¹⁰ Papadatos 2007a, 160.

⁴¹¹ Βλ. παρακάτω, σ. 120.

⁴¹² Evans 1928, 14, εικ.3f· Muhly 2006, 155-156· Papadatos 2007a, 155.

Χρυσοκάμινο, ο χάλκινος κνωσιακός πέλεκυς δεν αποτελεί μάλλον *unicum*, αλλά ενσωματώνεται σε ένα καινούριο πλαίσιο παρουσίας μεταλλικών αντικειμένων στην Κρήτη. Μορφολογικά, πάντως, ο επίπεδος αυτός πέλεκυς θεωρείται ότι ανήκει στη σφαίρα επιρροής των Βαλκανίων, αν και ο τύπος είναι γνωστός και σε θέσεις της Χαλκολιθικής στη Δυτική Ανατολία, π.χ. στο Bakla Tere, όπου μάλιστα υπήρχε και σημαντικό εργαστήριο μεταλλοτεχνίας⁴¹³.

Από το ανώτερο νεολιθικό στρώμα (*strato neolitico superiore*) της Φαιστού, της TN IV, προέρχεται ένα ομολογουμένως πολύ μικρό και αδιευκρίνιστο χάλκινο αντικείμενο, ενώ αναφέρεται και χάλκινος οπέας, από νεολιθικό μάλλον στρώμα⁴¹⁴. Προβληματισμός υπάρχει και για ορισμένα μεταλλικά αντικείμενα από σπήλαια ή τάφους. Για παράδειγμα, αυτά από το σπήλαιο της Τραπέζας παραδοσιακά εντάσσονται από το χρονολογικό ορίζονται της ΠΜ II και εξής, αν και η κεραμική από το σπηλαίο χρονολογείται ήδη από την TN.

Έμμεσες ενδείξεις παρουσίας μεταλλικών αντικειμένων στην Κρήτη πριν την ΠΜ II περίοδο αποτελούν ορισμένα κεραμικά σχήματα, που μιμούνται μεταλλικά πρότυπα, όπως οι φιάλες με ανοίγματα στην υψηλή βάση (*bowls with fenestrated pedestal bases*) και τα διακοσμητικά καρφιά/περτσίνια (*rivets*) των αμφικωνικών κυπέλλων, που παραπέμπουν στη χρήση μεταλλικών ελασμάτων⁴¹⁵. Έμμεσα επίσης επιβεβαιώνεται σήμερα με αναλύσεις ιχνών χρήσης η εμπλοκή μεταλλικών εργαλείων (*copper punches*) στην παραγωγή λεπίδων οψιανού⁴¹⁶. Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, η εικόνα παραμένει, επομένως, της νεολιθικής κρητικής μεταλλοτεχνίας, μάλλον σκοτεινή, ενώ πριν από την TN IV είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη.

Στους Σιταγρούς (*Σιταγροί III* - 4800-3200 π.Χ.) έχουν βρεθεί χάλκινα αντικείμενα που χρονολογούνται ήδη στη NN (*Σιταγροί II* - 5200-4800 π.Χ.)⁴¹⁷. Μετάλλινα τέχνηρα της NN περιόδου προέρχονται επίσης από το Ντικιλί Τας I και τη Δήμητρα στη Βόρεια Ελλάδα (τέλος 6^{ης} - αρχές 5^{ης} χιλιετίας)⁴¹⁸, καθώς και από το

⁴¹³ Muhly 2006, 155-156· Keskin 2011, 145, αρ. κατ. 157.

⁴¹⁴ Vagnetti 1972-1973, 94-95.

⁴¹⁵ Tomkins & Schoep 2010, 69.

⁴¹⁶ D' Annibale 2008, 197.

⁴¹⁷ Muhly 2006, 158.

⁴¹⁸ Zachos 2007, 168-170.

Εμποριό IX-VIII⁴¹⁹ (πρόκειται για ένα δακτυλιόσχημο περιάπτο - ring idol, μικρό τμήμα λεπίδας και βόλο χαλκού ή ορείχαλκου).

Στις Κυκλάδες, στη Φτελιά της Μυκόνου⁴²⁰ βρέθηκαν ένα χρυσό εξάρτημα (ένδυσης;) και ένα χάλκινο δακτυλιόσχημο περιάπτο, των αρχών της 5^{ης} χιλιετίας (NN), ενώ ευρήματα από την Κεφάλα της Κέας επιβεβαιώνουν την άσκηση της μεταλλουργίας στην TN περίοδο⁴²¹. Εκεί βρέθηκαν πιθανές πήλινες χοάνες (ή κομμάτια πηλού που είχαν υποβληθεί σε υψηλές θερμοκρασίες, ίσως όχι χοάνες, αλλά από επένδυση καμινιού) και σκωρίες, επομένως γινόταν εκκαμίνευση και αναγωγή του χαλκού και όχι απλώς λιώσιμο της πρώτης ύλης. Βρέθηκαν, επίσης, χάλκινα εργαλεία, που αν και επιφανειακά ευρήματα, θεωρείται βέβαιο ότι ανήκουν στον TN οικισμό. Σημαντικά μετάλλια ευρήματα από το σπήλαιο του Ζα στη Νάξο⁴²² περιλαμβάνουν μια σειρά χάλκινων εργαλείων, όπως πελέκεις, βελόνες, σπάτουλες, οπείς, και ένα εγχειρίδιο, και ένα διάτρητο ορθογώνιο χρυσό έλασμα, με παράλληλα από το νεκροταφείο της Βάρνας, στις βουλγαρικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας⁴²³. Τρεις χάλκινες βελόνες και μια αιχμή εγχειριδίου βρέθηκαν και στα στρώματα της TN στο σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρούνια Ευβοίας⁴²⁴.

Σημαντικά ευρήματα που σχετίζονται με τον χαλκό και τον άργυρο έφεραν στο φως σχετικά πρόσφατες έρευνες στα Λιμενάρια της Θάσου, που σηματοδοτούν την εκεί παρουσία εργαστηρίου παραγωγής χαλκού και ασημιού στα τέλη της Νεολιθικής εποχής (4^η χιλιετία) και τις αρχές της ΠΕΧ⁴²⁵. Στο Κορωπί της Αττικής αποκαλύφθηκαν, επίσης σημαντικά ευρήματα που σχετίζονται με την επεξεργασία του αργύρου και χρονολογούνται από το τέλος της TN περιόδου (β' μισό 4^{ης} χιλιετίας) και εξής⁴²⁶.

⁴¹⁹ Hood 1981, 657-665· McGeehan-Liritzis 1996, 143. Τα στρώματα IX-VIII του Εμποριού τοποθετούνται σύμφωνα με τον Tomkins (2008, 22, εικ. 3.1) στη NN I, δηλαδή στο τέλος της 6^{ης} χιλιετίας.

⁴²⁰ Maxwell 2002, 147-149· Sampson 2008β, 35.

⁴²¹ Coleman 1977, 3-4, 108· Conophagos 1977, 113-114.

⁴²² Ζάχος 1996β, 88 (όπου το χρυσό έλασμα προέρχεται από τις «χαλκολιθικές» επιχώσεις Ζας Πα-β δηλαδή χρονολογείται στην TN) και Zachos 1999, 154 (όπου το χρυσό έλασμα προέρχεται από το στρώμα Ζας I δηλαδή χρονολογείται στη NN).

⁴²³ Το νεκροταφείο ανήκει στον πολιτισμό Karanovo VI – Gumelnița· χρονολογείται περίπου στο 4500 π.Χ. (Σάμψων 2007, 248-249).

⁴²⁴ *Idem* 1993, 222.

⁴²⁵ Papadopoulos 2008.

⁴²⁶ Kakavogianni, Douni & Nezeri 2008, 45.

Σημαντική θέση στην επεξεργασία του χαλκού είχε το Γυαλί της TN⁴²⁷. Εκεί βρέθηκαν δύο πήλινες χοάνες που διέσωζαν υπολείμματα χαλκού (εικ. 62), όπως αυτές της Κεφάλας. Από το σπήλαιο στις Καλυθιές Ρόδου προήλθε χάλκινη σμίλη (τέλη 5^{ης} χιλιετίας, δηλαδή παλαιότερο από τα ευρήματα στο Γυαλί)⁴²⁸, και από το σπήλαιο Κούμελο μια χάλκινη βελόνη⁴²⁹. Ασημένιο περιδέραιο με δισκοειδείς ψήφους από το σπήλαιο της Αλεπότρυπας⁴³⁰ έχει μορφολογικό παράλληλο με ένα άλλο επίσης ασημένιο από το ΠΜ Ι-ΙΙΑ νεκροταφείο των Γουρνών στη Βόρεια Κεντρική Κρήτη⁴³¹. Στην Αλεπότρυπα βρέθηκαν και δύο χάλκινα εγχειρίδια επίσης της TN περιόδου⁴³².

Σε γενικές γραμμές τα μέταλλα ευρήματα από την Κρήτη, όσο και τον υπόλοιπο αιγαιικό χώρο της TN παραμένουν ελάχιστα σε σχέση με τα αντίστοιχα από την Ανατολία και τη Βαλκανική. Αυξάνονται όμως σημαντικά τα τελευταία χρόνια, και είναι πολύ πιθανό η εικόνα αυτή να αλλάξει σύντομα. Το 1996 ο Κ. Ζάχος σημείωνε ότι το σύνολό τους από θέσεις κυρίως της TN στον αιγαιικό χώρο δεν ξεπερνούσε τα 100⁴³³ (εικ. 63). Σήμερα, ο κατάλογος έχει διευρυνθεί πολύ (π.χ. Κορωπί, Λιμενάρια, και μάλλον το Χρυσοκάμινο και ο Πετράς), που διαμορφώνουν μια νέα εικόνα για τη μεταλλοτεχνία της Νεολιθικής εποχής.

Ο χαλκός και η επεξεργασία του

Στην TN και την ΠΕΧ στον αιγαιικό χώρο δεν χρησιμοποιήθηκε ο ορείχαλκος (bronze στην αγγλική βιβλιογραφία), δηλαδή το κράμα χαλκού με κασσίτερο όπως πιστευόταν μέχρι πρόσφατα. Αναλύσεις σε νεολιθικά τέχνηρα έχουν δείξει, σε αρκετές περιπτώσεις, τη χρήση χαλκού με αρσενικό (arsenical bronze) στην Παλαιστίνη (Nahal Mishmar), τη Βαλκανική και το Αιγαίο (Θαρρούνια στην Εύβοια, Πετρομαγούλα στη Θεσσαλία). Το ίδιο κράμα χρησιμοποιήθηκε και στην ΠΕΧ⁴³⁴. Ενδείξεις μεταλλουργίας στην TN-ΠΕΧ με αρσενικούχο χαλκό έχουμε στο

⁴²⁷ Σάμψων 1988, 218.

⁴²⁸ *Ibid*, 219.

⁴²⁹ *Idem* 1987, 76.

⁴³⁰ Παπαθανασόπουλος 1996β, 84, 227, αρ. κατ. 41.

⁴³¹ Γκαλανάκη 2006, 230-231.

⁴³² Παπαθανασόπουλος 1996β, 228, αρ. κατ. 44.

⁴³³ Ζάχος 1996δ, 142-143.

⁴³⁴ Tzachi 2008, 12. Ο χαλκός που περιέχει αρσενικό σε ποσοστό έως και 1% θεωρείται τυχαίο γεγονός αυτοφυούς ορυκτού, ενώ πάνω από 1% σκόπιμη δημιουργία κράματος (*ibid*).

Χρυσοκάμινο, στις Σκουριές στην Κύθνο και στο Δασκαλιό-Κάβος στην Κέρο⁴³⁵. Στην Κρήτη, αρσενικούχος χαλκός έχει ανιχνευθεί σε αντικείμενα από την Αγία Φωτιά Σητείας στο τέλος της ΠΜ Ι⁴³⁶.

Τα τελευταία χρόνια έχουν αναγνωριστεί κοιτάσματα και σκωρίες χαλκού στην Κύθνο (θέση Σκουριές), τη Σέριφο, τη Σίφνο (θέση Αβέσαλος) και πιθανόν στην Κέα, ενώ πλούσια αποθέματα χαλκού αλλά και αργυρούχου μολύβδου έχουν ανιχνευθεί στο Λαύριο⁴³⁷. Η ανεύρεση οστράκων της TN κοντά στις πηγές αργύρου/μολύβδου στον Άγιο Σώστη στη Σίφνο δείχνει μάλλον την εκμετάλλευση του ορυχείου ήδη τότε⁴³⁸. Πηγές αργυρούχου μολύβδου υπάρχουν και στη Θάσο⁴³⁹.

Αναλύσεις ραδιοϊσοτόπων σε μεταλλικά ευρήματα της Νεολιθικής όσο και της ΠΕΧ επιβεβαιώνουν σήμερα την κατά κύριο λόγο ντόπια προέλευση της πρώτης ύλης τους στο Αιγαίο. Κυκλαδικά τέχνηρα έχουν κατασκευαστεί από μεταλλεύματα της Κύθνου, και λιγότερο του Λαυρίου - αλλά και της περιοχής του Ταύρου στην Ανατολία⁴⁴⁰.

Η συνολική εικόνα των αιγαιακών μεταλλικών ευρημάτων της TN, από την Κρήτη μέχρι τη Θάσο, παραπέμπει σε εποχιακή μάλλον παραγωγή μικρών ποσοτήτων κυρίως χαλκού για τις τοπικές ανάγκες. Τα ευρήματα από το Χρυσοκάμινο δείχνουν ότι επιτόπου γινόταν μόνο η εκκαμίνευση του χαλκού από εισαγμένη πρώτη ύλη, ενώ η παραγωγή των τελικών προϊόντων γινόταν αλλού, πιθανόν κοντά στις εγκαταστάσεις κατανάλωσής τους⁴⁴¹.

Η παραγωγή χαλκού γινόταν κατά βάση με την αναγωγική τήξη (smelting) χαλκούχων μεταλλευμάτων. Η τεχνική αυτή εφαρμοζόταν στο Χρυσοκάμινο, ίσως και στον Πετρά⁴⁴². Η τήξη του μεταλλεύματος στο Χρυσοκάμινο γινόταν σε κλιβάνους κατασκευασμένους από πήλινους διάτρητους κώνους τοποθετημένους σε μικρό λάκκο στο χώμα (εικ. 64). Η ίδια πρακτική απαντά και στις Δυτικές Κυκλάδες και στην Αττική, αλλά δεν έχει επιβεβαιωθεί στον Πετρά, όπου γενικά τα ευρήματα

⁴³⁵ Catapotis, Bassiakos & Papadatos 2011, 74-75.

⁴³⁶ Muhly 2008, 71.

⁴³⁷ Bassiakos & Philaniotou 2007, 47· Tzachili 2008, 13· Stampolidis & Sotirakopoulou 2011α, 52-53.

⁴³⁸ Broodbank [2000] 2009, 270.

⁴³⁹ Papadopoulos 2008, 65.

⁴⁴⁰ Stampolidis & Sotirakopoulou 2011α, 52-53.

⁴⁴¹ Betancourt 2008γ, 111. Αν και η περιγραφή ανήκει στο εργαστήριο της εποχής του Χαλκού (ΠΜ ΙΙΙ) είναι αρκετά πιθανό η ίδια εικόνα να αντιστοιχεί και στα εργαστήρια της TN.

⁴⁴² Betancourt 2008γ, 110-111· Catapotis, Bassiakos & Papadatos 2011, 70, 74.

δείχνουν εργασίες πολύ μικρότερης κλίμακας, πιθανόν σε μικρή εστία επιστρωμένης με πηλό ή σε πήλινα χωνευτήρια.

Τεχνολογικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζονται κοινά σε κέντρα πρώιμης παραγωγής χαλκού στο Νότιο Αιγαίο (Κύθνος, Σέριφος, Παραπόλα, Κέρος, Πόρος-Κατσαμπάς, Χρυσοκάμινο, Πετράς) παρατηρούνται και στα Λιμενάρια Θάσου, αλλά και στην Ανατολία, παρά τις επιμέρους ιδιαιτερότητες. Τέτοια είναι η ύπαρξη μεταλλουργικών σκωριών, η αναγωγική τήξη άνω των 1200° C, μεταλλεύματα περιεκτικά σε ποικίλες προσμείξεις κ.ά.

Αντίθετα η παραγωγή χαλκού βόρεια της Θάσου γινόταν με αναγωγική τήξη μεταλλεύματος χαλκού υψηλής καθαρότητας, π.χ. μαλαχίτη, σε μικρές βοθροειδείς εστίες ανοιγμένες στο αργιλούχο έδαφος με θερμοκρασίες κάτω των 1000° C και χωρίς την παραγωγή σκωρίας. Η συγκεκριμένη τεχνική έχει αποδειχθεί στον Προμαχώνα Σερρών, όπου η μεταλλουργία χρονολογείται από το τέλος της 6^{ης} χιλιετίας και απαντάται σε ολόκληρη τη Βαλκανική⁴⁴³.

Επίσης, η παραγωγή αργύρου επιβεβαιώνεται στο Αιγαίο της TN και συγκεκριμένα στα Λιμενάρια από την παρουσία λιθαργύρων, δηλαδή θραυσμάτων οξειδωμένου μολύβδου. Είναι το ένα από τα δύο προϊόντα της τήξης «αργυρούχου μολύβδου» μέσα σε κατάλληλα δοχεία (ή και μικρούς λάκκους). Το άλλο είναι άργυρος. Η πρώιμη όμως αυτή τεχνολογική διαδικασία που ακολουθείται στον αιγαιακό χώρο αλλά και στη ΝΑ μεσογειακή λεκάνη δεν έχει πλήρως αποσαφηνιστεί⁴⁴⁴. Ανάλογες ενδείξεις έχουμε και από το Κορωπί Αττικής⁴⁴⁵.

Η προέλευση της μεταλλουργικής τεχνογνωσίας συζητείται πολύ τις τελευταίες δεκαετίες. Η υπόθεση της αυτόνομης, ανεξάρτητης ανάπτυξης της μεταλλουργίας σε διαφορετικές περιοχές της Μεσογείου υποστηρίχτηκε από τον Renfrew, ιδίως μετά την εύρεση των πλούσιων νεκροταφείων στη Βαλκανική⁴⁴⁶. Βρέθηκε στον αντίποδα της πρότασης για την έλευση του πολιτισμού από την Ανατολή και της διάχυσής της (diffusion)⁴⁴⁷.

Στον ελλαδικό χώρο, η παλαιότερη μεταλλουργική ένδειξη, εκτός από τον Προμαχώνα Σερρών, που αναφέρθηκε παραπάνω, είναι στους Σιταγρούς, όπου η ανασκαφή των Renfrew και Gimbutas έφερε στο φως εκτός από χάλκινα αντικείμενα

⁴⁴³ Μπασιάκος 2012, 212

⁴⁴⁴ *Ibid*, 213.

⁴⁴⁵ Βλ. και παραπάνω, σ. 93.

⁴⁴⁶ Renfrew [1972] 2006.

⁴⁴⁷ Sherratt 2007, 246.

(στρώμα II-III / NN-TN) και τεκμήρια μεταλλουργικής δράσης, δηλαδή όστρακα με εσωτερική επίστρωση χαλκού (χοάνες)⁴⁴⁸. Τα στοιχεία, μάλιστα, αυτά, όπως και στον Προμαχώνα, έδειξαν ότι η τεχνολογία των μετάλλων εδώ δεν κατάγεται από την Μικρά Ασία⁴⁴⁹.

Νεότερα ανασκαφικά στοιχεία από την Ανατολία προσθέτουν μια νέα διάσταση στο πρόβλημα μέσα από χάλκινα ευρήματα της Προκεραμικής περιόδου (PPNA-B/11000-6200 π.Χ.) στη ΝΑ Ανατολία⁴⁵⁰, ειδικότερα στο Çayönü Tepe (μέσα 9^{ης} χιλιετίας) και το Catal Höyük (πρώτο μισό 7^{ης} χιλιετίας)⁴⁵¹. Αυτά βέβαια είναι κατασκευασμένα με σφυρηλάτηση αυτοφυούς χαλκού χωρίς χρήση της τεχνολογίας της εκκαμίνευσης.

Σημαντικότατο κέντρο μεταλλοτεχνίας στη Χαλκολιθική περίοδο είναι αυτό της Δυτικής Ανατολίας, από την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο, αν όχι και νωρίτερα⁴⁵². Αυτό επιβεβαιώνουν ευρήματα από πρόσφατες ανασκαφές στις εγκαταστάσεις Bakla Tepe, Pipinar, Orman Fidanlığı, αλλά και από παλαιότερες έρευνες στο Hacilar, το Kuruçay και το Beycesultan, στην ενδοχώρα της Ανατολίας. Στην πρώτη φάση στο Bakla Tepe (Ύστερη Χαλκολιθική, 4500-3200 π.Χ.) βρέθηκαν άφθονες σκωρίες, χοάνες και ακροφύσια που δείχνουν συστηματική μεταλλουργία και παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα.

Στη Συροπαλαιστίνη, ενδείξεις μεταλλουργικής δράσης πριν από την 4^η χιλιετία παραμένουν σπάνιες, αν και η χρήση αυτοφυούς χαλκού ανάγεται, όπως και στη ΝΑ Ανατολία, στην Προκεραμική Νεολιθική⁴⁵³. Κλίβανοι, χωνευτήρια και σκωρίες της Χαλκολιθικής, ανιχνεύονται για παράδειγμα στο Shiqmin και το Neve Noy⁴⁵⁴, όπου η παραγωγή ήταν όμως περιορισμένη και στόχευε κυρίως στην κατασκευή εργαλείων (π.χ. πελέκεων και σμιλών) από σχεδόν καθαρό χαλκό. Στον αντίποδα βρίσκεται η αποκάλυψη θησαυρού 400 μεταλλικών αντικειμένων από το δεύτερο τέταρτο της 4^{ης} χιλιετίας στο σπήλαιο Nahal Mishmar στην έρημο της Ιουδαίας⁴⁵⁵ (εικ. 65). Πρόκειται μάλλον για αναθηματική απόθεση «αντικειμένων

⁴⁴⁸ Muhly 2006, 158.

⁴⁴⁹ Συγκεκριμένα από την Τροία που είχε αποδώσει μέχρι τότε τα μόνα γνωστά ευρήματα σε ολόκληρη την ευρύτερη περιοχή (Keskin 2011, 144).

⁴⁵⁰ Muhly 2006, 161-162.

⁴⁵¹ *Ibid.*

⁴⁵² Keskin 2011, 144-145.

⁴⁵³ Golden, Levy & Hauptmann 2001, 951.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, 960-961 · Muhly 2005, 176.

⁴⁵⁵ Muhly 2005, 174-175 · Tadmor 2005, 274-277.

κύρους» (240 κεφαλές σκήπτρων, περίπου 100 σκήπτρα, 5 διαδήματα, εργαλεία, όπλα κλπ.), που εντυπωσιάζει όχι μόνο για τον αριθμό των χάλκινων αντικειμένων, αλλά και για το κράμα χαλκού που έχει χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή τους. Δηλαδή, αντί για αρσενικούχο χαλκό, όπως πιστευόταν ως πρόσφατα, είναι ένα κράμα από χαλκό, αρσενικό και αντιμόνιο, ή πιο περιορισμένα, και νικέλιο. Οι πρώτες ύλες αυτές δεν απαντώνται στα πλησιέστερα ορυχεία χαλκού Arabah στην έρημο Negev, αλλά, μακριά, στην περιοχή του Καυκάσου, τα υψίπεδα του Ιράν. Παράλληλα χρησιμοποιείται όμως καθαρός χαλκός από τα ορυχεία Wadi Feinan στην Ιορδανία, νότια της Νεκράς Θάλασσας.

Συζήτηση

Ένα από τα σημαντικότερα νέα δεδομένα για τη μεταλλουργία στην Κρήτη και το Αιγαίο είναι η αναχρονολόγηση της εμφάνισής της, αντί για την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και συγκεκριμένα την ΠΜ ΙΙ, στην ΤΝ, δηλαδή στην 4^η χιλιετία.

Είναι γεγονός ότι ο νεολιθικός αιγαιακός κόσμος γειτόνευε με δυναμικά μεταλλουργικά κέντρα στα βόρεια και ανατολικά από τα οποία δεχόταν επιδράσεις αλλά με τα οποία και διαντιδρούσε και στον τομέα αυτό. Ο ηπειρωτικός ελλαδικός χώρος βρίσκεται γεωπολιτισμικά πιο κοντά στα Βαλκάνια και τη ΝΑ Ευρώπη, ενώ στο ΝΑ Αιγαίο η ανάπτυξη της μεταλλουργίας στην ΤΝ σχετιζόταν με αυτήν στα Μικρασιατικά παράλια⁴⁵⁶.

Στην Κρήτη, τα δύο γνωστά εργαστήρια μεταλλουργίας της ΤΝ, στον Πετρά και το Χρυσοκάμινο, στην Ανατολική Κρήτη, δείχνουν πιθανόν το δρόμο εισαγωγής της νέας τεχνολογίας από τη Μικρά Ασία, στα Δωδεκάνησα και την Ανατολική Κρήτη, και κατόπιν στο υπόλοιπο νησί⁴⁵⁷. Νεώτερες συγκριτικές μελέτες ευρημάτων, όπως τα περίφημα cheese pots, συνδέουν τον Πετρά και το Γυαλί⁴⁵⁸. Εξάλλου, η εγκατάσταση στο Γυαλί χρονολογείται στα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας, πριν δηλαδή από τις εργαστηριακές εγκαταστάσεις του τέλους της ΤΝ στον Πετρά και το Χρυσοκάμινο, τεκμηριώνοντας μάλλον έτσι και τη χρονολογική σειρά της μετάδοσης της τεχνολογίας. Με ανάλογο τρόπο, τα σχετικά ευρήματα στο Bakla Tere στη

⁴⁵⁶ Ζάχος 1996δ, 142-143.

⁴⁵⁷ Ο Πετράς (Papadatos 2008, 260) όσο και το Χρυσοκάμινο (Betancourt 2006, 3) βρίσκονται σε απότομους, ψηλούς, βραχώδεις λόφους και έχουν εποπτεία της θάλασσας, στην οποία στηρίχτηκε μάλλον η διακίνηση παραγωγής τους, ακόμη και σε άλλες κρητικές εγκαταστάσεις.

⁴⁵⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 80.

Δυτική Ανατολία, το Εμποριό στη Χίο, τη Μύκονο, την Κεφάλα, το Γυαλί και την Ανατολική Κρήτη θα μπορούσαν να παραπέμπουν σε δρόμους διασποράς της νέας τεχνολογίας στο Νότιο Αιγαίο. Οι ενδείξεις χαλκουργίας και χαλκοτεχνίας στην Κρήτη της TN IV εγγράφει το νησί στις εστίες αντίστοιχης μεταλλοτεχνικής παραγωγής του Αιγαίου⁴⁵⁹.

Έκπληξη όμως προκαλεί η σχεδόν παντελής απουσία μεταλλικών αντικειμένων της ίδιας περιόδου, συγχρόνως, σε κρητικούς οικισμούς, αλλά και σε σπήλαια της TN. Αφού, προφανώς, δεν σημαίνει άγνοια της μεταλλουργίας, αλλά μάλλον διαφορετική μεταχείριση των αντικειμένων, που δεν είναι πλέον αρχαιολογικά ορατά. Πολύ πιθανή είναι η πρακτική ανακύκλωσης των πολύτιμων αυτών τεχνέργων⁴⁶⁰, που όμως φαίνεται να εγκαταλείπεται την ΠΜ I-II, όταν άρχισε η ταφική τους χρήση, και αλλάζει έτσι ο ρόλος των μετάλλων στην κοινωνική ζωή των κατοίκων της Κρήτης. Ως κτερίσματα τα μεταλλικά αντικείμενα αποσύρονταν από την καθημερινή κυκλοφορία τους στις εγκαταστάσεις των ζωντανών χωρίς να καταστρέφονται όπως ίσως παλαιότερα. Η αλλαγή αυτή στη διαχείριση των μεταλλικών τεχνέργων παρατηρείται σε ολόκληρο το Αιγαίο και από την ΠΕΧ I και στα παράλια της Δυτικής Ανατολίας⁴⁶¹.

Η εμφάνιση της τεχνολογίας των μετάλλων ενίοτε μάλιστα άφθονα σηματοδοτεί, όπως είναι γνωστό, ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές, που οδήγησαν στο χαρακτηρισμό ολόκληρης της περιόδου από το 3200 έως και το 1100 π.Χ., ως «Εποχής του Χαλκού» σε αντιδιαστολή με την προηγούμενη «Εποχή του Λίθου». Ο Renfrew στο μνημειακό έργο του *The Emergence of Civilization*, βλέπει το 1972 στην μεταλλουργία έναν από τους βασικούς παράγοντες που επέδρασαν καθοριστικά στις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές που διαμόρφωσαν την κοινωνία της 3^{ης} χιλιετίας στο Αιγαίο⁴⁶².

Η μεταλλουργία σχετίζεται άμεσα με τις μετακινήσεις και την οικονομική ανταλλαγή, καταρχήν για την πρόσκτηση των πρώτων υλών, από τους συγκεκριμένους τόπους των πηγών τους, κάποτε ίσως διανύοντας μεγάλες αποστάσεις, κατά κανόνα δια θαλάσσης. Προϋποθέτει, επομένως, την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας. Δεν είναι γνωστό, αν στην TN οι προμηθευτές των πρώτων υλών για τη

⁴⁵⁹ Tzachili 2008, 19.

⁴⁶⁰ Sherratt & Sherratt 2008, 297.

⁴⁶¹ Keskin 2011, 146.

⁴⁶² Renfrew [1972] 2006, 509-555.

μεταλλουργία ήταν συγχρόνως και ο μεταλλουργός ή όχι, ούτε σε ποιο βαθμό είχε φτάσει η εξειδίκευση.

Ιδίως στο πλαίσιο της υπό μελέτης εποχής, τα μεταλλικά τέχνηρα ήταν πολύτιμα αντικείμενα κύρους και δηλωτικά κοινωνικού status του κατόχου τους. Στη χρήση τους από κοινωνικές ομάδες και άτομα ως κτερισμάτων ή εργαλείων, όπλων αγγείων κ.ά. στη ζωή, θα βασίστηκε, μεταξύ άλλων, μια κοινωνική διαστρωμάτωση και συνθετότητα στο πλαίσιο της εξειδίκευσης και της δημιουργίας κεφαλαίου, που σηματοδότησαν την ανάδυση των αστικών πολιτισμών της 3^{ης} χιλιετίας⁴⁶³.

⁴⁶³ Sherratt & Sherratt 2008, 297.

III.3. Οψιανός

Μετά την κεραμική, τα λίθινα εργαλεία αποτελούν τη βασική σκευή μιας νεολιθικής εγκατάστασης. Είναι αποκρουσμένου και λειασμένου λίθου καθώς και από οστό ή κέρατο. Από τα λαξευμένα, κυριαρχούν τα κατασκευασμένα από πυριτόλιθο και ακολουθούν αυτά από οψιανό.

Οι πυριτόλιθοι είναι ιζηματογενή πετρώματα κρυπτοκρυσταλλικής υφής και παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ως προς το χρώμα και την ποιότητα. Από καλής ποιότητας πυριτόλιθο παράγονται κατά κύριο λόγο λεπίδες ήδη από την αρχή της Νεολιθικής, ενώ η χρήση τους διευρύνεται κατά τη ΝΝ και ΤΝ. Ο πυριτόλιθος απαντά συχνά και σε διάφορες περιοχές, όμως ο εντοπισμός των πηγών προέλευσής του ακόμη και σήμερα παραμένει δύσκολος, για αυτό και η έρευνα δεν έχει προχωρήσει στην κατανόηση του τρόπου διακίνησής του, σε αντίθεση με τον οψιανό⁴⁶⁴.

Ο οψιανός είναι ένα σκληρό, υαλώδες ηφαιστειακό υλικό, το οποίο έχει περιορισμένες φυσικές πηγές προέλευσης (μόνο 6 περίπου αριθμούν στη Μεσόγειο), καθώς για τη δημιουργία του χρειάζονται ιδιαίτερες συνθήκες: ηφαιστειακό περιβάλλον και παρουσία υψηλών ποσοστών οξειδίου του πυριτίου. Η οστρεοειδής / κογχοειδής θραύση, ιδιότητα που χαρακτηρίζει τον οψιανό, τον πυριτόλιθο και άλλα σκληρά πετρώματα, λεπτόκοκκα και ομογενή επιτρέπει με την κατάλληλη κρούση να αποσπώνται από την επιφάνεια των πετρωμάτων θραύσματα με κοφτερές ακμές. Επρόκειτο για υλικό ιδανικό στην κατασκευή αιχμηρών όπλων και κοφτερών εργαλείων. Οι δύο κύριες πηγές οψιανού στο Αιγαίο είναι στη Μήλο: η μια βρίσκεται στη θέση Στα Νύχια και η άλλη στο Δεμενεγάκι, ενώ οψιανός προέρχεται επίσης από την Αντίπαρο και το Γυαλί της Νισύρου⁴⁶⁵.

Χρησιμοποιήθηκε σε όλη την Προϊστορική εποχή. Έχει βρεθεί στα Άνω Παλαιολιθικά και Μεσολιθικά στρώματα του σπηλαίου στο Φράχθι, αλλά εντατικοποιείται κυρίως στη Νεολιθική περίοδο⁴⁶⁶. Παρουσιάζεται ευρύτατα και στην Εποχή του Χαλκού⁴⁶⁷. Από την Πρώιμη Νεολιθική απαντάται στην Κνωσό και τη Θεσσαλία, ενώ στη ΝΝ έχει φτάσει στη Μακεδονία, τη Χίο, τη Σάμο, τα

⁴⁶⁴ Μουνδρέα – Αγραφιώτη 1996, 103.

⁴⁶⁵ *Ibid.* Georgiadis 2008, 105· Stampolidis & Sotirakopoulou 2011β, 58.

⁴⁶⁶ Μουνδρέα – Αγραφιώτη 1996, 103.

⁴⁶⁷ Βλ. παρακάτω, σ. 122-124.

Δωδεκάνησα και μέχρι το Ulucak Höyük και την Αφροδισιάδα στη Δ-ΝΔ Μικρά Ασία. Στο τέλος της Νεολιθικής ο οψιανός είναι σχεδόν παντού, παρατηρούνται όμως αρκετές διαφορές μεταξύ νότιου και βόρειου ελλαδικού χώρου, συγχρόνως όμως και μεταξύ θέσεων της Νότιας Ελλάδας, όπου το ποσοστό εύρεσης εργαλείων από οψιανό αυξάνεται σημαντικά⁴⁶⁸.

Εκτός από τις λεπίδες (ξυράφια δηλαδή και μαχαίρια), κατασκευάζονταν δρεπάνια, ξέστρα, τρυπάνια, καθώς και αιχμές βελών και δοράτων. Οι τελευταίες μάλιστα εμφανίζονται στην αρχή της ΝΝ και σηματοδοτούν νέες τεχνικές επεξεργασίας. Απαντούν σε οικισμούς των Κυκλάδων και της Νότιας Ελλάδας με εξαίρεση την Κρήτη. Βρίσκονται σε μεγάλο αριθμό στο ΝΝ Σάλιαγκο και τον ΤΝ Στρόφιλα, δεν υπάρχουν όμως καθόλου στην ΤΝ Κεφάλα. Οι βλητικές αιχμές έχουν συνδεθεί τόσο με το κυνήγι όσο και με πολεμικές υποθέσεις, που συσχετίζονται μάλιστα με την κατασκευή περιβόλων σε ΤΝ οικισμούς. Στην επόμενη ΠΕΧ εξαφανίζονται και άλλα εργαλεία από οψιανό, εκτός από τις λεπίδες. Υποστηρίζεται ότι η εμφάνιση αντίστοιχων μεταλλικών εργαλείων και όπλων προκάλεσε δραστικές αλλαγές στην λιθοτεχνία⁴⁶⁹.

Οψιανός έχει αποκαλυφθεί σε μεγάλες ποσότητες στη νεολιθική Κνωσό και Φαιστό, και αργότερα, στη Μινωική εποχή, στον Κομμό και τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς. Ο πυριτόλιθος όμως φαίνεται ότι κυριαρχεί στην Κρήτη. Αυτό δείχνουν οι επιφανειακές έρευνες στη Δυτική Μεσαρά, τη Νότια Κρήτη, την περιοχή του Βρόκαστρου αλλά και τη Γαύδο⁴⁷⁰. Ίδια εικόνα παρουσιάζουν και άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως π.χ. η νεολιθική Μακεδονία και Θράκη, η ΝΝ Λήμνος, η ΠΕ Λέσβος, η ΠΕΧ Χίος. Αντίθετα ο οψιανός κυριαρχεί στις Κυκλάδες, όπως είναι φυσικό, στη Σάμο, την Ικαρία και σε μέρος των Δωδεκανήσων⁴⁷¹. Γίνεται επομένως σαφές ότι η προμήθεια, η διανομή και η κατασκευή των τελικών προϊόντων οψιανού δεν μπορούν να ερμηνευτούν μονοδιάστατα, αλλά σε συνδυασμό με οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες.

Έχει υποστηριχτεί η άποψη ότι στις πηγές πρώτης ύλης στις θέσεις Στα Νύχια και Δεμενεγάκι η πρόσβαση ήταν ελεύθερη τουλάχιστον από την Ανώτερη Παλαιολιθική μέχρι και την ίδρυση της Φυλακωπής στην ΠΚ ΙΙΙ. Ενώ, υπάρχουν

⁴⁶⁸ Perlès & Vitelli 1999, 97.

⁴⁶⁹ Μουνδρέα – Αγραφιώτη 1996, 103-104· Carter 2008, 226-228.

⁴⁷⁰ Georgiadis 2008, 102.

⁴⁷¹ *Ibid*, 102-103.

επιστήμονες που θεωρούν ότι υπήρχε σχετικός έλεγχος από την Φυλακωπή μέχρι και το τέλος της Εποχής του Χαλκού, άλλοι διατυπώνουν την άποψη ότι το μοντέλο της χωρίς περιορισμούς διακίνησης εξακολουθούσε χωρίς διακοπή ή αλλαγή. Συμφωνούν, πάντως, ότι, τουλάχιστον, στη Νεολιθική η πρόσβαση ήταν ανεμπόδιστη. Η διακίνησή του, από την άλλη, γινόταν είτε με ταξίδια που είχαν αποκλειστικό σκοπό τον οψιανό είτε σε συνδυασμό με άλλες δραστηριότητες, όπως το ψάρεμα ή άλλου είδους ανταλλαγές.

Η πρόσκτηση ποικίλλει, από τελείως ακατέργαστη πρώτη ύλη έως προσχηματισμένους πυρήνες και τελικά προϊόντα⁴⁷². Σε άλλους οικισμούς παρατηρείται μεγάλο ποσοστό απορριμμάτων επεξεργασίας και άρα πρόκειται για κέντρο παραγωγής - εργαστήρια και σε άλλους μόνο τελικά προϊόντα, π.χ. στην Μεσσηνία και τη Λακωνία αντίστοιχα⁴⁷³.

Και στη NN-TN Κρήτη η πρόσβαση στην πρώτη ύλη, η επεξεργασία και η διανομή των τελικών προϊόντων δεν ακολουθεί συγκεκριμένο πρότυπο. Φαίνεται, πάντως, ότι ο έλεγχος ολόκληρης της αλυσίδας παραγωγής βρίσκεται σε κοινότητες κοντά ή στη βόρεια ακτή του νησιού⁴⁷⁴.

⁴⁷² Perlès & Vitelli 1999, 97.

⁴⁷³ Georgiadis 2008, 103.

⁴⁷⁴ Carter 1998, 47-49· Tomkins 2004, 55.

IV. Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΛΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΙΚΗ Ι ΠΕΡΙΟΔΟ. ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Οι αρχαιολόγοι θέτουν συνεχώς συμβατικά όρια, τραβούν γραμμές που διαιρούν τον χρόνο σε εποχές, περιόδους, υποπεριόδους, φάσεις ... Σε όλο και μικρότερα δηλαδή διαστήματα, με σκοπό την όσο το δυνατόν μικροσκοπική σχεδόν αναλυτική εξέταση των ευρημάτων και των πολιτισμικών συνθηκών και σημασιών τους. Στην πράξη, όμως, -και στην καθημερινότητα των κατοίκων του τέλους της Νεολιθικής εποχής- όλα εγγράφονται σε ένα συνεχές, όπου το ένα ακολουθεί το άλλο. Έτσι, και αν οι χαρακτηρισμοί «Νεολιθική εποχή» και «Εποχή του Χαλκού» αντιστοιχούν σε διαφορετικές ιστορικές ενότητες, η μετάβαση από την μια στην άλλη είναι και συνέχειας και όχι διακριτής γραμμικής διαφοροποίησης και πολιτιστικής τομής.

Μέχρι πρόσφατα η μετάβαση από την όψιμη νεολιθική στην ΠΜ Ι Κρήτη εθεωρείτο περίοδος γέννησης του Μινωικού πολιτισμού, με έναυσμα ένα δυνατό ρεύμα μετανάστευσης από την Ανατολή. Οι διαφορές όμως ανάμεσα στις δύο αυτές περιόδους δεν είναι εμφανείς και ουσιαστικές. Η αντίληψη ότι η ΠΜ Ι σηματοδοτεί μια καινούργια αρχή, που ανατρέπει μάλιστα, ξαφνικά τη για χιλιετίες απομόνωση του νησιού από τον έξω κόσμο, δίνει σταδιακά τη θέση της σε μια πιο διαλλακτική προσπάθεια κατανόησης των πολιτιστικών διαφοροποιήσεων του τέλους της 4^{ης} χιλιετίας⁴⁷⁵.

Η σύγχρονη έρευνα τείνει να επιβεβαιώσει την άποψη ότι βασικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών της Εποχής του Χαλκού είχαν ήδη αρχίσει να διαμορφώνονται στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο. Ο έλεγχος της παραγωγής και η εντατικοποίηση της αγροτικής καλλιέργειας, η συγκέντρωση αγαθών, η εξειδίκευση της παραγωγής, η ανταλλαγή αγαθών με απομακρυσμένες περιοχές, η σημαντική κατανάλωση και κατ' επέκταση ο κοινωνικός ανταγωνισμός και η ιεράρχηση είναι μερικά από αυτά⁴⁷⁶.

Να σημειωθεί πάντως, ότι η ύπαρξη της ΠΜ Ι ως διακριτής περιόδου ήταν για αρκετά χρόνια υπό αμφισβήτηση, κυρίως επειδή στην Κνωσό και τη Φαιστό η μετέπειτα κατασκευή εκεί ανακτόρων αλλοίωσε έως και κατέστρεψε τα αρχαιολογικά

⁴⁷⁵ Δημακοπούλου 1996, 191· Tomkins & Schoep 2010, 66-67.

⁴⁷⁶ Manteli 1993, 188-192· Δημακοπούλου 1996, 191· Tomkins 2004, 56.

στρώματα της μετάβασης από τη Νεολιθική. Μετέπειτα έρευνες, όπως οι ανασκαφές του πηγαδιού με αποκλειστικά ΠΜ Ι κεραμική στην Κνωσό, ΠΜ ΙΑ αρχιτεκτονικών καταλοίπων στη Φαιστό, του θολωτού Τάφου ΙΙ στη Λεβήνα και του καθαρά ΠΜ Ι οικισμού στη Ντέμπλα Χανίων εδραίωσαν την ύπαρξή της σε όλη την Κρήτη. Ωστόσο, 100 και πλέον χρόνια αρχαιολογικής διερεύνησης στο νησί, δεν έχει ακόμη αποκαλύψει όποιο καθαρό ΠΜ Ι στρώμα αμέσως πάνω από ένα καθαρό ΤΝ άλλο. Ούτε στην Κνωσό, τα ΠΜ Ι στρώματα αμέσως πάνω από στρώσεις της ΤΝ δεν είναι στο σύνολό τους καθαρά, κλειστά στρώματα, αλλά αναμιγμένα με υλικό της Νεολιθικής εποχής⁴⁷⁷. Εξ ου και η κατά κανόνα χρήση του ασφαλέστερου όρου ΤΝ/ΠΜ για την εν λόγω μετάβαση στη βιβλιογραφία⁴⁷⁸. Εξαίρεση αποτελεί η πρόσφατη αναγνώριση στον Πετρά αδιατάρακτων στρωμάτων της ΠΜ Ι αμέσως πάνω από αντίστοιχα της ΤΝ ΙV⁴⁷⁹.

Ακολουθεί μια προσπάθεια σύγκρισης βασικών χαρακτηριστικών των δύο περιόδων, της ΤΝ και της ΠΜ, δηλαδή της κατοίκησης, των ταφικών εθίμων, της κεραμικής, της μεταλλοτεχνίας και της λιθοτεχνίας του οψιανού ακολουθώντας τις ενότητες των προηγούμενων κεφαλαίων για την ΤΝ περίοδο.

Οικιστικά δίκτυα στην Πρωτομινωική περίοδο

Υπαίθριοι οικισμοί

Οι χάρτες των γνωστών εγκαταστάσεων της ΤΝ και της ΠΕΧ αντίστοιχα στην Κρήτη δείχνουν μια σταθερά αυξητική τάση στον αριθμό τους (εικ. 7α-β και 66). Οι μεγάλοι οικισμοί, κυρίως πάντα η Κνωσός, η Φαιστός, τα Μάλια, αλλά και μικρότεροι, όπως ο Μόγλος και ο Πετράς, συνεχίζουν να κατοικούνται. Ενώ, για παράδειγμα στη Δυτική Μεσαρά⁴⁸⁰ οι γνωστές θέσεις διπλασιάζονται περίπου, από τις 5 στην ΤΝ σε 13 στην ΠΜ Ι. Το ίδιο και στην περιοχή του Κομμού, οι 3 γίνονται 6 στην ΠΜ Ι· ενώ, στην περιοχή του Αγιοφάραγγου, η αύξηση υπολογίζεται σε περίπου 1 προς 5, δηλαδή από 1 ή 2 στην ΤΝ σε τουλάχιστον 11 έως και 17 στην ΠΜ Ι⁴⁸¹. Ομοίως και στα ανατολικά, στον κόλπο του Μεραμπέλου, οι θέσεις από 3 στην

⁴⁷⁷ Evans 1972, 115-116· Tomkins 2007, 45· Wilson 2007, 49.

⁴⁷⁸ Warren & Hankey 1989, 13.

⁴⁷⁹ Papadatos 2008, 260-265.

⁴⁸⁰ Watrous & Hadzi-Vallianou 2004, 226-231, εικ. 7.3.

⁴⁸¹ *Ibid*, 226.

TN αυξήθηκαν σε 25 κατά την ΠΜ Ι⁴⁸². Νέες ιδρύονται στα νότια παράλια των Αστερουσίων την ΠΜ Ι-ΙΙ, στους Καλούς Λιμένες, τη Λασαιά, το Χρυσόστομο, τη Λεβήνα και την Τρυπητή⁴⁸³.

Οι τοπογραφικές επιλογές των νέων αυτών εγκαταστάσεων εξακολουθούν ίδιες, όπως αναλύθηκαν και στην προηγούμενη ΤΝ⁴⁸⁴. Γίνονται σε: α) ζώνες με πλούσια πεδινά εδάφη (π.χ. Κνωσός, Φαιστός, Μάλια), β) παράκτιες περιοχές με δυνατότητες ελλιμενισμού και καλλιέργειας (gateway communities, π.χ. Πόρος, Μόχλος, Πετράς, Ψείρα⁴⁸⁵) και γ) σε πιο απομακρυσμένες, περιφερειακές περιοχές.

Στην τελευταία κατηγορία εντάσσονται: η ΠΜ Ι εγκατάσταση στη Ντέπλα πάνω σε απότομο ύψωμα που «βλέπει» στην κοιλάδα των Χανίων· αλλά και ο ΠΜ ΙΙ οικισμός, στη Βασιλική, σε λόφο που εποπτεύει το πέρασμα του ισθμού της Ιεράπετρας και τις γύρω πεδινές εκτάσεις· επίσης ο ΠΜ ΙΙ Μύρτος Φούρνου Κορυφή και αυτός σε ύψωμα πάνω από τη νότια ακτή της ίδιας περιοχής· και η ΠΜ ΙΙ εγκατάσταση στην Τρυπητή στα Νότια Αστερούσια.

Οι επιλογές παράλιων υψωμάτων, ή ακρωτηρίων που επιτρέπουν τον έλεγχο ενός φυσικού όρμου ή βαθύτερων ζωνών στην ενδοχώρα πάντα σε λόφους με εποπτεία των γύρω πεδινών εκτάσεων, συχνά έως τη θάλασσα, ανιχνεύονται και στον υπόλοιπο νότιο αιγαιακό χώρο: στις Κυκλάδες (Αγία Ειρήνη Κέας, Γρόττα Νάξου)· και τα δυτικά παράλια της Ανατολίας (Liman Tepe, Bakla Tepe, Kum Tepe). Είναι επομένως μια μάλλον γενικευμένη τάση προς την ίδρυση παράλιων οικισμών σε όλο σχεδόν το Αιγαίο, που έχει ξεκινήσει στην ΤΝ και ενισχύεται στην ΠΕΧ.

Χωροταξία και αρχιτεκτονική των υπαίθριων οικισμών

Όπως έχει προαναφερθεί⁴⁸⁶, βασικές οικιστικές μονάδες στην Κρήτη της ΤΝ είναι α) οι οικισμοί – χωριά (villages), β) οι μικροί οικισμοί - μετόχια (hamlets) και γ) οι μεμονωμένες αγροικίες (farmsteads). Το ίδιο πρότυπο φαίνεται ότι παραμένει καθοριστικό και στην ΠΕΧ. Οι μεγαλύτεροι οικισμοί, κυρίως η Κνωσός και η Φαιστός, συνεχίζουν μαζί με παλαιότερους και νέους μικρότερους σε όλο σχεδόν το νησί, από τη Ντέπλα Χανίων και τη Γαύδο, στις Ελένες Αμαρίου και στους μικρούς

⁴⁸² Watrous *et al.* 2000, 474· Hayden *et al.* 2004, 50-51.

⁴⁸³ Βασιλάκης 2006, 145-151, 157, εικ. 1.

⁴⁸⁴ Halstead 2008, 229· Tomkins & Schoep 2010, 72. Βλ. και παραπάνω, σ. 20-22.

⁴⁸⁵ Μόνο ο Πόρος δεν έχει αποδώσει ευρήματα -κεραμική κυρίως- της ΤΝ, και ιδρύθηκε στην ΠΜ Ι (Dimoroulou 1997, 433-438).

⁴⁸⁶ Βλ. παραπάνω, σ. 28-30.

οικισμούς και τις αγροικίες της Μεσαράς (Αγία Τριάδα, Λεβήνα, Αγιοφάραγγο, Μεγάλοι Σκίνοι) της Κεντρικής (Πόρος-Κατσαμπάς, Πρινιάς) και της Ανατολικής Κρήτης (Μόχλος, Βρόκαστρο, Καβούσι, Πετράς Σητείας, Αφροδίτης Κεφάλι) και αλλού.

Ο οικισμός της Φαιστού παραμένει και στην ΠΜ Ι ο μεγαλύτερος στη Δυτική Μεσαρά, τώρα με έκταση 40 περίπου στρέμματα⁴⁸⁷, διπλάσια δηλαδή σε σχέση με αυτήν της ΤΝ. Γύρω από τον κεντρικό οικισμό αναπτύσσονται μικρότερες εγκαταστάσεις, παλαιότερες όσο και νέες, σε ένα συνδυασμό μικρών θέσεων με μια μεγαλύτερη-κεντρική που εξακολουθεί και στην ΠΜ Ι, όπως και στην ΤΝ. Επομένως, παρά την αύξηση στον αριθμό και την έκταση των ΠΜ Ι εγκαταστάσεων, το οικιστικό πρότυπο παραμένει το ίδιο, και είναι αυτό του λεγόμενου πυρηνικού οικισμού (nucleated settlement), γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται μικρότεροι δορυφορικοί και πιθανόν εξαρτώμενοι από αυτόν⁴⁸⁸.

Οι πρόσφατες μελέτες του P. Tomkins⁴⁸⁹ προτείνουν ότι ο οικισμός στην Κνωσό παραμένει σταθερός σε έκταση στην ΤΝ αλλά και την ΠΜ Ι περίοδο, και μεγαλώνει σημαντικά στην επόμενη ΠΜ ΙΙ (περίπου 50 στρέμματα). Γύρω του, όμως, οι εγκαταστάσεις παρουσιάζουν σημαντική αύξηση, όπως και στη Φαιστό, σύμφωνα με επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή⁴⁹⁰. Η κατοίκηση, πάντως, στη Νεολιθική και την Πρώιμη Προανακτορική περίοδο επικεντρώνεται κυρίως στον λόφο της Κεφάλας και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του, ενώ υλικό των περιόδων αυτών από πιο απομακρυσμένες θέσεις είναι σποραδικό και σπάνιο⁴⁹¹.

Η ΠΜ Ι αρχιτεκτονική είναι πολύ λίγο γνωστή⁴⁹², αφού όπως σημειώθηκε ήδη, από τους σημαντικούς οικισμούς στην Κνωσό και τη Φαιστό σώζονται περιορισμένα ίχνη της περιόδου. Στη Φαιστό πρόκειται για ένα ορθογώνιο δωμάτιο με ερυθρό κονίαμα στο δάπεδο, κάτω από το «Περιστύλιο 74» του Νέου Ανακτόρου και τμήματα δύο οικιών κάτω από τη Δυτική Αυλή του Παλαιού⁴⁹³. Νεώτερες

⁴⁸⁷ Watrous & Hadzi-Vallianou 2004, 226-227, εικ. 7.3· Todaro 2012, 206-207· Whitelaw 2012, 120-122.

⁴⁸⁸ Branigan 1995, 34-35. Βλ. και παραπάνω, σ. 28-29.

⁴⁸⁹ Tomkins 2008, 35-36.

⁴⁹⁰ Μπρεδάκη, Βασιλάκης & Whitelaw 2010, 295, εικ. 7-8.

⁴⁹¹ Η κοιλάδα της Κνωσού θα πρέπει βέβαια να έχει υποστεί έκτοτε μεγάλης κλίμακας αλλουβιακές αποθέσεις από τις υπερχειλίσεις του Καίρατου που θα κάλυψαν πιθανές σχετικές ενδείξεις.

⁴⁹² Για την αρχιτεκτονική στην ΠΕΧ βλ. Treuil *et al.* [1989] 1996, 183-187. Ειδικότερα για την ΠΜ αρχιτεκτονική βλ. Μαντζουράνη 2002, 73-82.

⁴⁹³ Μαντζουράνη 2002, 73, εικ. 23.

έρευνες έφεραν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτηρίου της ΠΜ ΙΑ, χαρακτηριστικό του οποίου ήταν οι επιχρισμένοι τοίχοι με ερυθρό κονίαμα⁴⁹⁴. Ενώ στην Κνωσό, ένα πηγάδι κοινοτικής χρήσης, σύμφωνα με τον ανασκαφέα του S. Hood⁴⁹⁵, έπαψε να χρησιμοποιείται μετά από φωτιά που κατέστρεψε το σύγχρονο οικισμό ή τμήμα του. Η άφθονη κεραμική από το εσωτερικό του χρονολογείται αποκλειστικά σε μια πρόιμη φάση της ΠΜ Ι. Επιπλέον στην ίδια περίοδο ανήκουν και ορισμένες μικρές κεραμικές ομάδες συνήθως όμως αναμιγμένες με υστερότερο υλικό, και χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα⁴⁹⁶.

Κάποιες συγκριτικές παρατηρήσεις είναι δυνατές μεταξύ άλλων κρητικών εγκαταστάσεων, αν και τα ευρήματά τους σώζονται συνήθως σε αποσπασματική κατάσταση. Ειδικότερα, ανάμεσα στον Πετρά, το Μόχλο, το Καλό Χωριό Ιεράπετρας⁴⁹⁷, τις Ελένες Αμαρίου και τη Ντέμπλα Χανίων σε όλες κυριαρχεί σχεδόν ο ορθογώνιος τύπος σπιτιών με εξαίρεση την «Τριγωνική Οικία» στην Ντέμπλα (εικ. 67)⁴⁹⁸. Οι ευθύγραμμοι τοίχοι των κτηρίων είναι παράλληλοι ή κάθετοι μεταξύ τους, όπως στις πολύχωρες μονάδες (multi-room blocks) της ΤΝ⁴⁹⁹.

Οι οικισμοί της επόμενης ΠΜ ΙΙ περιόδου στο Μύρτο, τη Βασιλική και την Τρυπητή που παρουσιάζουν πιο ολοκληρωμένη ανασκαφική εικόνα, αποτελούνται από ανάλογα μικρά συμπλέγματα ορθογώνιων δωματίων. Στον Μύρτο επικρατούν τα ακανόνιστα δωμάτια, τραπεζιόσημα, τριγωνικά, σχήματος Γ, και ενίοτε ορθογώνια, όλα σε πυκνή διάταξη με πολύ μικρούς ανοιχτούς ενδιάμεσα χώρους που είναι καμιά φορά δύσκολο να διακριθούν μεταξύ τους (εικ. 68)⁵⁰⁰. Η πυκνή αυτή κάτοψη είναι αποτέλεσμα των αυξανόμενων αναγκών που οδηγούσαν στην προσθήκη νέων δωματίων (agglutinative / προσθετική αρχιτεκτονική)⁵⁰¹, όπως και στην ΤΝ. Στη Βασιλική, το σχέδιο είναι πιο κανονικό με ορθογώνια δωμάτια το ένα δίπλα στο άλλο⁵⁰². Ανάλογη κάτοψη έχει και ο ΠΜ ΙΙ-ΠΜ ΙΙΙ οικισμός στην Τρυπητή: επτά αυτόνομες οικίες, η καθεμία με δύο έως τέσσερα ορθογώνια δωμάτια, που συνωστίζονται όμως ασφυκτικά η μία δίπλα στην άλλη, παρά την ύπαρξη μικρού

⁴⁹⁴ Todaro 2012, 206-207, εικ. 7.6α-β.

⁴⁹⁵ Hood 1990, 152.

⁴⁹⁶ Evans 1972, 115-117· Tomkins 2007, 45· Wilson 2007, 49-50.

⁴⁹⁷ Haggis 1996, 645-681.

⁴⁹⁸ Warren & Tzedakis 1974, 310-313, εικ. 13.

⁴⁹⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 37.

⁵⁰⁰ Warren 1972, 260-261.

⁵⁰¹ Ο Κ. Δαβάρας (1996, 92) τη χαρακτηρίζει και «συγκολλητική».

⁵⁰² Ζώης 1976, 1992, 276.

υπαίθριου κοινόχρηστου χώρου, στον οποίο ανοίγουν οι είσοδοί τους⁵⁰³ (εικ. 69). Ελεύθεροι χώροι ανάμεσα στις οικίες έχουν αποκαλυφθεί και στους οικισμούς της ΤΝ⁵⁰⁴.

Δύο ιδιαίτερες κατόψεις κτηρίων συνεχίζουν από την ΤΝ στην ΠΜ, αλλάζοντας όμως χρήση, αυτές του τύπου «but and ben» και των κυκλικών κτηρίων που χρησιμοποιούνται πλέον στην ταφική αρχιτεκτονική, με ελάχιστες εξαιρέσεις ως προς τα δεύτερα. Ο τύπος «but and ben» απαντάται στα ταφικά περιφράγματα της Ανατολικής Κρήτης, στο Παλαίικαστρο, το Μόχλο, τα Γουρνιά («οικίες-τάφοι / house tombs»), που μιμούνται μάλλον τις κατοικίες των ζωντανών⁵⁰⁵ και έχουν επίσης προσθετική διάταξη⁵⁰⁶ (εικ. 70). Αυτά χρησιμοποιούνται παράλληλα με τους θολωτούς - ή καλύτερα κυκλικούς - τάφους κυρίως στη Μεσαρά.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο, τα κυκλικά κτήρια αυξάνονται αριθμητικά στην ΠΕΧ, αν και στο σύνολό τους παραμένουν σποραδικά και σε γενικές γραμμές συνεχίζουν τη νεολιθική παράδοση. Κυκλικά κτήρια της ΠΕΧ Ι έχουν αποκαλυφθεί στην Περαχώρα, τη Μύρινα και την Πολιόχνη της μελανής περιόδου, και κτήρια της ΠΕΧ ΙΙ στον Ορχομενό, την Εύτρηση, την Τίρυνθα την Ολυμπία, τη Βοϊδοκοιλιά, την Αιανή και ίσως στην Κέρο⁵⁰⁷. Η χρήση τους παραμένει αβέβαιη, όπως και αυτή των νεολιθικών κτηρίων. Μπορεί να είναι κατοικίες, αποθήκες ή κάτι άλλο. Στην Κρήτη ορισμένα κτήρια έχουν καμπύλους τοίχους στον Μύρτο⁵⁰⁸, και στο Χαμαίζι⁵⁰⁹, κάτω από το γνωστό συγκρότημα της ΜΜ ΙΑ περιόδου. Οι κρητικοί κυκλικοί τάφοι της ΠΜ είναι τα καλύτερα παραδείγματα πρώιμης κυκλικής αρχιτεκτονικής στο νησί⁵¹⁰.

Οι οικίες με λίθινη κρηπίδα και πλίνθους συνεχίζουν στην ΠΜ Κρήτη, όπως για παράδειγμα στον οικισμό του Μύρτου, αντίθετα οι τοίχοι των οικιών της Τρυπητής είναι εξολοκλήρου λιθόκτιστοι⁵¹¹.

⁵⁰³ Βασιλάκης 2006, 151, 160, εικ. 6.

⁵⁰⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 31.

⁵⁰⁵ Treuil 1983, 302· Μαντζουράνη 2002, 97, εικ. 44c.

⁵⁰⁶ Soles 1992, 202-205.

⁵⁰⁷ Treuil 1983, 303-304, εικ. 151· Κόνσολα 1984, 67-68, 82-84 και 104-105· Γιαννούλι 2009, 93-94. Στην ΠΕ ΙΙ Εύτρηση τα κτήρια είναι πεταλόσχημα (Treuil 1983, 314, εικ. 165· Κονσόλα 1984, 63-64).

⁵⁰⁸ Warren 1972, 89.

⁵⁰⁹ Davaras 1972, 283.

⁵¹⁰ Βλ. και παρακάτω, σ. 114-115.

⁵¹¹ Warren 1972, 257 (Μύρτος)· Βασιλάκης 2006, 153-154 (Τρυπητή).

Ορισμένες εγκαταστάσεις αποκτούν περιβόλους, όπως η ΠΜ Ι εγκατάσταση στη θέση Αφροδίτης Κεφάλι⁵¹² (εικ. 71), και ο ΠΜ ΙΑ οικισμός στην Αγία Τριάδα⁵¹³, ένα χαρακτηριστικό που ήταν γνωστό στην ΤΝ⁵¹⁴.

Η οικιστική παράδοση της ΤΝ περιόδου συνεχίζεται επομένως χωρίς εκπλήξεις και προπαντός χωρίς ανατροπές και στην ΠΜ Ι περίοδο, ως προς την επιλογή των θέσεων των οικισμών, τις βασικές κατόψεις, την οργάνωση και τις κατασκευαστικές τεχνικές. Κύριος αρχιτεκτονικός τύπος παραμένει ο ορθογώνιος, που επαναλαμβάνεται σταθερά από την ΤΝ οδηγώντας σε μια αρχιτεκτονική τυποποίηση που αποτελεί εν τέλει δείκτη «αστικοποίησης»⁵¹⁵.

Σπηλαίες εγκαταστάσεις

Οι ανασκαφές στα περισσότερα κρητικά σπήλαια είναι, όπως προαναφέρθηκε, παλιές και οι επιχώσεις τους κατά κανόνα αναμοχλευμένες. Αυτά δυσκολεύουν την αναγνώριση όποιας συνέχειας ή διακοπής στη χρήση τους στις αρχές της ΠΜ Ι περιόδου, με εξαίρεση τα σπήλαια, όπως της Τραπέζας⁵¹⁶, της Αμνισού⁵¹⁷, της Πλατυβόλας⁵¹⁸ που εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται. Αυξάνεται, συγχρόνως, ο αριθμός των ταφικών βραχοσκεπών και εν γένει εγκοίλων για παράδειγμα στο Μόγλο, τον Πετρά, το Κυπαρίσσι και τον Πύργο⁵¹⁹.

Εκτός Κρήτης θεωρείται ότι υπάρχει διακοπή ή φθίνουσα πορεία των σπηλαιοκαταλήψεων μετά το τέλος της ΤΝ περιόδου⁵²⁰. Σύμφωνα με τον Κ. Ζάχο⁵²¹, τα σπήλαια στην Πελοπόννησο, την Αττική και την Εύβοια εγκαταλείπονται στις αρχές της ΠΕΧ, μετά την εντατικοποίηση της χρήσης τους στην ΤΝ περίοδο. Στο σπήλαιο του Ζα, π.χ. πάνω από το τελευταίο στρώμα της Νεολιθικής (Zas Ια-Ιβ) αποκαλύφθηκε λεπτό στρώμα πάχους μόλις 10 εκ., με ελάχιστη κεραμική (Zas ΙΙΙ), της φάσης Πηλού, δηλαδή της αρχής της ΠΚ περιόδου. Τα χαρακτηριστικά αυτής της επίχωσης όμως δεν επιτρέπουν την ασφαλή τεκμηρίωση της συνέχισης στην ΠΕΧ. Η

⁵¹² Betancourt 2008β, 12-13.

⁵¹³ Βασιλάκης 2006, 146-147.

⁵¹⁴ Nowicki 2008, 209-212. Βλ. και παραπάνω, σ. 32-34.

⁵¹⁵ Παπακωνσταντίνου 2003, 60.

⁵¹⁶ Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1935-1936, 23· Ζώης 1973, 119.

⁵¹⁷ Betancourt, Μαρινάτου *et al.* 2000, 188, 232.

⁵¹⁸ Τζεδάκης 1996, 94.

⁵¹⁹ Για την ταφική χρήση σπηλαίων και βραχοσκεπών στην ΠΜ Ι βλ. παρακάτω, σ. 113-115.

⁵²⁰ Sherratt 2007, 250.

⁵²¹ Ζάχος 1998, 53.

ελαχιστοποίηση της χρήσης των σπηλαίων μετά την TN δεν είναι μάλλον τυχαία, αλλά θα πρέπει να συνδεθεί με συγκεκριμένες οικονομοτεχνικές δραστηριότητες και τις προσπάθειες προσαρμογής στο περιβάλλον. Ενώ, αργότερα στην 3^η χιλιετία η ανθρώπινη παρουσία στα σπήλαια ανακάμπτει, π.χ. στον Ζα στη φάση Καστρί (αρχή ΠΚ III)⁵²². Ανάλογη παύση μετά την εντατική νεολιθική χρήση παρατηρείται στη Σκοτεινή στα Θαρρούνια, όπου κανένα αντικείμενο δεν χρονολογείται στην ΠΕ I, ενώ στην ΠΕ II εγγράφονται συσσώρευση κεραμικής και δάπεδο κατοίκησης με εστία⁵²³. Το ίδιο και στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας στη Νότια Εύβοια⁵²⁴, η επόμενη φάση μετά από την TN επίχωση είναι της ΠΕ/ΠΚ II περιόδου. Επιχώσεις της ΠΕΧ έχουν αποκαλυφθεί και στο σπήλαιο Άσπρη Πέτρα στην Κω, μάλλον και εδώ από την ΠΕΧ II και εξής⁵²⁵. Στην Αλεπότρυπα η ζωή σταματά στο τέλος της TN⁵²⁶, ενώ στο Φράχθι ακολουθεί φθίνουσα πορεία⁵²⁷.

Την 3^η χιλιετία, τα κρητικά σπήλαια μάλλον χρησιμοποιούνται σταδιακά περισσότερο για ταφές και την άσκηση λατρείας, ενίοτε σε συνδυασμό, όπως συμβαίνει και στα ΠΜ νεκροταφεία των κυκλικών τάφων της Μεσαράς. Η τοπογραφία και τα ευρήματα σε ορισμένα σπήλαια δεν διαφέρουν πολύ από αυτά των μετέπειτα ιερών κορυφής. Το σπήλαιο της Τραπεζας στο Λασίθι, που βρίσκεται ανάμεσα σε ένα δίκτυο οικιστικών και ταφικών θέσεων, απέδωσε ένα ειδώλιο και αγγεία με πλαστικές ανθρώπινες μορφές που προαναφέρθηκαν και δεν αποτελούσαν μάλλον αντικείμενα καθημερινής, αλλά τελετουργικής χρήσης⁵²⁸.

Επιχείρημα υπέρ μιας λατρευτικής χρήσης των σπηλαίων στην ΠΜ είναι η επαναχρησιμοποίηση κάποιων, μετά από μεγάλα κενά κατά τη 2^η χιλιετία⁵²⁹. Για παράδειγμα, στις Ελένες Αμαρίου και το Κουμαρόσπηλιο η κεραμική εγγράφεται στη Νεολιθική και κατόπιν στη ΜΜ περίοδο, χωρίς ενδιάμεσες ενδείξεις χρήσης την ΠΜ⁵³⁰. Ενώ στην επιφάνεια σχεδόν της επίχωσης της ΠΜ I - ΜΜ I ταφικής βραχοσκεπής στον Πετρά βρέθηκαν μια τελετουργική πιθανότατα ΥΜ I πρόχους και ένα κύπελλο, σημάδι ότι ο χώρος ήταν γνωστός στους μεταγενέστερους Μινωίτες,

⁵²² Zachos 1999, 153.

⁵²³ Σάμψων 1993, 269-270.

⁵²⁴ Mavridis & Tankosić 2009, 48.

⁵²⁵ Σάμψων 1987, 118, 187.

⁵²⁶ Παπαθανασόπουλος 1996β, 82.

⁵²⁷ Χατζηπουλίου 1996, 77.

⁵²⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 58.

⁵²⁹ Tomkins 2009, 135.

⁵³⁰ Godart & Tzedakis 1992, 46, 75.

που είχαν μάλιστα πιθανόν πραγματοποιήσει και μια τελετουργία προς τιμήν των προγόνων⁵³¹.

Η άποψη ότι τα σπήλαια είχαν κατά κύριο λόγο ταφική ή/και λατρευτική χρήση ή αντίθετα καθημερινή οικιστική βασιίζεται ουσιαστικά στην ερμηνεία των αντικείμενων που έχουν βρεθεί μέσα σε αυτά ή και από την απουσία συγκεκριμένων άλλων π.χ. ειδωλίων⁵³². Η κατοίκηση σε σπήλαια θα ήταν ίσως επιβεβλημένη σε περιόδους κοινωνικών κρίσεων ή ακραίων καιρικών φαινομένων, που το σπήλαιο θα λειτουργούσε ως φυσικό καταφύγιο. Παράδειγμα αποτελεί το MM-ΥΜ σπήλαιο «της Ουρανιάς το φρούδι» στο φαράγγι Λενικών στη Ζάκρο, στο οποίο οι συνθήκες φωτισμού και αερισμού δεν ήταν αποτρεπτικές για κατοίκηση⁵³³. Σημειώνεται πάντως ότι και εδώ έχουν βρεθεί σκελετικά κατάλοιπα, μάλλον αποθέσεις δευτερογενών ταφών, ενώ σε γειτονικά έγκοιλα στο ίδιο φαράγγι έχουν εντοπιστεί ταφές, επίσης σε δευτερογενή απόθεση, του τέλους της TN και της ΠΜ I περιόδου⁵³⁴.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί ή μια ή άλλη χρήση, ίσως είναι πιθανότερο ότι αυτή ποίκιλλε στο χρόνο και το χώρο με εντατικοποιήσεις κατά περιόδους υπέρ της μιας ή της άλλης.

Ταφικές εγκαταστάσεις

Οι αλλαγές στις ταφικές πρακτικές με την έναρξη της ΠΜ περιόδου είναι εντυπωσιακές και ιδιαίτερα σημαίνουσες. Από τις προηγούμενες αρχαιολογικά «αόρατες» ταφικές αποθέσεις, εμφανίζονται και κυριαρχούν οι μεγάλες κτιστές υπέργειες κατασκευές και τα πρώτα οργανωμένα νεκροταφεία με θολωτούς τάφους και περιφράγματα στην Κεντρική και Ανατολική Κρήτη, όπως και αυτά της Αγίας Φωτιάς και των Γουρνών με λαξευμένους στο φυσικό βράχο τάφους. Παράλληλα συνεχίζονται οι ταφές σε βραχοσκεπές κυρίως, αλλά και σε σπηλαιώδη ορύγματα, κατά την προσφιλή συνήθεια της προηγούμενης περιόδου⁵³⁵.

Χαρακτηριστικό της ΠΜ I είναι μάλλον το γεγονός ότι πολλές φορές στον ίδιο χώρο το παλιό συνυπάρχει με το καινούριο. Στο ΠΜ I - MM IB νεκροταφείο του

⁵³¹ Τσιποπούλου 2010, 124.

⁵³² Τα αντικείμενα καθημερινής / οικιακής χρήσης που βρέθηκαν σε σπήλαια θα μπορούσαν, ωστόσο, να συμμετέχουν στην προπαρασκευή και κατανάλωση τροφής για περιοδικά τελετουργικά γεύματα και την άσκηση λατρείας Βλ. και παραπάνω, σ. 57-59.

⁵³³ Κόπακα 2011, 280-282.

⁵³⁴ *Ibid*, 274.

⁵³⁵ Herrero 2012, 333-334.

Πετρά στη ΒΑ Κρήτη χρησιμοποιούνται δύο τύποι τάφων, ο πρώιμος αυτός της βραχοσκεπής και ο νέος εκείνος του τάφου - οικίας⁵³⁶: στην ΠΜ Ι - ΙΙ μόνο ο πρώτος, ενώ στην ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ι παράλληλα και οι δύο. Η βραχοσκεπή, που είχε έκταση μόλις 10 τ.μ., απέδωσε σημαντική ποσότητα οστών, ανάμεσά τους και 95 κρανία, που παραπέμπουν σε δευτερογενείς ταφές και στη χρήση του χώρου ως οστεοφυλακίου. Περιείχε επίσης όστρακα της ΤΝ, που δείχνουν την ομαλή συνέχεια στην ΠΜ.

Χρήση οστεοφυλακίου φαίνεται ότι είχε από την ΠΜ περίοδο έως τη ΜΜ και το σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπους στο Λασίθι, όπου βρέθηκε επίσης μεγάλος αριθμός κρανίων⁵³⁷. Ο κυκλικός θολωτός τάφος στο Λιβάρι Σκιάδι στη ΝΑ Κρήτη χτίστηκε στην ΠΜ Ι περίοδο, ενώ συγχρόνως χρησιμοποιήθηκε παρακείμενη βραχοσκεπή. Και οι δύο χώροι έπαψαν να λειτουργούν τη ΜΜ ΙΑ⁵³⁸. Το νεκροταφείο του Μόγλου περιλαμβάνει ίδιους τύπους τάφων και, επιπλέον, μια σειρά από μικρούς λακκοειδείς⁵³⁹. Ταφές της ΠΜ ΙΙ σε βραχώδη έγκοιλα αποκαλύφθηκαν και στα όμορα νεκροταφεία του Σφουγγαρά και των Γουρνιών⁵⁴⁰. Ενώ, δύο σπηλαιώδεις τάφοι της ΠΜ Ι - ΙΙ έχουν ανιχνευθεί στο Κυπαρίσσι, ο ένας μάλιστα λειτούργησε έως και την ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ περίοδο⁵⁴¹. Στο Αγιοφάραγγο τις ταφές σε βραχοσκεπές της ΤΝ διαδέχονται άλλες σε θολωτούς τάφους στην ΠΜ Ι⁵⁴².

Τα πιο χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά μνημεία της ΠΜ περιόδου, οι κυκλικοί ή θολωτοί τάφοι, εμφανίζονται στη Μεσαρά στην αρχή της ΠΜ Ι περιόδου (εικ. 72): το κατώτερο στρώμα του Τάφου ΙΙ στη Λεβήνα είναι ελάχιστα οψιμότερο από το κεραμικό σύνολο των βραχοσκεπών στα Πάρτιρα και τον Άγιο Νικόλαο στον Καρβουνόλακκο⁵⁴³. Χρησιμοποιούνται μέχρι και τη ΜΜ ΙΙ, κάποιιοι και αργότερα. Ανιχνεύονται σε όλη την πεδιάδα, όπου σχηματίζουν νεκροταφεία με δύο ή τρία κυκλικά μνημεία και, μαζί, και άλλους τύπους τάφων. Η μακρά χρήση τους, το μέγεθος και τα πλούσια ευρήματα στο εσωτερικό τους δικαιολογούνται από τον χαρακτήρα τους ως κοινοτικών τάφων για πρωτογενείς ταφές και ανακομιδές.

⁵³⁶ Betancourt 2010, 2-3· Τσιποπούλου 2010, 123-124.

⁵³⁷ Betancourt 2002, 1.

⁵³⁸ Παπαδάτος & Σοφιανού 2011, 136.

⁵³⁹ Soles 1992, 41.

⁵⁴⁰ *Ibid*, 36-38.

⁵⁴¹ Ζώης 1973, 94-96· Σερπετσιδάκη 2006, 243-258.

⁵⁴² Vasilakis & Branigan 2010, 26, 165 (Αγιοφάραγγο).

⁵⁴³ Warren & Hankey 1989, 12-13· Alexiou & Warren 2004, 118.

Θολωτοί τάφοι έχουν βρεθεί και στην υπόλοιπη Κρήτη, τη Βόρεια (Αρχάνες, Κράσι) και την Ανατολική, όπως αυτός που βρέθηκε πρόσφατα στο Λιβάρι⁵⁴⁴.

Σύμφωνα με τον Κ. Branigan⁵⁴⁵, ΠΜ Ι θολωτοί τάφοι όπως αυτοί στο Μαραθοκέφαλο, τον Χρυσόστομο και τους Καλούς Λιμένες συνδυάζουν χαρακτηριστικά του σπηλαιώδους και του κτιστού ταφικού μνημείου και ότι οι θολωτοί έλκουν την καταγωγή τους από τους σπηλαιώδεις τάφους - βραχοσκεπές της ΤΝ περιόδου. Με τις ταφικές βραχοσκεπές όμως μοιάζουν περισσότερο μάλλον οι υπόγειοι «θαλαμοειδείς» - λακκοειδείς τάφοι του νεκροταφείου των Γουρνών και της Αγίας Φωτιάς Σητείας⁵⁴⁶ (εικ. 73), που είναι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο (rock-cut tombs), χρονολογούνται από την ΠΜ Ι έως και την ΠΜ ΙΑ περίοδο και μοιάζουν με μικρογραφίες βραχοσκεπών. Μήπως η φυσική απουσία εγκοίλων οδήγησε στη δημιουργία τεχνητών; Οι τάφοι αυτοί και τα νεκροταφεία τους έχουν θεωρηθεί κυκλαδικού τύπου, ενδείξεις ισχυρής παρουσίας Κυκλαδιτών στην Κρήτη. Στην πραγματικότητα, όμως, παράλληλά τους βρίσκονται μόνο στα Κουφονήσια και τη Μάνικα, είναι δηλαδή της ομάδας Κάμπου⁵⁴⁷.

Να σημειωθεί, πάντως, ότι πολύ κοντά στο νεκροταφείο των Γουρνών (περίπου 1,5 χλμ. ανατολικά) βρίσκεται ο σπηλαιώδης τάφος του Πύργου με πάρα πολλές ταφές, επίσης της ΠΜ Ι περιόδου. Και στην περιοχή αυτή, επομένως, το παλιό με το καινούριο συνυπάρχουν. Ανάλογη είναι η παρατήρηση του J. Soles ότι στην κατασκευή των τάφων του Μόχλου ενσωματώνεται εκτενώς ο φυσικός βράχος, δημιουργώντας έτσι μια προέκταση του περιβάλλοντος, που τους κάνει να μοιάζουν περισσότερο με «κτιστές σπηλιές»⁵⁴⁸.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό που έχει πιθανόν τις ρίζες του στην ΤΝ περίοδο, είναι η παράλληλη άσκηση ταφικών και λατρευτικών τελετουργικών στους χώρους έξω από τους θολωτούς τάφους⁵⁴⁹. Ο συνδυασμός αυτός ταφής των νεκρών και λατρείας στο θείο ή λατρεία στους προγόνους υποστηρίχθηκε και για τα κρητικά

⁵⁴⁴ Παπαδάτος & Σοφιανού 2011, 136-137.

⁵⁴⁵ Branigan 2012, 10-11 Στη μεγάλη συζήτηση για την προέλευση των θολωτών τάφων, συγκρίσεις έχουν γίνει και με άλλα ευρήματα διαφορετικών τύπων, προέλευσης και χρονολογίας, όπως ταφικά μνημεία και κατάλοιπα οικιστικής αρχιτεκτονικής από το Αιγαίο, την Κύπρο, το Σινά και τη Λιβύη (βλ. παραπάνω, σ. 72 για τα Nawamis).

⁵⁴⁶ Γκαλανάκη 2006, 227-241.

⁵⁴⁷ Vagnetti 1996, 39· Papadatos 2007β, 439· Karantzali 2008, 241-246· Τζωράκης 2011, 57.

⁵⁴⁸ Soles 1992, 210-211.

⁵⁴⁹ Branigan 1993, 137· Michelaki, Campbell-Green & Branigan 2011, 571-582· Vasilakis & Branigan 2010, 256-261.

σπήλαια της TN⁵⁵⁰, ο λατρευτικός χαρακτήρας των οποίων είναι διαπιστωμένος τη μετέπειτα 2^η χιλιετία.

Ο δεύτερος τύπος ταφικού μνημείου στην ΠΜ Κρήτη είναι τα ταφικά περιφράγματα για τα οποία έχει γίνει ήδη αναφορά παραπάνω, καθώς σε αυτά αναγνωρίζεται η αρχιτεκτονική διάταξη «but and ben» που στην προηγούμενη TN περίοδο ήταν αποκλειστικά οικιστική⁵⁵¹. Τοποθετούνται χρονικά στην ΠΜ II και έχουν βρεθεί σε νεκροταφεία της Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης. Εκτός από τις απλές και τις συνθετότερες «but and ben» κατόψεις, τα ταφικά περιφράγματα κατασκευάζονται επίσης με μακρόστενους θαλάμους σε σειρά, παράλληλα ο ένας προς τον άλλον και χωρίς είσοδο, όπως στις Αρχάνες και το Ρουσόλακκο Παλαικάστρου⁵⁵².

Μια ακόμη σημαντική καινοτομία της ΠΜ είναι η πλούσια κτέριση των ταφών, σε αντίθεση με την TN με τα ενδεχόμενα και σποραδικά ταφικά αγγεία⁵⁵³. Τώρα τα κτερίσματα είναι κατά κανόνα ποικίλα και πολύτιμα, κυρίως από την ΠΜ II και εξής: είτε πρόκειται για τα χρυσά και από ημιπολύτιμους λίθους κοσμήματα από τους τάφους στο Μόγλο, είτε για τα λίθινα αγγεία, τις σφραγίδες και τα χάλκινα εγχειρίδια από τους τάφους της Μεσαράς.

Όψεις της τεχνολογίας στην Πρωτομινωική περίοδο

Κεραμική

Η σχετικά πρόσφατη αναγνώριση στον Πετρά αδιατάρακτων στρωμάτων της ΠΜ I αμέσως πάνω από αντίστοιχα της TN IV⁵⁵⁴, επιτρέπει μια καλύτερη ανάγνωση των σχέσεων μεταξύ της κεραμικής παραγωγής των δύο περιόδων. Αγγεία από τα Πάρτιρα, τον Άγιο Νικόλαο στον Καρβουνόλακκο και το σπήλαιο Είλειθυίας χρονολογήθηκαν ποικιλοτρόπως τις τελευταίες δεκαετίες. Άλλοτε εγγράφηκαν σε μια Υπονεολιθική φάση και άλλοτε στα τέλη της TN IV, εξαιτίας της απουσίας γραπτής διακόσμησης, ή και στην αρχή της ΠΜ I, λόγω της ομοιότητάς τους με σχήματα της εποχής αυτής. Μετά την πρόσφατη ανακάλυψη των κεραμικών ακολουθιών στην

⁵⁵⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 57-59.

⁵⁵¹ Βλ. παραπάνω, σ. 35-36, 110.

⁵⁵² Μαντζουράνη 2002, 97.

⁵⁵³ Βλ. παραπάνω, σ. 65-70.

⁵⁵⁴ Papadatos 2008, 260-265.

Κνωσό και τον Πετρά, οι μελετητές αποδίδουν πλέον - οριστικά; - τα παραπάνω σύνολα στην αρχή της ΠΜ Ι περιόδου⁵⁵⁵.

Την ΠΜ Ι χαρακτηρίζει αφενός, η εμφάνιση της γραπτής κεραμικής στην Κρήτη και αφετέρου η αδιάσπαστη συνέχεια παλαιότερων σχημάτων και διακόσμησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνάντησης του παλιού με το καινούργιο είναι ο κεραμικός ρυθμός Πύργου. Το ιδιαίτερο σχήμα των αγγείων, το αμφικωνικό κύπελλο, είναι νέο όπως και η τεχνική όπτησής του -αν και όχι πάντα- σε κλίβανο⁵⁵⁶. Όμως φέρει παλιό τύπο διακόσμησης, τη γραμμική στίλβωση (pattern burnish), που είναι γνωστή ήδη από την ΤΝ ΙΙ στην Κνωσό⁵⁵⁷ (εικ. 74).

Η ΠΜ Ι κεραμική εμπλουτίζεται με νέα σχήματα. Πολλά εξελίσσονται από την προηγούμενη ΤΝ, άλλα ανήκουν σε διαφορετικές κεραμικές παραδόσεις ή αντιγράφουν μεταλλικά πρότυπα. Τώρα εμφανίζονται οι πρόχοι, και εν γένει τα προχυτικά αγγεία, οι μικρές κυλινδρικές πυξίδες, οι μεγάλοι πίθοι και οι τριποδικές χύτρες. Συνεχίζουν, εξάλλου, να χρησιμοποιούνται οι βαθιές φιάλες, το πλέον αντιπροσωπευτικό σχήμα της Νεολιθικής, τα πιθοειδή, τα αγγεία τύπου «μποτίλιας» κλπ.⁵⁵⁸.

Σημαντική καινοτομία αποτελεί η χρήση του κεραμικού κλιβάνου από την έναρξη της ΠΜ περιόδου. Ωστόσο, τέτοιες κατασκευές δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στην ΠΜ Κρήτη, εκτός από τον μοναδικό κεραμικό κλίβανο που αποκαλύφθηκε πρόσφατα στην Γαύδο⁵⁵⁹. Οι μινωικοί κλίβανοι είναι ουσιαστικά γνωστοί από την αρχή της ΥΜ περιόδου. Οι βασικές αρχές λειτουργίας τους, πάντως, δεν θα διάφεραν σημαντικά. Θα πρέπει να υπάρχει ένας θάλαμος καύσης, ένας χώρος για τα αγγεία και ένας αεραγωγός που θα μεταφέρει τη θερμότητα από το θάλαμο καύσης στο χώρο των αγγείων και κατόπιν έξω από τον κλίβανο.

Υπάρχουν ορισμένα παραδείγματα κλιβάνων από την ηπειρωτική Ελλάδα που χρονολογούνται στην ΠΕΧ⁵⁶⁰, αντιμετωπίζονται όμως με αρκετό σκεπτικισμό. Π.χ. στο Πολύχρωνο Χαλκιδικής ένας λάκκος διαμ. 1,60-1,70 μ. επιχρισμένος με πηλοκονίαμα θυμίζει τον κατώτερο θάλαμο ενός κλιβάνου, δεν βρέθηκαν όμως ίχνη

⁵⁵⁵ Tomkins 2007, 44-46. Μια συνολική θεώρηση της χρονολόγησης της ΠΜ Ι στο Betancourt 2008α, 4-7.

⁵⁵⁶ Tomkins 2007, 46· Betancourt 2008α, 34, 56-63.

⁵⁵⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 85-88.

⁵⁵⁸ Manteli 1993, 82-83· Betancourt 2008α, 33-41.

⁵⁵⁹ Κόπακα υπό δημοσίευση.

⁵⁶⁰ Andreou *et al.* 1996, 583.

της εσχάρας, επομένως δεν είναι σίγουρο αν επρόκειτο για κλίβανο ή απλό λάκκο ψησίματος. Ο «κλίβανος» στον Άγιο Μάμα ανήκει μάλλον στους νεολιθικού τύπου φούρνους (oven) (εικ. 75), ενώ και στην Τούμπα Νέα Αγχιάλου θεωρείται μάλλον πιθανή η ύπαρξή του.

Δύο στοιχεία της ΠΜ κεραμικής τεκμηριώνουν έμμεσα τη χρήση της νέας τεχνολογίας: τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και ο ρυθμός Αγίου Ονουφρίου.

Εννέα πίθοι βρέθηκαν στη θέση Αφροδίτης Κεφάλι στον ισθμό της Ιεράπετρας, όπου ανασκάφηκε πρόσφατα ΠΜ I δίχωρο κτήριο με περίβολο (εικ. 76). Η αποθηκευτική χωρητικότητα των συγκεκριμένων αγγείων είναι μεγαλύτερη από ό,τι θα χρειαζόταν μια οικογένεια για να καλύψει τις ανάγκες της. Η ίδια η εγκατάσταση, που είναι μικρή για να είναι αυτόνομη, αποτελούσε ίσως κοινοτική αποθήκη, υπό τον έλεγχο μιας συγκεκριμένης ομάδας / ελίτ⁵⁶¹. Η εμφάνιση των πίων παραπέμπει σε μια ουσιαστική αλλαγή στην οικονομία, αφού δίδεται πλέον η δυνατότητα αποθήκευσης πλεονάζοντος προϊόντος και μάλιστα σε μεγάλη κλίμακα⁵⁶². Τα συγκεκριμένα παραδείγματα αποτελούν τα παλαιότερα που έχουν βρεθεί στην Κρήτη, αν και όμοια έχουν βρεθεί σε θέσεις της ΤΝ στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο⁵⁶³.

Η γραπτή κεραμική εμφανίζεται στην αρχή της ΠΜ I σε δύο εκδοχές, αυτές της «red on white» (ρυθμός Αγίου Ονουφρίου), και της «white on red» (ρυθμός Λεβήνας). Πρόκειται για μια πραγματική και σημαντική καινοτομία. Γραπτή κεραμική έχει βρεθεί κυρίως στην Κεντρική και Νότια Κρήτη, και λιγότερο στη Βόρεια και Ανατολική. Λείπει εντελώς από θέσεις όπως τα Πάρτιρα, το σπήλαιο Ειλειθυίας, την Κνωσό, τον Μόγλο, τον Άγιο Νικόλαο στον Καρβουνόλακκο και τον Πετρά. Επισημαίνεται εδώ ότι παρά τις καινοτομίες στην ΠΜ κεραμική, τα στιλβωτά χονδροειδή αγγεία (burnished, polished, wiped and scored wares) είναι αυτά που συνεχίζουν να επικρατούν⁵⁶⁴.

Ο ρυθμός Αγίου Ονουφρίου αντιστοιχεί, επομένως, στην πρώτη γραπτή κεραμική της Κρήτης (εικ. 77)⁵⁶⁵. Η διακόσμηση των αγγείων συνίσταται σε ομάδες κάθετων και διαγώνιων ερυθρών γραμμών σε υποκίτρινο βάθος που οριοθετούν και τονίζουν τα μέρη του αγγείου, την κοιλιά, τους ώμους, το λαιμό, τις λαβές. Για την

⁵⁶¹ Betancourt 2008a, 106-107.

⁵⁶² *Ibid*, 78-83.

⁵⁶³ Βλ. παραπάνω, σ. 79.

⁵⁶⁴ Betancourt 2008a, 45.

⁵⁶⁵ *Ibid*, 47-53.

όπτηση αυτής της κεραμικής είναι απαραίτητη η χρήση κεραμικού κλιβάνου, και η τεχνολογική γνώση των τριών σταδίων, σε οξειδωτική, αναγωγική, και ξανά οξειδωτική ατμόσφαιρα. Η κατασκευαστική διαδικασία είναι πολύπλοκη και χρειαζόταν ειδικευμένους και όχι περιστασιακούς κεραμείς. Ανιχνεύεται σε σχεδόν ολόκληρη την Κρήτη, και με βάση τις αναλύσεις πηλού, κατασκευαζόταν σε περισσότερα κέντρα. Η «επανάσταση» αυτή στην κεραμική παραγωγή και κατανάλωση ήταν ένας από τους λόγους που οδήγησε τους αρχαιολόγους να «σύρουν» στην ΠΜ Ι τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη.

Η καταγωγή της κρητικής γραπτής αυτής κεραμικής παραμένει αμφιλεγόμενη. Ίσως πρέπει να συνδυαστεί με την εισαγωγή των θολωτών τάφων, καθώς πρόκειται για τις δύο σημαντικές καινοτομίες που εμφανίζονται την ίδια περίοδο στο νησί, και οι δύο μάλιστα στην περιοχή της Μεσαράς και σε κοινές ταφικές θέσεις (Άγιος Ονούφριος, Λεβήνα, Κουμάσα, Μεγάλοι Σκίνοι κλπ.).

Η τεχνολογία πάντως της γραπτής κεραμικής είναι γνωστή στην ηπειρωτική Ελλάδα ήδη την ΜΝ στον «Πολιτισμό του Σέσκλου» (5800-5300 π.Χ.)⁵⁶⁶. Στη Δυτική Ανατολία, η ίδια σηματοδοτεί την έναρξη της Χαλκολιθικής περιόδου (αρχές 6^{ης} χιλιετίας) και στη Συροπαλαιστίνη εμφανίζεται στο πλαίσιο του «Πολιτισμού Halaf»⁵⁶⁷. Καμία όμως από τις παραπάνω παραδόσεις δεν φαίνεται προγονική της ΠΜ γραπτής κεραμικής. Η γραπτή κεραμική «red-on-cream ware» από το Ulacak, θυμίζει την ερυθρή γραμμική διακόσμηση σε υπόλευκο βάθος του Αγίου Ονούφριου, είναι όμως αρκετά παλαιότερη και η οργάνωση των θεμάτων είναι τελείως διαφορετικής φιλοσοφίας⁵⁶⁸. Πλησιέστερη είναι η «line painted ware» της Συροπαλαιστίνης στην ΠΕΧ, με συστάδες γραμμών που κοσμούν τμήματα των αγγείων, όπως και στο ρυθμό του Αγίου Ονούφριου⁵⁶⁹ (εικ. 78).

Στη μάλλον σύνθετη εικόνα της ΠΜ κεραμικής εγγράφεται και εκείνη με κυκλαδικές επιρροές που έχει βρεθεί σε διάφορες θέσεις, όπως η Αγία Φωτιά, οι Γούρνες, ο Πόρος-Κατσαμπάς και το σπήλαιο του Πύργου. Αν και χρονολογείται στο τέλος της ΠΜ Ι περιόδου ή τις αρχές της ΠΜ ΙΙ και όχι στη μετάβαση που

⁵⁶⁶ Κωτσάκης 1996β, 108.

⁵⁶⁷ Çilingiroğlu 2009, 15, 25, εικ. πίν. 9.

⁵⁶⁸ *Ibid.*, 89.

⁵⁶⁹ Betancourt 1985, 64-65. Βλ. και <http://apd.farli.org/the-southern-levant/the-early-bronze-age-1/the-early-bronze-age-IAB/line-painted-ware> σχετικά με την «line painted ware» της Συροπαλαιστίνης.

εξετάζουμε εδώ, αυτή η μείξη είναι, ωστόσο, ενδεικτική των διαφορετικών κεραμικών ειδών και επιρροών στο νησί⁵⁷⁰.

Μεταλλουργία - Μεταλλοτεχνία

Η μεταλλουργία εμφανίζεται και στην Κρήτη στα τέλη της ΤΝ, στο Χρυσοκάμινο και τον Πετρά: εντατικοποιείται, όμως, στην ΠΜ Ι και κυρίως την ΠΜ ΙΙ περίοδο. Η παρουσία πάντως και η επεξεργασία των μετάλλων είναι ακόμη ιδιαίτερα περιορισμένη στο νησί.

Όπως προαναφέρθηκε στο κεφάλαιο για την κρητική μεταλλοτεχνία στην ΤΝ, ο χρονικός ορίζοντας έναρξής της ήταν μέχρι πρόσφατα η ΠΜ ΙΙ, όπου από αυτήν χρονολογούνταν τα πρώτα μεταλλικά ευρήματα, από τους θολωτούς τάφους και τα σπήλαια στο νησί⁵⁷¹. Με την ανακάλυψη, όμως, του εργαστηρίου στον Πόρο-Κατσαμπά⁵⁷², στο Χρυσοκάμινο⁵⁷³, των ευρημάτων στην Αγία Φωτιά⁵⁷⁴ και τον Πετρά⁵⁷⁵ είναι μάλλον αναγκαία η συνολική επανεξέταση των δεδομένων.

Χάλκινα κυρίως αλλά και αργυρά αντικείμενα έχουν βρεθεί πράγματι σε ΠΜ Ι εγκαταστάσεις⁵⁷⁶: στο Καβούσι και την Παχιά Άμμο, και στις δύο μαζί με ενδείξεις εκκαμίνευσης, στο Καλό Χωριό και τα νεκροταφεία στις Γούρνες και την Αγία Φωτιά. Στην Αγία Φωτιά μάλιστα αποκαλύφθηκαν εκτός από μια σειρά χάλκινων αντικειμένων (εγχειρίδια και εργαλεία) και δύο πήλινες χοάνες με χαλκό εσωτερικά στους τάφους 10 και 45 μαζί με κεραμική και λίθινα εργαλεία⁵⁷⁷. Ενώ στα γειτονικά Κουφωτά, βρεθήκαν επίσης μήτρες χύτευσης πελέκεων που χρονολογούνται στην ΠΜ Ι - ΙΑ⁵⁷⁸. Σημαντική, τέλος, θέση επεξεργασίας χαλκού της εποχής είναι ο Πόρος-Κατσαμπάς, όπου σε στρώματα της ΠΜ Ι-ΙΑ περιόδου έχουν βρεθεί πήλινες χοάνες, ακροφύσια, σκωρίες, υπολείμματα επεξεργασίας χαλκού, μήτρες για την

⁵⁷⁰ Betancourt 2008α, 72.

⁵⁷¹ Βλ. παραπάνω, σ. 91-94. Muhly 2006, 165.

⁵⁷² Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 374· Wilson, Day & Dimopoulou-Rethemiotaki 2008, 268.

⁵⁷³ Betancourt 2006.

⁵⁷⁴ Davaras & Betancourt 2004.

⁵⁷⁵ Papadatos 2007α, 160-162.

⁵⁷⁶ Betancourt 2008α, 100-101 (με σχετική βιβλιογραφία για τις θέσεις που αναφέρονται).

⁵⁷⁷ Davaras & Betancourt 2004, 50-51· Betancourt & Muhly 2007, 147-150.

⁵⁷⁸ Tsiropoulou 2007, 137-138.

κατασκευή εργαλείων και όπλων (κυρίως εγχειριδίων): ενώ, για πρώτη φορά επιβεβαιώνεται εκεί η χρήση κράματος χαλκού με αρσενικό⁵⁷⁹.

Όπως προαναφέρθηκε, ο χαλκός με αρσενικό, και όχι ο ορείχαλκος, κυριαρχεί στην Ανατολική Μεσόγειο από το 4000 έως και το 2500 π.Χ. - στο Αιγαίο, την Ανατολία, τη Συροπαλαιστίνη, τη Μεσοποταμία μέχρι και το Ιράν⁵⁸⁰. Ο ορείχαλκος απαντά σποραδικά στην ΠΕΧ⁵⁸¹, αλλά από την ΜΕΧ αντικαθιστά τον αρσενικούχο χαλκό⁵⁸², από τον οποίο είναι αρκετά πιο ανθεκτικός.

Ο Πόρος-Κατσαμπάς είναι σημαντικός και για έναν επιπλέον λόγο. Στον οικισμό της ύστερης ΠΜ Ι περιόδου, η παρουσία Πρωτοκυκλαδικής Ι κεραμικής όσο και μηλιακού οψιανού, υποδηλώνουν πιθανότατα την εισαγωγή της μεταλλοτεχνίας σε αυτόν από το Βορρά, από ή δια μέσου των Κυκλάδων. Αναλύσεις ραδιοϊσοτόπων προτείνουν ως τόπους προέλευσης των μινωικών χάλκινων αντικειμένων της ΠΕΧ από τη Μεσαρά, την Αγία Φωτιά, ίσως και τα λίγο πρωιμότερα ευρήματα από τον Πετρά, την Κύθνο, όπου υπάρχει χαλκός με αρσενικό, τη Σέριφο και το Λαύριο⁵⁸³. Όμως το πιθανό ΠΜ Ι χάλκινο τάλαντο που βρέθηκε στον Πόρο έχει μορφολογικά παράλληλα από την Ιορδανία⁵⁸⁴. Από το ίδιο εργαστήριο προκύπτουν στοιχεία και για την επεξεργασία αργύρου στην ΠΜ Ι. Επιβεβαιώνονται επιπλέον με την αποκάλυψη ασημένιου περιδέραιου στο ΠΜ Ι-ΙΙΑ νεκροταφείο των Γουρνών⁵⁸⁵.

Προκύπτει, έτσι, η ύπαρξη ενός σημαντικού και σταθερού στο χρόνο ανταλλακτικού δικτύου στο Αιγαίο. Αυτό ανιχνεύεται ήδη από τα τέλη της Νεολιθικής και αρχίζει να εντατικοποιείται μάλλον με την ανάπτυξη της μεταλλουργίας και την παραγωγή πολύτιμων αντικείμενων γοήτρου και μεταλλικών όπλων και εργαλείων. Με τα μέχρι τώρα δεδομένα της έρευνας, η τεχνολογία επεξεργασίας των μετάλλων πιθανότατα μεταφέρθηκε στο νησί από τις Κυκλάδες ή τα Δωδεκάνησα ήδη στην ΤΝ, με αφετηρία μάλλον την Δυτική Ανατολία.

⁵⁷⁹ Wilson, Day & Dimopoulou-Rethemiotaki 2008, 268.

⁵⁸⁰ Muhly 2006, 167. Βλ. και παραπάνω, σ. 94-95.

⁵⁸¹ Τα πρωιμότερα δείγματα ορείχαλκου στο Αιγαίο είναι τα δύο ΠΜ Ι εγχειρίδια από το κατώτερο στρώμα του θολωτού τάφου στο Κράσι και ευρήματα από το Καστρί της Σύρου (Muhly 2006, 171).

⁵⁸² Tzachili 2008, 20.

⁵⁸³ Betancourt 2008α, 103. Τα αποτελέσματα των σχετικών αναλύσεων ως προς τις πηγές χαλκού στην Κύθνο είναι, ωστόσο, μάλλον προβληματικά, οπότε η άποψη ότι ο αρσενικούχος χαλκός της Κρήτης στην ΠΕΧ προέρχεται από το νησί αυτό δεν είναι ασφαλώς τεκμηριωμένη (Muhly 2006, 167-168).

⁵⁸⁴ Wilson, Day & Dimopoulou-Rethemiotaki 2008, 268.

⁵⁸⁵ Γκαλανάκη 2006, 230-231.

Οψιανός

Σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται στην αλυσίδα διακίνησης και παραγωγής του οψιανού στην Κρήτη και το Αιγαίο κατά την έναρξη της Εποχής του Χαλκού.

Χαρακτηριστική είναι η μεταστροφή στην επιλογή της πρώτης ύλης. Ο οψιανός που έχει βρεθεί στη νεολιθική Κνωσό προέρχεται από το Δεμενεγάκι, αντίθετα από την ΠΜ Ι και εξής επιλέγεται οψιανός από τη θέση Στα Νύχια, όπως δείχνουν οι αναλύσεις υλικού από τον Πόρο-Κατσαμπά. Η ίδια εικόνα περιγράφεται στην Φαιστό και την Αγία Τριάδα⁵⁸⁶. Ποιά είναι άραγε η διαφορά μεταξύ των δύο θέσεων, στο ίδιο νησί και με ανάλογα χαρακτηριστικά στην πρώτη ύλη; (εικ. 79). Η μεταστροφή αυτή που παρατηρείται στην Κρήτη στο τέλος της Νεολιθικής αντανακλά πιθανόν μια νέα ναυτική τεχνολογία που οδηγούσε σε διαφορετικούς δρόμους πλεύσης στο Αιγαίο. Μπορεί, επίσης, να υποκρύπτει «σφαίρες» επιρροών ή αλληλεπιδράσεων και κοινωνικοπολιτικών σχέσεων⁵⁸⁷.

Μια ακόμη σημαντική διαφορά επισημαίνεται στη μετάβαση από το τέλος της ΤΝ ΙV στην ΠΜ Ι. Αφορά στην αλλαγή της τεχνική κατασκευής των λεπίδων. Πλέον χρησιμοποιείται αυτή της πίεσης με ξύλινο ή χάλκινο εργαλείο, η οποία απουσιάζει εξολοκλήρου πριν την ΤΝ, και κυριαρχεί αποκλειστικά από την ΠΜ ΙΙ και εξής. Μάλιστα η παραγωγή τους φτάνει σε τέτοιο επίπεδο, ώστε μορφολογικά είναι όλες σχεδόν πανομοιότυπες, χαρακτηριστικό που οφείλεται πιθανότατα στη χρήση μεταλλικών εργαλείων στην κατασκευή τους⁵⁸⁸. Τη Νεολιθική περίοδο ήταν πιο πλατιές, παχιές και ακανόνιστου σχήματος, χαρακτηριστικά που οφείλονταν στην παραγωγή τους με την τεχνική της έμμεσης κρούσης. Στην Εποχή του Χαλκού ήταν μακρύτερες και πιο στενές, κατά κύριο λόγο με παράλληλες πλευρές και πρισματική τομή. Τελευταία πάντως, η χρονολογική διάκριση των δύο τεχνικών παραγωγής δεν θεωρείται ακριβής, καθώς λεπίδες που έχουν κατασκευαστεί με πίεση έχουν βρεθεί και σε ΤΝ στρώματα στο σπήλαιο Ζα Νάξου, ενώ αντίθετα λεπίδες με έμμεση κρούση αποκαλύφθηκαν και σε οικισμούς της ΠΕΧ ΙΙ Μήλου⁵⁸⁹.

Το υψηλό ποσοστό παραγωγής σχεδόν αποκλειστικά λεπίδων στην ΠΕΧ σε αντιδιαστολή με την κατακόρυφη μείωση, έως και εξαφάνιση όλων των άλλων τύπων

⁵⁸⁶ Carter 2008, 225· D' Annibale 2008, 192.

⁵⁸⁷ Carter 2008, 226.

⁵⁸⁸ D' Annibale 2008, 191, 197· Βλ. και παραπάνω, σ. 92.

⁵⁸⁹ Stampolidis & Sotirakopoulou 2011β, 59.

εργαλείων και όπλων από οψιανό, είναι πολύ πιθανό ότι οφείλεται στην εισαγωγή των μετάλλινων, τα οποία και αντικαθιστούν τα παλαιά νεολιθικά.

Οι ποσότητες μηλιακού οψιανού που βρέθηκαν σε στρώματα της ΠΜ Ι-ΙΙΑ στον Πόρο-Κατσαμπά είναι ομολογουμένως εντυπωσιακές. Τα ευρήματα είναι κυρίως κατάλοιπα επεξεργασίας πυρήνων οψιανού για την παραγωγή λεπίδων σε τέτοια κλίμακα, που ξεπερνούσε τις ανάγκες της κοινότητας. Είναι πιθανό, επομένως, ο Πόρος να λειτουργούσε ως κέντρο παραγωγής αλλά και διανομής λεπίδων οψιανού σε μεγάλο μέρος της Κεντρικής Κρήτης συμπεριλαμβανομένης και της Μεσαράς⁵⁹⁰. Αντίθετα το μικρό ποσοστό απορριμμάτων επεξεργασίας από τα ΠΜ ΙΙΑ στρώματα στην Κνωσό και τα Προανακτορικά στα Μάλια πιθανόν δεν αρκεί για να τεκμηριωθεί εδώ η παρουσία εργαστήριου παραγωγής, όπως και στην Οδηγήτρια. Κοινές, ωστόσο, τεχνικές λεπτομέρειες στην κατασκευή λεπίδων με πίεση από όλη σχεδόν την Κεντρική Κρήτη της Προανακτορικής περιόδου εγγράφει τη συγκεκριμένη παραγωγή σε μια τεχνολογική «κοινή» που εκτείνεται από τα λιβυκά παράλια, μέσω Αρχανών στην Κνωσό μέχρι τα Μάλια⁵⁹¹.

Εργαστήριο παραγωγής λεπίδων οψιανού με την τεχνική της πίεσης αποτελούσε και ο ΠΜ Μόχλος, με τα τελικά προϊόντα να διανέμονται μάλλον προς την υπόλοιπη Ανατολική Κρήτη. Η τεχνική μάλιστα παραγωγή τους ήταν μοναδική, όπως και το μέγεθός τους. Έχει υποστηριχτεί ότι ο ΠΜ ΙΙ Μόχλος αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα της «άμεσης πρόσβασης», της πρόσκτησης δηλαδή της πρώτης ύλης χωρίς την παρέμβαση τρίτων⁵⁹².

Στην Κρήτη, στα περισσότερα νεκροταφεία των θολωτών τάφων στη Μεσαρά έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός λεπίδων. Στην Οδηγήτρια αριθμούν περίπου 450, είναι από μηλιακό οψιανό και συγκεκριμένα από τη θέση Στα Νύχια, κατασκευασμένες με την τεχνική της πίεσης. Πρόκειται για ξυράφια, είδος εργαλείου προορισμένου ίσως για τον προσωπικό καλλωπισμό⁵⁹³.

Η εναπόθεση λεπίδων οψιανού σε τάφους θεωρείται κυκλαδική πρακτική. Χρονολογείται από το τέλος της ΠΚ Ι και στην ΠΚ ΙΙ, και το πρωιμότερο παράδειγμα προέρχεται από την ομάδα Πηλός-Λακκούδες. Ορισμένες λεπίδες φτάνουν στο εντυπωσιακό μήκος των 22,5 εκ., όπως στο νεκροταφείο στα Απλώματα Νάξου (εικ.

⁵⁹⁰ Wilson, Day & Dimopoulou-Rethemiotaki 2008, 268.

⁵⁹¹ Carter 2010, 161, 164-165· Stampolidis & Sotirakopoulou 2011β, 60.

⁵⁹² Carter 1999, 123-129, 2008, 233.

⁵⁹³ Carter 2010, 151-152.

80)⁵⁹⁴, υποδεικνύοντας εξειδικευμένη τεχνολογία και παραγωγή, καθώς μάλιστα τις περισσότερες φορές αποθέτονται στους τάφους καινούριες και αχρησιμοποίητες, όπως και στην Οδηγήτρια. Ερμηνεύεται ότι αντανακλά το προσωπικό κύρος του ιδιοκτήτη τους μέσα σε ένα αναπτυσσόμενο σύστημα κοινωνικής διαφοροποίησης⁵⁹⁵.

Ανάλογα παραδείγματα έχουμε στην Αττική, την Εύβοια, τη Δυτική Ανατολία, από την ΠΕΧ II, όμως, η κτέριση με λεπίδες απλώνεται σχεδόν σε ολόκληρο το νότιο ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο, από τα Αστερούσια στη Βοιωτία και από τη Λευκάδα στην Καρία, σε ατομικές ή πολλαπλές ταφές και κατά περίπτωση σε καύσεις. Πάρα τη γενίκευση του φαινομένου δεν παύουν, ωστόσο, να υπάρχουν και κατά τόπους διαφοροποιήσεις⁵⁹⁶.

Στη μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού, τέσσερις σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται στη λιθοτεχνία του οψιανού: α. στην επιλογή της πρώτης ύλης, β. στην τεχνική κατασκευής, γ. στη χρήση μεταλλικών εργαλείων για την παραγωγή τους και δ. στο τελικό προϊόν καθώς παρασκευάζονται σχεδόν αποκλειστικά λεπίδες. Ενώ, ειδικευμένα εργαστήρια στη Βόρεια Κρήτη (Πόρος-Κατσαμπάς, Μόχλος) «ελέγχουν» την παραγωγή και διακίνηση προς μικρότερες κοινότητες στην ενδοχώρα. Οι διαφοροποιήσεις αυτές αντανακλούν σημαντικές αλλαγές στο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο διαβίωσης των κοινοτήτων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Παράλληλα, η χρήση του οψιανού εξειδικεύεται σε πρακτικές, όπως στην κτέριση των τάφων. Εκτός, λοιπόν, από την πρακτική του διάστασης, ο οψιανός γίνεται παράλληλα φορέας τελετουργικού τυπικού αλλά και κύρους.

Συζήτηση

Πολλά βασικά χαρακτηριστικά της TN συνεχίζουν και στην ΠΜ I περίοδο, ως προς την κατοίκηση και οι άλλες χρήσεις των σπηλαίων και την κεραμική και τη μεταλλοτεχνία. Η μετάβαση επομένως, τουλάχιστον με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, φαίνεται ότι έγινε ομαλά. Οι οικισμοί της TN συνεχίζουν χωρίς διακοπή στην Κνωσό, τη Φαιστό και τον Πετρά. Παρατηρούνται ωστόσο και σημαντικές αλλαγές, κατά

⁵⁹⁴ Stampolidis & Sotirakopoulou 2011β, 60.

⁵⁹⁵ *Ibid.*

⁵⁹⁶ Carter 2010, 160-162.

κύριο λόγο στις ταφικές πρακτικές, την υιοθέτηση τεχνολογικών καινοτομιών, την εντατικοποίηση της αποθήκευσης κλπ.

Η αύξηση των παράλιων οικισμών ήδη από την TN δηλώνει περαιτέρω ενίσχυση στη σχέση των κατοίκων τους με τη θάλασσα, που προϋποθέτει βελτίωση της ναυσιπλοΐας⁵⁹⁷. Η παρουσία, λίγο αργότερα, σε τάφους στο Μόγλο, το Κυπαρίσσι και το Γερόκαμπο πήλινων ομοιωμάτων πλοιαρίων⁵⁹⁸, και οι παραστάσεις πλοίων στα κυκλαδικά τηγανόσχημα σκεύη, συνάδουν με την παρατήρηση αυτή. Τη δυναμική σχέση με τη θάλασσα υπογραμμίζουν, μάλιστα, ενδείξεις για ανταλλακτικές/εμπορικές δραστηριότητες σε ενδοκοινοτική και διακοινοτική κλίμακα, στην Κρήτη και το υπόλοιπο Αιγαίο. Ήδη στα τέλη της Νεολιθικής ιδρύονται παράλιες εγκαταστάσεις που αναπτύσσονται δυναμικά στη συνέχεια, όπως ο Πετράς και ο Μόγλος.

Στον τομέα των μετάλλων έντονες υπήρξαν οι επιδράσεις από την Ανατολία, όπου η μεταλλουργία ανάγεται στην αρχή της Χαλκολιθικής περιόδου, δηλαδή στην 6^η χιλιετία. Από την ΝΑ Ανατολία θεωρείται ότι η τεχνολογία αυτή σταδιακά βρίσκει το δρόμο της προς τα δυτικά και το Αιγαίο μέσω των δρόμων του εμπορίου. Στην Κρήτη, οι μεταλλουργικές τεχνικές και οι πρώτες ύλες, ο χαλκός και ο άργυρος, πιθανότατα μάλλον έρχονται την ΠΜ Ι μέσω των Κυκλάδων, αν και προηγουμένως, στην TN, πιθανότερη φαίνεται η διαδρομή μέσω των Δωδεκανήσων⁵⁹⁹.

Οι νέες εγκαταστάσεις είναι στην πλειονότητά τους μικρές σε έκταση και διατηρούν χαρακτηριστικά της TN, κυρίως την εξειδίκευση στην παραγωγή. Τα «νοικοκυριά» μοιάζουν να επιλέγουν πιο ανεξάρτητα τις καταλληλότερες στρατηγικές επιβίωσής τους και αναπτύσσονται, επομένως, εναλλακτικά κοινωνικά και οικονομικά συστήματα⁶⁰⁰. Διαπιστώνεται εσωτερική μετακίνηση ομάδων σε νέα πρόσφορα εδάφη ή/και σε παράλιους οικισμούς, όπως και στην TN· για παράδειγμα στην περιοχή του Μεραμπέλου οι ερευνητές αναφέρουν την πιθανότητα μετακίνησης από την Κεντρική Κρήτη προς τα ανατολικά⁶⁰¹. Ανάλογη κινητικότητα ομάδων ανθρώπων από κεντρικές εγκαταστάσεις προς πιο απομακρυσμένες περιοχές ανιχνεύεται, όπως προαναφέρθηκε, σταθερά από τη NN, όταν θεωρείται ότι στόχευε στην απόκτηση πρώτων υλών, ενώ στα τέλη της TN και στην ΠΜ περίοδο

⁵⁹⁷ Broodbank 1999, 20-22.

⁵⁹⁸ Ζώης 1973, 102, 104.

⁵⁹⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 98-99.

⁶⁰⁰ Tomkins 2004, 56-57.

⁶⁰¹ Hayden *et al.* 2004, 50-51.

ερμηνεύεται ως προσπάθεια εκμετάλλευσης νέων καλλιεργήσιμων εδαφών ή ίδρυση λιμενικών εγκαταστάσεων.

Η αύξηση των θέσεων και επομένως του πληθυσμού σε ολόκληρο το Νότιο Αιγαίο κατά την ΤΝ (4^η χιλιετία) και ΠΕΧ αποδίδεται συχνά σε μαζικότερες μετακινήσεις, δηλαδή μεταναστευτικές έως και αποικισμούς, από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας προς τα δυτικά παράλια και τον αιγαιακό χώρο⁶⁰². Σήμερα, αντί για μεταναστευτικές οι μετακινήσεις ανθρώπων και αγαθών ερμηνεύονται ως εμπορικές. Τα ευρήματα από τον οικισμό της ΠΕΧ στο Liman Tere τεκμηριώνουν αυτήν την άποψη, αφού δείχνουν ότι ο εν λόγω οικισμός αποτέλεσε τη «γέφυρα» ανάμεσα στους χερσαίους δρόμους της Ανατολίας και τους θαλάσσιους δρόμους του Αιγαίου (εικ. 81).

Στο «διεθνές» αυτό δίκτυο συμμετέχει ενεργά και η Κρήτη, που τείνει να μετατραπεί σε κομβικό σταυροδρόμι, που συνομιλεί πλέον, φαίνεται, και με την Ανατολή και με το Νότο. Ευρήματα της ΠΜ ΙΙ σε θολωτούς τάφους στη Μεσαρά, π.χ. στον Πλάτανο αλλά και ορισμένα στο Μόγλο προέρχονται ή είναι επηρεασμένα από αιγυπτιακά⁶⁰³. Η γραπτή κρητική κεραμική του ρυθμού Αγίου Ονουφρίου ίσως εισάγεται από την περιοχή της Νότιας Συροπαλαιστίνης. Από τη Συρία ή την περιοχή της Κιλικίας προέρχεται μάλλον ο τύπος του χάλκινου εγχειριδίου με κεντρική νεύρωση, ενώ από την Μεσοποταμία έλκουν την καταγωγή τους χρυσά ταφικά κοσμήματα από το Μόγλο καθώς και το κατεξοχήν σύμβολο του Μινωικού πολιτισμού, ο διπλός πέλεκυς⁶⁰⁴. Δεν είναι εύκολο να υποστηριχθεί πλέον όποια αποκλειστική επιρροή στον κόσμο της Ανατολικής Μεσογείου που βρίσκεται σταδιακά «διεθνοποιημένος» (international spirit)⁶⁰⁵. Η βόρεια ακτή της Κρήτης μπορεί να επικοινωνεί περισσότερο με τα προς Β-ΒΑ, η νότια ακτή με τα Ν-ΝΑ, σχήμα πάνω στο οποίο αναπτύσσονται δύο βασικές κεντρικές εγκαταστάσεις, μια στο Βορρά και η άλλη στο Νότο (regional polities), που θα εμπεδωθούν αργότερα κατά τις Ανακτορικές περιόδους.

Η συγκέντρωση πλούτου που γίνεται αισθητή ήδη στην ΤΝ αλλά κυρίως στην ΠΜ περίοδο εκφράζεται επίσης από τη στροφή στην κατασκευή ταφικών μνημείων κτιστών και υπέργειων και ιδιαιτέρως εντυπωσιακών κοινοτικών, όπως είναι οι

⁶⁰² Βλ. παραπάνω, σ. 46-48.

⁶⁰³ Σερπετσιδάκη 2000, 25, 31-32, αρ. κατ. 10· Betancourt 2008α, 94.

⁶⁰⁴ Hood 2000, 21-22.

⁶⁰⁵ Renfrew [1972] 2006, 725-731.

θολωτοί τάφοι και τα ταφικά περιφράγματα. Η εμφάνισή τους φαίνεται ότι σηματοδοτεί μια αυξανόμενη κοινωνική διαφοροποίηση. Η διαχείριση του θανάτου γίνεται μέσο διάκρισης και ενίσχυσης του κύρους - και της ιδιοκτησίας - μεταξύ των ζωντανών⁶⁰⁶. Πλούσια κτερίσματα δείχνουν την ανάδειξη νέων ελίτ και την ισχυροποίηση της ατομικότητας περισσότερο από ό,τι στην ΤΝ⁶⁰⁷. Παρόλο που ολόκληρη η κοινότητα είχε πρόσβαση στους νέους τάφους, μέσα στα ίδια νεκροταφεία, με βάση τα κτερίσματα, που δεν είναι πάντα πλούσια και σπάνια, ανιχνεύεται κοινωνική ιεράρχηση, για παράδειγμα στους θολωτούς τάφους Γ και Ε στο Φουρνί⁶⁰⁸. Δηλωτικό της σχέσης που αναπτύσσεται στην ΠΜ περίοδο μεταξύ εμπορίου, συγκέντρωσης πλούτου και μνημειακών ταφικών κατασκευών είναι ότι αυτές βρίσκονται κοντά σε οικιστικά κέντρα - λιμάνια και δρόμους επικοινωνίας, όπως οι Γούρνες, ο Μόχλος, ο Πετράς κατά μήκος της βόρειας παραλίας του νησιού και η Λεβήνα, ο Χρυσόστομος, οι Καλοί Λιμένες κατά μήκος της νότιας ακτής της Μεσαράς.

Οικισμοί με σημαντικό ρυθμό ανάπτυξης ειδικά από την ΠΜ ΙΙ και εξής είναι αυτοί που βρίσκονται κοντά σε λιμάνια, όπως η Κνωσός με τον Πόρο, η Φαιστός με τον Κομμό και τα Μάλια, και μπορούν συγχρόνως να εκμεταλλευθούν μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης. Μετέπειτα ανακτορικά γνωρίσματα, όπως η Κεντρική και η Δυτική Αυλή, διαμορφώνονται μάλλον ήδη στην ΤΝ - ΠΜ Ι, στην Κνωσό και τη Φαιστό⁶⁰⁹. Οι δύο αυτοί οικισμοί, όπως και τα Μάλια, που λόγω της έκτασης που καταλαμβάνουν την ΠΜ Ι αλλά κυρίως την ΠΜ ΙΙ περίοδο έχουν χαρακτηριστεί πρωτο-αστικά κέντρα⁶¹⁰, θα μπορούσαν να ελέγχουν τις εύφορες γειτονικές τους περιοχές στην κοιλάδα της Κνωσού και των Μαλίων και την πεδιάδα της Μεσαράς. Η υπόλοιπη Κρήτη παραμένει, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό κατακερματισμένη σε πολύ μικρές αυτόνομες κοινότητες⁶¹¹.

Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται ήδη στη ΝΝ αναγγέλλουν τις κοινωνικές διαστρωματώσεις της Εποχής του Χαλκού⁶¹². Η αύξηση του πλούτου και της τεχνογνωσίας σημαίνει και κοινωνικό προβάδισμα και επικράτηση ομάδων

⁶⁰⁶ Tomkins & Schoep 2010, 75.

⁶⁰⁷ Branigan 1995, 37· Tomkins & Schoep 2010, 75.

⁶⁰⁸ Papadatos 2007β, 435-436.

⁶⁰⁹ Tomkins 2004, 53-57, 2012, 42-44· Todaro & Di Tonto 2008, 181-187.

⁶¹⁰ Whitelaw 2012, 119-146.

⁶¹¹ Tomkins & Schoep 2010, 76.

⁶¹² Tomkins 2004, 54-55· Halstead 1995, 19.

ελίτ μέσα στις ίδιες κοινότητες, όπως προκύπτει από δύο χαρακτηριστικά της εποχής. Τη διαμόρφωση και ανάπτυξη συγκεκριμένων χώρων, όπως αυλών οικισμών και τάφων, των οποίων η διαχείριση ορίζει την ταυτότητα και το status των χρηστών τους. Και τα πολύτιμα για την εποχή πολιτιστικά αγαθά, τις πρακτικές και τη γνώση που αποκτάται μέσα από τις εξω-κρητικές σχέσεις⁶¹³. Συγχρόνως φαίνεται ότι η κοινωνική συνείδηση ενισχύεται μέσα από κοινές εκδηλώσεις τελετουργικού / λατρευτικού χαρακτήρα, που στην ΠΜ περίοδο πραγματοποιούνται όχι μόνο στους ελεύθερους χώρους εντός των οικισμών, αλλά και στους τάφους, τα σπήλαια και τις κορυφές των βουνών.

⁶¹³ Tomkins & Schoep 2010, 76.

V. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Τελική Νεολιθική περίοδος στην Κρήτη

Η Τελική Νεολιθική περίοδος στην Κρήτη διαρκεί, όπως και στο υπόλοιπο Νότιο Αιγαίο, σχεδόν 1500 χρόνια (4500/4400 - 3000 π.Χ.) και αντιστοιχεί στο τέλος της Νεολιθικής εποχής. Κατά τη διάρκειά της παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές. Χαρακτηρίζεται όμως, κυρίως, από την προσήλωση στο νεολιθικό προσανατολισμό της. Οι δύο πρώτες φάσεις της, η TN I και II, έχουν αναγνωριστεί μέχρι σήμερα σε ελάχιστες θέσεις εκτός από την Κνωσό. Ενώ τις επόμενες δύο, την TN III και IV, αρχίζουν, αργά στην αρχή (TN III) και ταχύτερα κατόπιν, (TN IV), να αυξάνονται οι εγκαταστάσεις και να εμφανίζονται νέα στοιχεία στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Οι δύο πρώτες φάσεις είναι, επομένως, στραμμένες προς το νεολιθικό παρελθόν, και στις δύο επόμενες ο κόσμος ανοίγεται προς το μέλλον. Όταν, δηλαδή, αναφερόμαστε στις αλλαγές που παρατηρούνται κατά την TN, ουσιαστικά ομιλούμε για την TN III και κυρίως την IV.

Μια βασική αλλαγή αφορά το οικιστικό σύστημα, δηλαδή την κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των θέσεων και στην εξάπλωσή τους. Οι οικισμοί δεν περιορίζονται τώρα στα χαμηλά πεδινά εδάφη, όπως συνέβαινε κυρίως κατά τη NN. Οι άνθρωποι επιλέγουν να κατοικήσουν σε διάφορα μικροπεριβάλλοντα, από τα παράλια μέχρι και τις ορεινές περιοχές.

Οικονομία και κοινωνία

Με εξαίρεση την Κνωσό και τη Φαιστό, οι οικισμοί είναι μικροί, κυρίως μικρά χωριά και αγροικίες. Οι κάτοικοί τους εφάρμοζαν τη μεικτή οικονομία, με έμφαση στην κτηνοτροφία ή τη γεωργία κάθε φορά ανάλογα με το περιβάλλον, την τοπογραφία, το υψόμετρο της εγκατάστασής τους. Εκτός από τη γεωργία και την κτηνοτροφία, μέρος του πληθυσμού θα ασκούσε και μορφές ενός κατά κανόνα ενδοπεριφερειακού ανταλλακτικού εμπορίου. Με εγκαταστάσεις εκτός Κρήτης θα επικοινωνούσαν ήδη κάτοικοι παραθαλάσσιων οικισμών. Το άνοιγμα του νησιού προς το Αιγαίο είναι ένα φαινόμενο που αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο και συμβαδίζει με τη ραγδαία αύξηση των παράλιων θέσεων σε προφυλαγμένους όρμους και ακρωτήρια. Η εντατικοποίηση της ενασχόλησης με τη θάλασσα σχετίζεται προφανώς με την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας.

Εξειδίκευση στις τοπικές οικονομίες προκύπτει από την παραγωγή κεραμικής, την εμφάνιση μεταλλικών αντικείμενων και τις αλλαγές στη λιθοτεχνία κυρίως του οψιανού. Μια κάποια συγκέντρωση πλούτου και γνώσης σε επιμέρους ομάδες -των ταξιδευτών εμπόρων;- και μια σχετική κοινωνική διαστρωμάτωση αντανακλώνται στις ταφικές πρακτικές. Παρά τα λιγοστά σχετικά διαθέσιμα στοιχεία, υπάρχουν διαφορές στη μεταχείριση των νεκρών που δεν θα πρέπει να ήταν τυχαίες, αλλά θα οφείλονταν ίσως και σε οικονομικά κριτήρια.

Έχει υποστηριχτεί ότι το μικρό μέγεθος των νέων οικισμών και η μεγάλη διασπορά τους στο χώρο, ακόμη και σε απομακρυσμένες περιοχές, υποδηλώνει και αλλαγές στο βαθμό και τις μορφές ανεξαρτησίας των νοικοκυριών και των οικισμών και των εξατομικευμένων επιλογών σε σχέση με τις συλλογικές. Μια ατομική συνείδηση που φαίνεται να αναδύεται στις κοινωνίες της TN δεν καταργεί, ωστόσο, τις συλλογικότητες, και τις οικονομικές και κοινωνικές εξαρτήσεις. Η κοινότητα θα παρέμενε ισχυρή, και μεγάλο μέρος της ατομικής εργασίας φαίνεται ότι επενδύονταν στην κοινοτική μέριμνα και την κατασκευή κοινωφελών έργων, όπως οι ανοιχτοί χώροι στους οικισμούς, οι περίβολοι και τα πηγάδια νερού. Οργάνωση δείχνουν και συλλογικές εκδηλώσεις, τελετουργικές ή/και λατρευτικές που λαμβάνουν χώρα σε κοινόχρηστους χώρους στους οικισμούς και στα σπήλαια. Οι ταφές σε σπήλαια συνοδεύονταν μάλλον από τελετουργικά γεύματα της κοινότητας προς τιμήν των νεκρών, ίσως κατεξοχήν των προγόνων, η μνήμη των οποίων θα πρέπει να έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των κοινωνιών της TN περιόδου - όπως και των προηγούμενων. Πιθανόν ανιχνεύεται ήδη μια μορφή οργανωμένης άσκησης της λατρείας, τουλάχιστον σε ταφικά συμφραζόμενα.

Τέτοιες συλλογικές εκδηλώσεις διαμορφώνουν και ενδυναμώνουν την κοινή ταυτότητα κατοίκων ευρύτερων περιοχών, που αποκτούν σταδιακά και κοινό παρελθόν, βασικά στοιχεία για το μετασχηματισμό των επιμέρους ομάδων σε σύνθετες κοινωνίες.

Σχέσεις της Κρήτης με το υπόλοιπο Αιγαίο: «Ανεξαρτησία και διασύνδεση»

Ανάλογες πρακτικές, όπως οι πλινθόκτιστες τετράγωνες ή ορθογώνιες οικίες με τα λίθινα θεμέλια, η κυριαρχία της στιλβωτής κεραμικής και οι ταφές των νεκρών στα σπήλαια, επιβεβαιώνουν τον αιγαιακό χαρακτήρα του κρητικού πολιτισμού της

TN και εντάσσουν την Κρήτη στην πολιτισμική σφαίρα του Νοτίου Αιγαίου και κατ' επέκταση της Ανατολικής Μεσογείου.

Εξάλλου, ανάλογη αύξηση των εγκαταστάσεων και αλλαγές στο οικιστικό σύστημα που παρατηρούνται στην Κρήτη χαρακτηρίζουν και τις Κυκλάδες, την Αττική, την Εύβοια, την Πελοπόννησο και τα Δωδεκάνησα· όσο, βέβαια, και τα δυτικά παράλια της Ανατολίας, όπου μάλιστα το φαινόμενο προηγείται χρονολογικά. Στις δύο πλευρές του Νότιου Αιγαίου η εικόνα είναι σχετικά ενιαία, αν και με τοπικές παραλλαγές και διαφοροποιήσεις στο χρόνο.

Μια ουσιαστική πολιτιστική αφετηρία για το Αιγαίο θεωρείται η Δυτική Ανατολία, όπου δέχεται ισχυρές επιρροές στη Νεολιθική εποχή από την Κεντρική και ΝΑ Ανατολία. Τεχνολογικές και άλλες καινοτομίες ακολουθούν κάποιες «διαδρομές» προς τις Κυκλάδες (από όπου πιθανότατα, στην Εύβοια, την Αττική και την Πελοπόννησο) και προς τα Δωδεκάνησα (από όπου μάλλον στην Κρήτη). Αυτό δείχνει, για παράδειγμα, η παρουσία των cheese pots και των φιαλών με εσωτερικά διογκωμένο χείλος (rolled rims) σε διάφορες περιοχές του Νοτίου Αιγαίου. Τα πρώτα είναι πυκνά στα Δωδεκάνησα, πιο περιορισμένα στις Κυκλάδες και σχετικά σπάνια στην Πελοπόννησο. Στην Κρήτη, ανιχνεύονται στην κεραμική σε νέους μικρούς οικισμούς, π.χ. στον Πετρά και το Νεροκούρου, στην ανατολική και δυτική «είσοδο» στο νησί, αλλά είναι σχεδόν ανύπαρκτα στην Κνωσό και τη Φαιστό. Τα δεύτερα, που χαρακτηρίζουν το ΒΑ Αιγαίο και τη Δυτική Ανατολία υπάρχουν στις Κυκλάδες αλλά απουσιάζουν σχεδόν εντελώς από την Κρήτη. Με ανάλογο τρόπο, η γραμμική στίλβωση χαρακτηρίζει τον Πολιτισμό «Αττική-Κεφάλα», στην Κρήτη όμως παρατηρείται ελάχιστα χωρίς ποτέ να φτάνει στο υψηλό επίπεδο των Κυκλάδων. Ένας εναλλακτικός δρόμος θα ήταν και αυτός μεταξύ Δυτικής Κρήτης - Αντικύθρων - Κυθήρων και Νότιας Πελοποννήσου, που δεν τεκμηριώνεται όμως ικανοποιητικά ακόμη στην TN.

Οι «διαδρομές» αυτές δεν πρέπει να θεωρηθούν απόλυτες και μονοδιάστατες. Οι κρητικοί οικισμοί επικοινωνούσαν με τις Κυκλάδες αλλά και με τα Δωδεκάνησα τουλάχιστον αυτοί στο ΒΑ άκρο του νησιού, για αυτό, με τα σημερινά δεδομένα, στην Ανατολική Κρήτη εμφανίζονται στο τέλος της περιόδου οι πρώτες ενδείξεις μεταλλουργίας.

Τα κοινά χαρακτηριστικά στον υλικό πολιτισμό της TN της Κρήτης και του υπολοίπου Αιγαίου περιορίζονται σε σημεία και δεν καθορίζουν τα σύνολα: π.χ. σε ένα συγκεκριμένο κεραμικό τύπο και όχι σε ολόκληρη την κεραμική παραγωγή. Δεν

συγκροτούν ποτέ όποια συνολική πολιτιστική ομάδα (culture) εγκατεστημένης με τον κινητό και άυλο εξοπλισμό της στο νησί από κάποια περιοχή εκτός. Τα νέα στοιχεία κάνουν την εμφάνισή τους σταδιακά και κατά τόπους, ενώ οι κοινότητες της TN ανοίγονται τώρα προς και επηρεάζονται από τον έξω κόσμο αλλά στη βάση τους παραμένουν κρητικές.

Η μετάβαση στην Πρωτομινωική Ι περίοδο: «Παράδοση και καινοτομία»

Τα χαρακτηριστικά της TN συνεχίζουν σε μεγάλο βαθμό και ενισχύονται κατά την επόμενη ΠΜ Ι στην Κρήτη. Οι TN III - IV και ΠΜ I - II αποτελούν ουσιαστικά εξελικτικά στάδια του ίδιου πολιτισμικού φαινομένου. Οικισμοί της TN συνεχίζουν να κατοικούνται χωρίς διακοπή, και η αύξηση των θέσεων εξακολουθεί, με παρόμοια μάλιστα γνωρίσματα. Το ίδιο και η οικιστική αρχιτεκτονική. Σημαντική όμως διαφορά αποτελεί η εμφάνιση οργανωμένων νεκροταφείων στην Κρήτη και μάλιστα με ιδιότυπα και εντελώς νέου τύπου ταφικά μνημεία: τους κυκλικούς - θολωτούς τάφους και τα ταφικά περιφράγματα.

Η μεικτή οικονομία παραμένει, αλλά η ειδίκευση ενισχύεται, όπως δείχνει το παράλιο κέντρο εξειδικευμένης παραγωγής στον Πόρο-Κατσαμπά. Τεχνολογικές καινοτομίες, όπως η γραπτή κεραμική που εκφράζεται στο ρυθμό του Αγίου Ονουφρίου, και η παραγωγή μεταλλικών αντικειμένων εξαπλώνονται σχεδόν συγχρονικά στο νησί. Χαρακτηριστικά είναι δε η κοινωνική συνθετότητα και ο πλούτος που αναδεικνύουν τα κτερίσματα και η αρχιτεκτονική των εντυπωσιακών τάφων.

Η ΠΜ Ι θεωρείται περίοδος σύνθετων αλληλεπιδράσεων και σημαντικών αλλαγών. Από το τέλος της TN, η Κρήτη δεν βρίσκεται πλέον στην περιφέρεια αλλά αποτελεί τμήμα του κόσμου της Ανατολικής Μεσογείου και σημαντικό κρίκο στα δίκτυα των ανταλλαγών στο πλαίσió του. Επικοινωνεί και ανταλλάσσει με τον Βορρά, την Ανατολή και τον Νότο που με τους προηγμένους πολιτισμούς της Συροπαλαιστίνης και της Αιγύπτου θα δώσουν νέα πνοή και ώθηση στον κρητικό πολιτισμό της 3^{ης} χιλιετίας. Συμμετέχει στα αιγαιακά και μεσογειακά οικονομικά συστήματα - και πιθανόν ελέγχει από την ΠΜ I-II τμήμα των εμπορικών δικτύων ίσως αυτό προς Ανατολή και Νότο πιθανόν μέσω των Δωδεκανήσων και της Γαύδου αντίστοιχα. Πρόκειται για έναν εξαιρετικό συνδυασμό δυνατοτήτων ανάπτυξης της

Κρήτης που θα σφυρηλατήσει τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση του Ανακτορικού πολιτισμού στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το νεολιθικό Αιγαίο αποτελούσε σημαντικό κρίκο μιας ευρείας αλυσίδας πολιτισμικών κοινοτήτων με πολλές επιμέρους τοπικές διαφοροποιήσεις, που εκτεινόταν από τη Δυτική Ανατολία μέχρι τα Βαλκάνια και την Κρήτη. Οι σχέσεις μεταξύ των περιοχών αυτών δεν μοιάζουν ιδιαίτερα στενές στη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής, μέχρι την ΤΝ περίοδο, όταν τα δεδομένα αλλάζουν. Τότε ανιχνεύονται σταδιακές αρχικά επιδράσεις από την Ανατολή, που πυκνώνουν και εντατικοποιούνται στο χρόνο, ώστε μέχρι το τέλος της περιόδου έχουν διαμορφώσει μια πολιτισμική κοινή στην Ανατολική Μεσόγειο.

Σε αυτό το πλαίσιο μιας πρώιμης «διεθνοποίησης» και ανταλλαγής, η Κρήτη αποκτά σταδιακά κεντρική θέση στον τότε γνωστό κόσμο, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της εντατικοποίησης των θαλάσσιων επικοινωνιών. Το μεγάλο αυτό μεσογειακό νησί, με την κομβική θέση και τη δυνατότητα συγκέντρωσης μεγάλου αγροτικού και κτηνοτροφικού πλεονάσματος, υπήρξε τουλάχιστον από τα τέλη της 4^{ης} χιλιετίας ο τομέας ανάπτυξης ενός δικού του πολιτισμού, που συνδύαζε τα τοπικά του γνωρίσματα με εκείνα του Αιγαιακού και του νοτιοανατολικού περιγύρου, αυτά που διαμόρφωσαν εντέλει τον ιδιόμορφο «Μινωικό» πολιτισμό περίπου μια χιλιετία αργότερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Akkermans P. A., H. Fokkens & H. T. Waterbolk (1981), «Stratigraphy, architecture and lay-out of Bouqras», στο *Préhistoire du Levant: Chronologie et Organisation de l' Espace Depuis les Origines Jusqu'au Vie Millénaire, Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Lyon 10-14 Juin 1980*, Paris, 485-501.
- Akkermans P. M. M. G. (1988), «An updated chronology for the Northern Ubaid and Late Chalcolithic periods in Syria: New evidence from Tell Hammam et-Turkman», *IRAQ* 50, 109-145.
- Akkermans P. M. M. G. (1989), «The Neolithic of the Balikh Valley, Northern Syria: A first assessment», *Paléorient* 15.1, 122-134.
- Alexiou S. & P. Warren (2004), *Early Minoan Tombs of Lebena, Southern Crete*, SIMA 30, Sävedalen.
- Αλεξίου Σ. (1953), «Ανασκαφαί εν Κατσαμπά», *ΠΑΕ* 1953, 299-308.
- Αλεξίου Σ. (1954), «Ανασκαφαί εν Κατσαμπά», *ΠΑΕ* 1954, 369-374.
- Alpert Nakhai B. (επιμ.) (2003), *The Near East in the Southwest. Essays in Honor of William G. Dever*, Annual of ASOR, Boston.
- Andreou S., Fotiadis M. & Kotsakis K. (1996), «Review of Aegean prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», *AJA* 100, 537-597.
- Ανδριανάκης Μ. & Ί. Τζαχίλη (επιμ.) (2010), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1: Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο.
- Αυγερινού Π. (1996), «Κεραμική: Νησιά Βορειοανατολικού Αιγαίου, στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.)», 130-131.
- Antoniadou S. & A. Pace (επιμ.) (2007), *Mediterranean Crossroads, Proceedings of the International Archaeological Conference on Movements of Peoples and Movements of Culture, 10-13 May 2005*, Oxford.
- Banning E. B. (1998), «The Neolithic Period. Triumphs of architecture, agriculture and art», *NEA* 61.4, 188-237.
- Barber R. L. N. ([1987] 1994), *Οι Κυκλάδες στην Εποχή του Χαλκού* (μτφ. Όλγα Χατζηαναστασίου), Αθήνα.
- Barrett J. & P. Halstead (επιμ.) (2004), *The Emergence of Civilisation Revisited*, Oxford.

- Βασιλάκης Α. (1987), «Ανασκαφή νεολιθικού σπιτιού στους Καλούς Λιμένες της Νότιας Κρήτης», στο Καστρινάκη Λ., Γ. Ορφανού & Ν. Γιανναδάκης (επιμ.), 45-53.
- Βασιλάκης Α. (2000), «Αστερούσια: Από τα Νεολιθικά σπίτια και τους Προανακτορικούς τάφους στους οικισμούς / καταφύγια της αρχής της εποχής του Σιδήρου (4000-1000 π.Χ.)», στο Βασιλάκης Α. (επιμ.), 111-140.
- Βασιλάκης Α. (επιμ.) (2000), *Η Μεσαρά Μέσα από τα Μνημεία της. Πρώτη Αρχαιολογική Συνάντηση Μεσαράς, Μοίρες 5, 6, 7, Σεπτεμβρίου 1996*, Κρήτη.
- Βασιλάκης Α. (2006), «Η εξέλιξη των Προανακτορικών οικισμών στη Νότια Κεντρική Κρήτη», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Α2, Ηράκλειο, 145-160.
- Bassiakos Y. & O. Philaniotou (2007), «Early copper production on Kythnos. Archaeological evidence and analytical approaches to the reconstruction of metallurgical process», στο Day P. M. & R. C. P. Doonan (επιμ.), 19-56.
- Bernabò Brea L. (1964), *Poliochni: Città Preistorica nell'Isola di Lemnos*, 1, Roma.
- Betancourt P. P. (1985), *Η Ιστορία της Μινωικής Κεραμικής* (μτφ. Θ. Ηλιόπουλος), Αθήνα.
- Betancourt P. P. (1990), *Kommos II: The Final Neolithic through Middle Minoan III Pottery*, Princeton.
- Betancourt P. P. (1995), «Pseira, Crete: The economic base for a Bronze Age town», στο Laffineur R. & W.-D. Niemeier (επιμ.), 163-168.
- Betancourt P. P. (2002), «The 2002 excavation at Hagios Charalampos», *Kentro* 5, 1.
- Betancourt P. P. (2006), *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and its Territory*, Princeton.
- Betancourt P. P. (2008α), *The Bronze Age Begins: The Ceramics Revolution of Early Minoan I and the New Forms of Wealth that Transformed Prehistoric Society*, Philadelphia.
- Betancourt P. P. (2008β), «Aphrodite's Kephali», *Kentro* 11, 12-13.
- Betancourt P. P. (2008γ), «The copper smelting workshop at Chrysokamino: Reconstructing the smelting progress», στο Tzachili I. (επιμ.), 105-111.
- Betancourt P. P. (2010), «The architecture at the Petras cemetery», στο *Πετράς 1985 - 2010, 25 Χρόνια Ανασκαφών και Μελέτης, Διήμερο Συμπόσιο - Αθήνα, Ινστιτούτο της Δανίας 9-10 Οκτωβρίου*, (Περίληψη), 2-3.

- Betancourt P. P. & W. R. Farrand (2006), «The natural environment», στο Betancourt P. P. (2006), 19-46.
- Betancourt P. P. & S. C. Ferrence (επιμ.) (2011), *Metallurgy: Understanding How, Learning Why. Studies in Honor of James D. Muhly*, Philadelphia-Pennsylvania.
- Betancourt P. P. & C. R. Floyd (2006), «Edith's Hall excavation in the Theriospelio cave» στο Betancourt P. P. (2006), 215-220.
- Betancourt P. P., V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (επιμ.) (1999), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year (Aegaeum 20)*, Liège.
- Betancourt P. P., N. Μαρινάτου, Τ. Αλμπάνη, Κ. Παλυβού, Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, S. German, S. Mçpherron (2000), «Το σπήλαιο της Αμνισού: Η έρευνα του 1992», *AE* 139, 179-236.
- Betancourt P. P., & J. D. Muhly (2007), «The crucibles from the Aghia Photia cemetery», στο Day P. M. & R. C. P. Doonan (επιμ.), 146-153.
- Bevan A., J. Conolly & A. Tsaravopoulos (2006-2007), «The fragile communities of Antikythera», *Archaeology International* 10, 32-36.
- Βλαχόπουλος Α. & Κ. Μπίρταχα (επιμ.) (2003), *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους Μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, Αθήνα.
- Branigan K. (1991), «Mochlos – An early Aegean 'gateway community'?» στο Laffineur R. & L. Basch (επιμ.), 97-106.
- Branigan K. (1993), *Dances with Death. Life and Death in Southern Crete, c. 3000-2000 BC*, Amsterdam.
- Branigan K. (1995), «Social transformation and the rise of state in Crete», στο Laffineur R. & W.-D. Niemeier (επιμ.), 33-42.
- Branigan K. (1998), «Prehistoric and early Historic settlement in the Ziros Region, Eastern Crete», *BSA* 93, 23-90.
- Branigan K. (1999), «Late Neolithic colonization of the uplands of Eastern Crete», στο Halstead P. (επιμ.), 57-65.
- Branigan K. (2012), «The genesis of the Early Minoan tholos tomb», στο Mantzourani E. & P. P. Betancourt (επιμ.), 7-14.
- Branigan K. (επιμ.) (2001), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, London - Sheffield.

- Brodie N., J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (επιμ.) (2008), *Horizon-Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge.
- Broodbank C. (1992), «The Neolithic labyrinth: Social change at Knossos before the Bronze Age», *JMA* 5.1, 39-75.
- Broodbank C. (1999), «Colonization and configuration in the insular Neolithic of the Aegean», στο Halstead P. (επιμ.), 15-41.
- Broodbank C. ([2000] 2009), *Οι Πρώιμες Κυκλάδες. Μια Ανάλυση στο Πλαίσιο της Νησιωτικής Αρχαιολογίας* (μτφ. Γιάννης Παπαδάτος), Αθήνα.
- Broodbank C. & E. Kiriatzi (2007), «The first ‘Minoans’ of Kythera revisited: Technology, demography and landscape in the Prepalatial Aegean», *AJA* 111, 241-274.
- Cadogan G., E. Hatzaki & A. Vasilakis (επιμ.) (2004), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion Organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2004, for the Centenary of Sir Arthur Evans’s Excavations at Knossos*, BSA Studies 12, London.
- Carter T. (1998), «The chipped stone», στο Branigan K., 47-49.
- Carter T. (1999), *Through a Glass Darkly: Obsidian and Society in the Southern Aegean Early Bronze Age*, Unpublished PhD Dissertation, University College London.
- Carter T. (2008), «The consumption of obsidian in the Early Bronze Age Cyclades», στο Brodie N., J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (επιμ.), 225-235.
- Carter T. (2010), «Of blades and burials, flakes and funerals: The chipped stone from Moni Odigitria», στο Vasilakis A. & K. Branigan, 151-171.
- Catapotis M., Y. Bassiakos & Y. Papadatos (2011), «Reconstructing early Cretan metallurgy: Analytical evidence from Kephala Petras, Siteia», στο Betancourt P. P. & S. C. Ferrence (επιμ.), 69-78.
- Cauvin J. ([1997] 2004), *Γέννηση των Θεοτήτων Γέννηση της Γεωργίας. Η Επανάσταση των Συμβόλων στη Νεολιθική Εποχή* (μτφ. Σ. Πρέβε, επιμ. Κ. Κόπακα – Ν. Λιανέρης), Ηράκλειο.
- Cherry J. F. (1985), «Islands out of the stream: Isolation and interaction in early East Mediterranean insular prehistory», στο Knapp A. B. & T. Stech (επιμ.), 12-29.

- Χρυσοστόμου Π. (2001), «Νέα στοιχεία από την Νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 15, 489-500.
- Χρυσοστόμου Π. & Π. Χρυσοστόμου (1990), «Νεολιθικές έρευνες στα Γιαννιτσά και την περιοχή τους», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 4, 169-186.
- Çilingiroğlu A., Z. Derin, E. Abay, H. Saglamtimur & I. Kayan (2004), *Ulucak Höyük: Excavations Conducted Between 1995 and 2002*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 15, Belgium.
- Çilingiroğlu Ç. (2009), *Central - West Anatolia at the End of 7th and the Beginning of 6th Millennium BCE in the Light of Pottery from Ulucak (Izmir)*, Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie der Fakultät für Kulturwissenschaften der Eberhard-Karls-Universität Tübingen. (http://tobias-lib.uni-tuebingen.de/volltexte/2009/4278/pdf/Diss_Cilingiroglu_1.pdf)
- Clark J. (επιμ.) (2005), *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*, Great Britain.
- Cline E. (επιμ.) (2010), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford University Press, USA.
- Coleman J. E. (1977), *KEOS Vol. I: Kephala, A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton-N.J.
- Conophagos C. (1977), «Appendix 1 : Examination of evidence of metallurgy», στο Coleman J. E., 113-114.
- Cultraro M. (2005), «Ricerche sui depositi del Neolitico Tardo e dell' Antico Minoico in località Siderospilia: i primi risultati Priniàs, Patela. Nuovi scavi (2005)», *Annuario LXXXIII, serie III.5, Tomo II*, 615-620.
- Cultraro M. (2011), «The Late Neolithic period at Prinias (North Central Crete): Ceramic change and technological innovation», *Πεπραγμένα 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011, Περιλήψεις Επιστημονικών Ανακοινώσεων*, 171.
- Γαβριλάκη Ε. (1998), «Η ανασκαφή στο σπήλαιο Σεντόνη Ζωνιανών Ρεθύμνης», στο *Άνθρωπος και Σπηλαιολογία, Α' Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, 26-29 Νοεμβρίου 1992, Πρακτικά, Αθήνα*, 75-84.
- Γαβριλάκη Ε. (1999), Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων. Ταξίδια και Εμπόριο στη Μινωική Εποχή. Βιβλίο για τον εκπαιδευτικό και το μαθητή. Πρόγραμμα Μελίνα, Ρέθυμνο.

- Γαβριλάκη Ε. & Γ. Ζ. Τζιφούπουλος (επιμ.) (2006), *Ο Μυλοπιτάμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Πάνορμο, 24-30 Οκτωβρίου 2003*, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
- Γαλανίδου Ν. (2011), «Η ανασκαφή μιας ανασκαφής. Ο νεολιθικός Κατσαμπάς μισόν αιώνα μετά την αποκάλυψή του», *Ανάσκαμμα* 5, 33-52.
- Γαλλής Κ. (1996α), «Ο Νεολιθικός κόσμος», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 32-37.
- Γαλλής Κ. (1996β), «Κατοίκηση: Κεντρική και Δυτική Θεσσαλία», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 61-66.
- Γαλλής Κ. (1996γ), «Κεραμική: Θεσσαλία – Βόρειες Σποράδες», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 120-123.
- Γαλλής Κ. (1996δ), «Ταφικά έθιμα», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 171-174.
- Γκαλανάκη Κ. (2006), «Πρωτομινωικό ταφικό σύνολο στην πρώην αμερικανική βάση Γουρνών», *Πεπραγμένα Θ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Α2, Ηράκλειο, 227-241.
- Γραμμένος Δ. (1996), «Κατοίκηση: Μακεδονία - Θράκη», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 41-45.
- D' Annibale C. (2008), «Obsidian in transition: The technological reorganization of the obsidian industry from Petras Kephala (Siteia) between Final Neolithic IV and Early Minoan I», στο Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.), 191-200.
- Davaras C. (1972), «The oval house at Chamaizi reconsidered», *AAA* 5, 283-288.
- Δαβάρας Κ. (1979), «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης. Ανασκαφικές εργασίες. Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου», *ΑΔ* 34.2, 402-404.
- Δαβάρας Κ. (1996), «Κρήτη», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 92-93.
- Davaras C. & P. P. Betancourt (2004), *The Hagia Photia Cemetery I: The Tombs Groups Architecture*, Prehistory Monographs 14, Philadelphia.
- Davis J. L. (1979), «Minos and Dexithea: Crete and the Cyclades in the Later Bronze Age», στο Davis J. L. & J. F. Cherry (επιμ.), 143-157.
- Davis J. L. (1992), «Review of Aegean prehistory I: The islands of the Aegean», *AJA* 96, 699-756.
- Davis J. L. & J. F. Cherry (επιμ.) (1979), *Papers in Cycladic Prehistory*, Los Angeles.

- Davis J. L., E. Schofield, R. Torrence & D. Williams (1983), «Keos and the Eastern Aegean: the Cretan connection», *Hesperia* 52, 361-366.
- Dawkins R. (1904-1905), «Neolithic settlement at Magasa, Palaikastro IV», *BSA* 11, 260-268.
- Day P. M. & R. C. P. Doonan (επιμ.) (2007), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean*, Oxford.
- Δημακοπούλου Κ. (1996), «Η μετάβαση στην Εποχή του Χαλκού: Η Νεολιθική κληρονομιά», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 191-197.
- Dimopoulou N. (1997), «Workshops and craftsmen in the harbour-town of Knossos at Poros-Katsambas», στο Laffineur R. & P. P. Betancourt (επιμ.), 433-438.
- Dimopoulou-Rethemiotaki N. (2004), «Το επίνειο της Κνωσού στον Πόρο - Κατσαμπά», στο Cadogan G., E. Hatzaki & A. Vasilakis (επιμ.), 363-380.
- Efstratiou N., A. Karetsou, E. Banou & D. Margomenou, (2004), «The Neolithic settlement of Knossos: New light on an old picture», στο Cadogan G., E. Hatzaki & A. Vasilakis (επιμ.), 39-49.
- Erkanal H. (2008α), «Die neuen forschungen in Bakla Tepe bei İzmir», στο Erkanal H., H. Hauptmann, V. Şahoğlu & R. Tuncel (επιμ.), 165-177.
- Erkanal H. (2008β), «Liman Tepe: New light on prehistoric Aegean cultures», στο Erkanal H., H. Hauptmann, V. Şahoğlu & R. Tuncel (επιμ.), 179-190.
- Erkanal H., H. Hauptmann, V. Şahoğlu & R. Tuncel (επιμ.) (2008), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. Proceedings of the International Symposium, October 13th-19th 1997, Urla-Izmir (Turkey)*, Ankara University - Research Center for Maritime Archaeology (ANKUSAM), Publication No: 1. Ankara.
- Erkurt O. (2011), «Experimental archaeology: Project for the re-animation of cycladic boats», στο Şahoğlu V. & P. Sotirakopoulou (επιμ.), 178-183.
- Evans A. (1921-1935), *The Palace of Minos at Knossos* I (1921), II (1928), III (1930), IV (1935), London.
- Evans J. D. (1964), «Excavations in the Neolithic settlement of Knossos 1957-60: Part 1», *BSA* 59, 132-240.
- Evans J. D. (1968), «Knossos Neolithic, part II: Summary and conclusions», *BSA* 63, 267-276.
- Evans J. D. (1971), «Neolithic Knossos: The growth of a settlement», *PPS* 37.2, 95-117.

- Evans J. D. (1972), «The Early Minoan occupation of Knossos: A note on some new evidence», *Anatolian Studies* XXII special number, 115-128.
- Evans J. D. (1994), «The early millennia. Continuity and change in a farming settlement in Knossos», στο Evely D., H. Hughes-Brock & N. Momigliano (επιμ.), 1-20.
- Evans J. D. & Renfrew C. (1968), *Excavations at Saliagos Near Antiparos*, BSA Supplementary Volume No. 2, London.
- Evely D., H. Hughes-Brock & N. Momigliano (επιμ.) (1994), *Knossos, a Labyrinth of History: Papers Presented in Honour of Sinclair Hood*, London.
- Faure P. ([1964] 1996), *Τα Ιερά Σπήλαια της Κρήτης* (μτφ. Σ. Καμάρης), Ηράκλειο.
- Felsch R. C. S. (1988), *Das Kastro Tigani: Die Spa tneolithische und Chalkolithische Siedlung*, Bd. 2, Bonn.
- Finné M., K. Holmgren, H. S. Sundqvist, E. Weiberg, M. Lindblom (2011), «Climate in the Eastern Mediterranean, and adjacent regions, during the past 6000 years – a review (abstract)», *Journal of Archaeological Science* 38, 3153-3173.
- Frederic C. D. & A. Krahtopoulou (2000), «Deconstructing agricultural terraces: Examining the influence of construction method on stratigraphy, dating and archaeological visibility», στο Halstead P. & C.D. Frederic (επιμ.), 79-94.
- Galanidou N. & K. Manteli (2008), «Neolithic Katsambas revisited», στο Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.), 165-176.
- Galanidou N. (επιμ.) (υπό δημοσίευση), *The Neolithic Settlement by the River Kairatos: The Alexiou Excavations at Katsambas*, Pennsylvania.
- Georgiadis M. (2008), «The obsidian in the Aegean beyond Melos: An outlook from Yali», *OJA* 27.2, 101-117.
- Glowacki K. T. & N. Vogeikoff-Brogan (επιμ.), *ΣΤΕΓΑ. The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*, Princeton.
- Godart L. & Y. Tzedakis (1992), *Témoignages Archéologiques et Épigraφiques en Crète Occidentale du Néolithique au Minoen Récent IIIB*, Incunabula Graeca 93, Rome.
- Golden J., T. E Levy & A. Hauptmann (2001), «Recent discoveries concerning Chalcolithic metallurgy at Shiqmim, Israel», *Journal of Archaeological Science* 28, 951–963.
- Greaves A. M. (2005), *Miletos: A History*, New York.

- Haggis D. C. (1996), «Excavations at Kalo Khorio East Crete», *AJA* 100, 645-681.
- Haggis D. C., T. Carter, M. S. Mook & L. M. Snyder (2007), «Excavations at Azoria, 2003–2004, Part 2. The Final Neolithic, Late Prepalatial, and Early Iron Age occupation», *Hesperia* 76, 665–716.
- Halikias K. & St. Apostolou (2011), «Settlements patterns in the Ierapetra region: A case study of the island of Chryssi», Πεπραγμένα 11^ο Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011, Περλήψεις Επιστημονικών Ανακοινώσεων, 184.
- Halstead P. (1995), «From sharing to hoarding: The Neolithic foundations of Aegean Bronze Age society», στο Laffineur R. & W.-D. Niemeier (επιμ.), 11-21.
- Halstead P. (επιμ.) (1999), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield.
- Halstead P. (2008), «Between a rock and a hard place: Coping with marginal colonisation in the Later Neolithic and Early Bronze Age of Crete and the Aegean» στο Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.), 229- 257.
- Halstead P. & C. D. Frederic (επιμ.) (2000), *Landscape and Land Use in Postglacial Greece*, Sheffield.
- Hayden B. J. (2003), «Final Neolithic - Early Minoan I/IIA settlement in Vrokastro Area, Eastern Crete», *AJA* 107, 363-412.
- Hayden B. J., H. Dierckx, G. W. M. Harrison, J. Moody, G. Postma, O. Rackham, A. B. Stallsmith (2004), *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete. Volume 2: The Settlement History of the Vrokastro Area and Related Studies*, University Museum Monograph 119, Philadelphia.
- Heidenreich R. (1935-1936), «Vorgeschichtliches in Der Stadt Samos. Die Funde», *AM* 60-61, 112-200.
- Herrero B. L. (2012), «The construction, deconstruction and non-construction of hierarchies in the funerary record of Prepalatial Crete», στο Schoep I., Tomkins P. & Driessen J. (επιμ.), 325-357.
- Heurtley W. A. (1939), *Prehistoric Macedonia. An archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages*, Cambridge.
- Hodder I., G. Isaac & N. Hammond (επιμ.) (1981), *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clark*, Cambridge.
- Hood S. (1981), *Excavations in Chios, 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, BSA Suppl. 15, Oxford.
- Hood S. (1990), «Settlers in Crete c. 3000 BC», *Cretan Studies* 5, 151-158.

- Hood S. (2000), «Crete, Syria and Egypt», στο Καρέτσου Α. (επιμ.), 21-23.
- Hope Simpson R. & J.F. Lazenby (1973), «Notes from the Dodecanese III», *BSA* 68 127-179.
- Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.) (2008), *Escaping the Labyrinth. The Cretan Neolithic in Context*, Oxford UK.
- Joffe Alexander H. (2003), «Slouching toward Beersheva: Chalcolithic mortuary practices in local and regional context», στο Alpert Nakhai B. (επιμ.), 45-67.
- Kakavogianni O., K. Douni & F. Nezeri (2008), «Silver metallurgical finds dating from the end of the Final Neolithic Period until the Middle Bronze Age in the area of Mesogeia», στο Tzachili I. (επιμ.), 45-58.
- Kanta A. (2012), «A tomb from Gonies Pediados: The end of Final Neolithic IV merges with the dawn of the Early Bronze Age», στο Mantzourani E. & P. P. Betancourt (επιμ.), 65-79.
- Karantzali E. (2008), «The transition from EB I to EB II in the Cyclades and Crete: Historical and cultural repercussions for Aegean communities», στο Brodie N., J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (επιμ.), 241-260.
- Καρέτσου Α. (1974), «Κεντρική Κρήτη», *ΠΑΕ* 1974, 240-246.
- Καρέτσου Α. (επιμ.) (2000), *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί τριών χιλιετιών – Μελέτες*, Ηράκλειο.
- Καρέτσου Α., Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ν. Παπαδάκης (επιμ.) (2000), *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί τριών χιλιετιών – Κατάλογος*, Ηράκλειο.
- Karkanias P. (2006), «Late Neolithic household activities in marginal areas: The micromorphological evidence from the Kouveleiki caves, Peloponnese, Greece», *Journal of Archaeological Science* 33, 1628–1641.
- Kartal M. & C. M. Ereğ (2002), «The burials in Ôkuzini cave (SW Anatolia)», στο Yalçinkaya I., M. Otte, J. Kozłowski & O. Bar-Yosef (επιμ.), 347-351.
- Καστρινάκη Λ., Γ. Ορφανού & Ν. Γιανναδάκης (επιμ.) (1987), *Ειλαπίνη. Τόμος Τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Ηράκλειο.
- Keskin L. (2011), «Metalworking in the Western Anatolian coastal region in the 3rd millennium BC», στο Şahoğlu V. & P. Sotirakopoulou (επιμ.), 144-153.
- Knapp A. B. & T. Stech (επιμ.) (1985), *Prehistoric Production and Exchange: The Aegean and Easter Mediterranean*, UCLA Institute of Archaeology Monograph 25, Los Angeles.

- Κόνσολα Ντ. (1984), *Η Πρώιμη Αστικοποίηση στους Πρωτοελλαδικούς Οικισμούς: Συστηματική Ανάλυση των Χαρακτηριστικών της*, Αθήνα.
- Κόπακα Κ. (2009), «Τι είναι νησί; Έννοιες, σημασίες, αμφισημίες των νησιωτικών τόπων», στο Λούκος Χ., Ν. Ξιφάρης & Κ. Πατεράκη (επιμ.), 51-71.
- Κόπακα Κ. (2011), «On caves and households in Bronze Age Crete: “Της Ουρασιάς το Φρούδι” cave at Zakros», στο Glowacki K. T. & N. Vogeikoff-Brogan (επιμ.), 273-284.
- Κόπακα Κ. (υπό δημοσίευση), «Μικροί τόποι, σημαντικά ζητήματα πολιτισμού. Το αρχαιολογικό παράδειγμα της Γαύδου», *Πεπραγμένα 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*.
- Κόπακα Κ. & Χρ. Ματζάνας (υπό δημοσίευση / εκτύπωση), «Πρώιμα θαλάσσια ταξίδια στο Αιγαίο και την Κρήτη: Σκέψεις με αφορμή τις εργαλειοτεχνίες αποκρουσμένου λίθου από τη νήσο Γαύδο», *Πεπραγμένα 1^η Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*.
- Κόπακα Κ. & Χρ. Παπαδάκη (2006), «Προϊστορική κεραμική από την επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Το παράδειγμα μιας μικρονησιωτικής βιοτεχνικής παραγωγής», *Πεπραγμένα 9^ο Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Α1, Ηράκλειο, 63-78.
- Κοτζαμποπούλου Ε. & G. N. Bailey (1998), «Ο ρόλος των σπηλαίων κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής εποχής στη Βορειοδυτική Ελλάδα», στο *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Α' Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, 26-29 Νοεμβρίου 1992, Πρακτικά*, Αθήνα, 15-22.
- Kouka O. (2009), «Third millennium BC Aegean chronology: Old and new data from the perspective of the third millennium AD», στο Manning S. W. & M. J. Bruce (επιμ.), 133-149.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. (1996), «Κεραμική: Μακεδονία-Θράκη», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 112-117, 246-250, αρ. κατ. 76-88.
- Κωτσάκης Κ. (1996α), «Κατοίκηση: Θεσσαλία - Βόρειες Σποράδες», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 49-57.
- Κωτσάκης Κ. (1996β), «Κεραμική: Κεραμική τεχνολογία», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 107-109.
- Laffineur R. & L. Basch (επιμ.) (1991), *Thalassa. L' Égée Préhistorique et la Mer, Actes de la Troisième Rencontre Égéeenne Internationale de l'Université de Liège, Station de Recherches Sous-marines et Océanographiques (StaReSo), Calvi, Corse (23-25 avril 1990)* (Aegaeum 7), Liège.

- Laffineur R. & P. P. Betancourt (επιμ.) (1997), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University 18-21 April 1996, (Aegaeum 16)*, Liège.
- Laffineur R. & W.-D. Niemeier (επιμ.) (1995), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Volumes I & II. Proceedings of the 5th International Aegean Conference/ University of Heidelberg, Archäologisches Institut 10-13 April, Aegaeum 12*, Liege – Austin.
- Lambeck K. (1996), «Sea-level change and shore-line evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic time», *Antiquity* 70, 588-611.
- Levy T. E (2003), «Cult, metallurgy and rank societies: Chalcolithic period (ca. 4500-3500 BCE)», στο Levy T. E. (επιμ.), 226-244.
- Levy T. E. (επιμ.) (2003²), *The Archaeology of Society in the Holy Land*, London-Washington.
- Levy T. E. (2005), «The Chalcolithic of the Southern Levant», στο Richard S. (επιμ.), 263-273.
- Levy T. E. & D. Alon (1985), «Shiqmim: A Chalcolithic village and mortuary centre in the Northern Negev», *Paléorient* 11.1, 71-83.
- Lloyd S. & J. Mellaart (1962), *Beycesultan vol. 1: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London.
- Λούκος Χ., Ν. Ξιφαράς & Κ. Πατεράκη (επιμ.) (2009), *Ubi Dubium Ibi Libertas. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο.
- Manning S. W. (1995), *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age: Archaeology, Radiocarbon and History*, Monographs in Mediterranean Archaeology 1, Sheffield.
- Manning S. W. & M. J. Bruce (επιμ.) (2009), *Tree-Rings, Kings and Old World Archaeology and Environment: Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm*, Oxford UK.
- Μαντέλη Κ. (1991), «Το οικιστικό σύστημα στη Νεολιθική Κρήτη σε σχέση με τη γεωμορφολογία του νησιού», *Πεπραγμένα ΣΤ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1986*, Χανιά, 435-447.
- Manteli K. (1992), «The Neolithic well at Kastelli Phournis in Eastern Crete», *BSA* 87, 103-120.

- Manteli K. (1993), *The Transition from the Neolithic to the Early Bronze Age in Crete (Greece), with Special References to Pottery*, Τόμ. I-II, Διδακτορική Διατριβή, University College London.
- Μαντέλη Κ. (1996), «Κεραμική: Κρήτη», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 132-134.
- Μαντέλη Κ. (2006), «Τελετουργική χρήση του Ιδαίου Άντρου ήδη από τη νεολιθική εποχή;» στο Γαβριλάκη Ε. & Γ. Ζ. Τζιφάπουλος (επιμ.), Τόμ. III, 11-19.
- Μαντέλη Κ. (2011α), «Η νεολιθική Κνωσός στο πολιτισμικό πλαίσιο της νησιώτικης αρχαιολογίας», *Πεπραγμένα I' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Α1, Χανιά, 101-109.
- Μαντέλη Κ. (2011β), «Τελετουργική χρήση 'χθόνιων τόπων' στη νεολιθική Κρήτη», Ανακοίνωση στο 11^ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011.
- Manteli K. (υπό δημοσίευση), «The Neolithic pottery from Katsambas», στο Galanidou (επιμ.).
- Μαντζουράνη Ε. (2002), *Προϊστορική Κρήτη. Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική από τη Νεολιθική Εποχή έως και τους Νεοανακτορικούς Χρόνους*, Αθήνα.
- Mantzourani E. & P.P. Betancourt (επιμ.) (2012), *Philistor. Studies in Honor of Costis Davaras*, Pennsylvania.
- Μαρή Α. (1993), «Αγγεία με στιλβωτή διακόσμηση», στο Σάμψων Α., 136-152.
- Μαρινάτος Σπ. (1929), «Ανασκαφαί εν Κρήτη: Το σπέος της Ειλειθυίης», *ΠΑΕ* 25, 94-101.
- Marinatos Sp. (1933), «Funde und Forschungen auf Kreta» *AA* 48, 295-297.
- Μαριολάκος Η. & Χρ. Σιδέρης (1995), *Στοιχεία Γενικής Γεωγραφίας της Ελλάδας, Α' & Β' Γυμνασίου*, ΟΑΕΔ, Αθήνα.
- Mavridis F. & Ž. Tankosić (2009), «The Ayia Triada cave, Southern Euboea: Finds and implications of the earliest human habitation in the area (A Preliminary Report)», *MAA* 9.2, 47-59.
- Maxwell V. (2002), «Metalworking at Ftelia», στο Sampson A., 147-149.
- McGeehan-Liritzis V. (1996), *The Role and Development of Metallurgy in the Late Neolithic and Early Bronze Age of Greece*, SIMA Pocketbook 122, Jonsered.
- Mee Chr. (2001), «Nucleation and dispersal in Neolithic and Early Helladic Laconia», στο Branigan K. (επιμ.), 1-14.

- Melas E. M. (1985), *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*, SIMA LXVIII, Göteborg.
- Michelaki F., T. Campbell-Green & K. Branigan (2011), «Pottery usage in the tholos cemetery at Moni Odigitria», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Α2, Χανιά, 571-582.
- Miyake Y. & A. Tsuneki (1996), «The earliest pottery sequence of the Levant: New data from Tell El-Kerkh 2, Northern Syria», *Paléorient* 22.1, 109-123.
- Momigliano N. (επιμ.) (2007), *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, BSA Studies 14, London.
- Morgan C. A. (2008-2009), «Crete: Knossos Kephala project 2008-2009 fieldwork», *British School at Athens, an institute for advanced research: Annual Report*, 19-21. (http://www.bsa.ac.uk/doc_store/FrontOffice/FRO2010_2.pdf)
- Μόρτζος Χρ. (1972), «Πάρτιρα. Μία Πρώιμος Μινωική Κεραμική Ομάς», *Επετηρίς Επιστημονικών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών* 3, 386-421.
- Μουνδρέα-Αγραφιώτη Α. (1996), «Εργαλεία: Οστέινα - λίθινα», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 103-105.
- Moyes H. (επιμ.) (2013), *Sacred Darkness: A Global Perspective on the Ritual Use of Caves*, Colorado.
- Μπαμπινιώτης Γ. (2002²), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα.
- Μπασιάκος Ι. Ε. (2012), «Πρώιμη παραγωγή χαλκού και αργύρου στα Λιμενάρια Θάσου: Μια τεχνολογική προσέγγιση», στο Παπαδόπουλος & Μαλαμίδου (επιμ.), 197-224.
- Μπέσιος Μ. & Μ. Παππά (1990-1995), «Ο Νεολιθικός οικισμός στον Μακρύγαλο Περίας» *ΑΑΑ* 23-28, 13-30.
- Μπρεδάκη Μ., Α. Βασιλάκης & T. Whitelaw (2010), «Πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας περιοχής Κνωσού – προκαταρκτική έκθεση για την εργασία των ετών 2005-2007 (Knossos Urban Landscape Project 2005-2007)», στο Ανδριανάκης Μ. & Ι. Τζαχίλη (επιμ.), 294-301.
- Muhly J. D. (2005), «Metalworking / mining in the Levant», στο Richard S. (επιμ.), 174-183.
- Muhly J. D. (2006), «Chrysokamino in the history of the early metallurgy», στο Betancourt P. P. (2006), 155-177.
- Muhly J. D. (2008), «Ayia Photia and the cycladic element in Early Minoan metallurgy», στο Tzachili I. (επιμ.), 69-74.

- Myers J. W., E. E. Myers & G. Cadogan (επιμ.) (1992), *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, California.
- Nazou M. (2010), «Grey areas in past maritime identity? The case of Final Neolithic – Early Bronze Age Attica (Greece) and the surroundings islands», *Shima* 4.1, 3-15.
- Nowicki Kr. (1999), «Final Neolithic refugees or Early Bronze Age newcomers? The problem of defensible sites in Crete in the late fourth millennium BC», στο Betancourt P. P., V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (επιμ.), 575-581.
- Nowicki Kr. (2002), «The end of the Neolithic in Crete», *Aegean Archaeology* 6, 7-72.
- Nowicki Kr. (2006), «New evidence for the Final Neolithic in Crete», *Πεπραγμένα Θ' Κρητολογικού Συνεδρίου Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Α1, Ηράκλειο, 253-262.
- Nowicki Kr. (2008), «The Final Neolithic (Late Chalcolithic) to Early Bronze Age transition in Crete and the Southeast Aegean islands: Changes in settlement patterns and pottery», στο Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.), 200-228.
- Ντουζούγλη Α. (1996α), «Κεραμική: Ήπειρος - Ιόνια νησιά», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 117-119.
- Ντουζούγλη Α. (1996β), «Κεραμική: Πελοπόννησος», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 127-128.
- Ορφανίδη – Γεωργιάδη Λ. (1987), «Τα ταφικά έθιμα στη Νεολιθική Κύπρο», *Αρχαιολογία* 23, 12-18.
- Ορφανίδη Λ. & Α. Σάμψων (1993), «Ειδώλια και ειδωλοπλαστική», στο Σάμψων Α., 202-218.
- Παντελίδου-Γκόφα Μ. (1996), «Κατοίκηση: Στερεά Ελλάδα», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 69-72.
- Paraconstantinou D. (2005), «Constructing identities in the Neolithic Eastern Mediterranean: Cultural difference and the role of architecture», στο Clark J. (επιμ.), 12-17.
- Papadatos Y. (2007α), «The beginning of metallurgy in Crete: New evidence from the FN – EM I settlement at Kephala Petras, Siteia», στο Day P. M. & R. C. P. Doonan (επιμ.), 154-167.

- Papadatos Y. (2007β), «Beyond cultures and ethnicity: A new look at material culture distribution and inter-regional interaction in the Early Bronze Age Southern Aegean, στο Antoniadou S. & A. Pace (επιμ.), 419-451.
- Papadatos Y. (2008), «The Neolithic – Early Bronze Age transition in Crete: New evidence from the settlement at Petras Kephala, Siteia», στο Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.), 258-272.
- Παπαδάτος Γ. & Χρ. Σοφianού (2011), «Το μινωικό νεκροταφείο στο Λιβάρι Σκιαδί, Δήμου Λεύκης, Νοτιοανατολική Κρήτη», Πεπραγμένα 11^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου, Ρέθυμνο 21-27 Οκτωβρίου 2011, Περιλήψεις Επιστημονικών Ανακοινώσεων, 136-137.
- Papadopoulos S. (2008), «Silver and copper production practices in the prehistoric settlement at Limenaria, Thasos», στο Tzachili I. (επιμ.), 59-68.
- Παπαδόπουλος Σ. & Δ. Μαλαμίδου (επιμ.) (2012), *Δέκα Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας στον Προϊστορικό Οικισμό Λιμεναρίων Θάσου, Πρακτικά Ημερίδας, Θάσος 11 Ιουλίου 2003*, Θεσσαλονίκη.
- Parageorgiou D. (2008), «Sea routes in the prehistoric Cyclades», στο Brodie N., J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (επιμ.), 9-11.
- Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (1996α), «Σπήλαια», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 39-40.
- Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (1996β), «Το σπήλαιο Αλεπότρυπα στο Διρό Μάνης», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 80-84, 216-229, αρ. κατ. 17-46.
- Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (1996γ), «Ταφικά έθιμα του Διρού», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 175-177.
- Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.) (1996), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Παπακωνσταντίνου Δ. (2003), «Οικιστικό περιβάλλον και κοινωνική συμπεριφορά: Προβλήματα και προοπτικές στη μελέτη των προϊστορικών οικισμών», στο Βλαχόπουλος Α. & Κ. Μπίρταχα (επιμ.), 59-81.
- Παπουτσάκης Χρ. (1972), «Οι βραχογραφίες στ' Ασφέντου των Σφακίων», *ΚρητΧρον* ΚΔ', 107-139.
- Pendlebury J. D. S. (1936-1937), «Lasithi in ancient times», *BSA* 37, 194-200.
- Pendlebury H. W., J. D. S. Pendlebury & M. B. Money-Coutts (1935-1936), «Excavations in the plain at Lasithi. I. The cave of Trapeza», *BSA* 36, 5-131.
- Pendlebury H. W., J. D. S. Pendlebury & M. B. Money-Coutts (1937-1938), «Excavations in the plain of Lasithi. II-III», *BSA* 38, 1-56.

- Perlès C. & Vitelli K. D. (1999), «Craft specialization in the Neolithic of Greece», στο Halstead P. (επιμ.), 96-107.
- Pernier L. (1935), *Il Palazzo Minoico di Festos*, I, Roma.
- Phelps W. W. (2004), *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, BAR-IS 1259, Oxford.
- Πλάτων Ν. (1954), «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1954», *ΚρητΧρον* Η', 506-517.
- Πλάτων Ν. (1955), «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1955», *ΚρητΧρον* Θ', 533-569.
- Πλάτων Ν. (1959), «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1959», *ΚρητΧρον* ΙΓ', 359-393.
- Πλάτων Ν. (1962), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ* 1962, 142-168.
- Pope K. O. (2004), «Geoarchaeology of the Western Mesara», στο Watrous L. V., D. Hadzi-Vallianou & H. Blitzer (επιμ.), 39-57.
- Πυλαρινού Δ. & Α. Βασιλάκης (2010), «Ανασκαφή οικισμού Τελικής Νεολιθικής και Πρώιμης Προανακτορικής στο Γάζι. Προκαταρκτική έκθεση 2006, 2008», στο Ανδριανάκης Μ. & Ι. Τζαχίλη (επιμ.), 276-280.
- Pullen D. J. (1995), «The pottery of the Neolithic, Early Helladic I, and Early Helladic II periods», στο Runnels C., D. J. Pullen & S. Langdon (επιμ.), 6-42.
- Raban A. (1991), «Minoan and canaanite harbours», στο Laffineur R. & L. Basch (επιμ.), 129-146.
- Rackhman O. & J. Moody (2004), *Η Δημιουργία του Κρητικού Τοπίου* (μτφ. Κ. Σμπόνιας, επιμ. Α. Χανιώτης), Ηράκλειο.
- Renfrew C. (1964), «Crete and the Cyclades before Rhadamanthus», *ΚρητΧρον* ΙΗ', 107-141.
- Renfrew C. ([1972] 2006), *Η Ανάδυση του Πολιτισμού. Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3^η Χιλιετία π.Χ.* (μτφ. Δ. Κοκώνης, επιμ. Ρ. Οικονόμου), Αθήνα.
- Renfrew C. (1995), «Who were the Minoans? Towards a population history of Crete», *Cretan Studies* 5, 1-27.
- Richard S. (επιμ.) (2005²), *Near Eastern Archaeology: A Reader*, USA.
- Ριζοπούλου - Ηγουμενίδου Φρ. (1996), «Ο Νεολιθικός πολιτισμός στις όμορες περιοχές: Κύπρος», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 183-190.

- Runnels C., D. J. Pullen & S. Langdon (επιμ.) (1995), *Artefact and Assemblage: The Finds from a Regional Survey of the Southern Argolid, Greece. Vol. I The Prehistoric and Early Iron Age Pottery and the Lithic Artefacts*, California.
- Şahoğlu V. (2005), «The Anatolian trade network and the Izmir region during the Early Bronze Age», *OJA* 24.4, 339–361.
- Şahoğlu V. (2008), «Liman Tepe and Bakla Tepe: New evidence for the relations between the Izmir region, the Cyclades and the Greek Mainland during the late fourth and third millennia BC», στο Erkanal H., H. Hauptmann, V. Şahoğlu & R. Tuncel (επιμ.), 483-501.
- Şahoğlu V. & P. Sotirakopoulou (επιμ.) (2011), *Across. The Cyclades and Western Anatolia during the 3rd Millenium BC*, Sabanci University Sakip Sabanci Museum, May 24-August 28, 2011, Istanbul.
- Σακελλαράκης Γ. (1985), «Ιδαίον Άντρον», *Έργον* 1985, 83-86.
- Σακελλαράκης Γ. (1991), *Κρήτη. Αρχάνες*, Αθήνα.
- Σάμψων Α. (1987), *Η Νεολιθική Εποχή στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα.
- Σάμψων Α. (1988), *Η Νεολιθική Κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου*, Αθήνα.
- Σάμψων Α. (1993), *Σκοτεινή Θαρρουνίων: Το Σπήλαιο, ο Οικισμός και το Νεκροταφείο*, Αθήνα.
- Σάμψων Α. (1996α), «Κατοίκηση: Εύβοια», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 73-74.
- Σάμψων Α. (1996β), «Κατοίκηση: Δωδεκάνησα», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 90-91.
- Σάμψων Α. (1996γ), «Κεραμική: Εύβοια», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 125-126.
- Σάμψων Α. (1996δ), «Κεραμική: Δωδεκάνησα», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 131-132.
- Sampson A. (2002), *The Neolithic Settlement at Ftelia, Mykonos, Rhodes*.
- Σάμψων Α. (2007), *Προϊστορική Αρχαιολογία της Μεσόγειου*, Αθήνα.
- Sampson A. (2008α), «The Mesolithic settlement and cemetery of Maroulas on Kythnos», στο Brodie N., J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (επιμ.), 13-17.
- Sampson A. (2008β), «The architectural phase of the neolithic settlement of Ftelia on Mykonos», στο Brodie N., J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (επιμ.), 29-35.

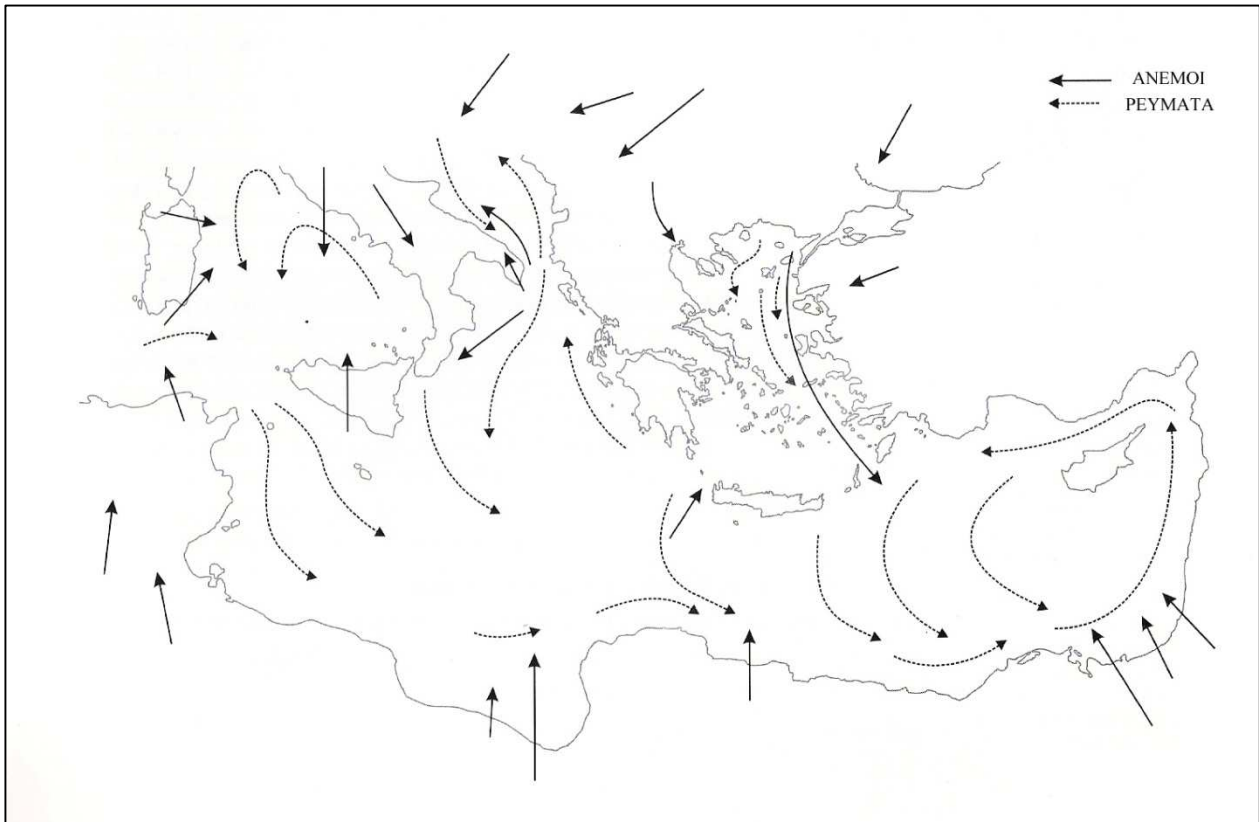
- Σάμψων Α. & Σ. Κατσαρού (1998), «Ανασκαφή στο σπήλαιο Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων κατά το έτος 1992», στο *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Α΄ Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, 26-29 Νοεμβρίου 1992, Πρακτικά*, Αθήνα, 63-68.
- Σάμψων Α., Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη & Β. Μαστρογιαννοπούλου (2008), «Χώρος και αντικείμενα κοινωνικού και συλλογικού συμβολισμού στο Νεολιθικό οικισμό της Φτελιάς Μυκόνου», *2^ο Συνέδριο Προϊστορικής Αρχαιολογίας 4-7 Δεκεμβρίου 2008, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Βόλος, Πρόγραμμα και Περιλήψεις*, 28.
- Schoep I., Tomkins P. & Driessen J. (επιμ.) (2012), *Back to the Beginning. Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, Oxford, UK.
- Σερπετσιδάκη Ιω. (2000), «Σχέσεις Κρήτης - Αιγύπτου κατά την Προανακτορική περίοδο (3000-1900 π.Χ.)», στο Καρέτσου Α., Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), 25, 31-34, αρ. κατ. 10-13γ.
- Σερπετσιδάκη Ιω. (2006), «Προανακτορικός σπηλαιώδης τάφος στο Κυπαρίσσι Τεμένους», *Πεπραγμένα Θ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Α2, Ηράκλειο, 243-258.
- Σερπετσιδάκη Ιω. (2011), «Νεότερη ανασκαφική έρευνα στο Νεολιθικό Κατσαμπά», *Πεπραγμένα 11^ο Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011, Περιλήψεις Επιστημονικών Ανακοινώσεων*, 241.
- Sherratt A. (1981), «Plough and pastoralism: Aspects of the secondary products revolution», στο Hodder I., G. Isaac & N. Hammond (επιμ.), 261-305.
- Sherratt S. (2007), «The archaeology of metal use in the Early Bronze Age – a review», στο Day P. M. & R. C. P. Doonan (επιμ.), 245-263.
- Sherratt A. & S. Sherratt (2008), «The Neolithic of Crete, as seen from outside», στο Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.), 291-302.
- Soles J. (1992), *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete*, Princeton-New Jersey.
- Sperling J. W. (1976), «Kum Tepe in the Troad», *Hesperia* 45.4, 305-364.
- Stampolidis N. & P. Sotirakopoulou (2011α), «Early Cycladic metallurgy», στο Şahoğlu V. & P. Sotirakopoulou (επιμ.), 52-57.
- Stampolidis N. & P. Sotirakopoulou (2011β), «Obsidian in the Early Cycladic period», στο Şahoğlu V. & P. Sotirakopoulou (επιμ.), 58-62.

- Strasser T. F., E. Panagopoulou, C. N. Runnels, P. M. Murray, N. Thompson, P. Karkanas, F. W. McCoy & K. W. Wegmann (2010), «Stone Age seafaring in the Mediterranean: Evidence from the Plakias region for Lower Palaeolithic and Mesolithic habitation in Crete», *Hesperia* 79, 145-190.
- Στρατούλη Γ. (1998), «Η ανάγνωση των χρήσεων των σπηλαίων στη Νεολιθική Ελλάδα: Εμπειρικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις», στο *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Α΄ Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, 26-29 Νοεμβρίου 1992, Πρακτικά*, Αθήνα, 59-62.
- Σωτηρακοπούλου Π. (1999), *Ακρωτήρι Θήρας. Η Νεολιθική και Πρώιμη Εποχή του Χαλκού επί τη Βάσει της Κεραμικής*, Αθήνα.
- Tadmor M. (2005), «The Nahal Mishmar hoard from the Judean desert», στο Richard S. (επιμ.), 274-277.
- Talalay L. E. (2004), «Heady business: Skulls, heads, and decapitation in Neolithic Anatolia and Greece», *JMA* 17.2, 139-163.
- Taramelli A. (1897), «The prehistoric grotto at Miamù», *AJA* I, 287-312.
- Televantou Ch. A. (2008), «Strofilas: a Neolithic settlement on Andros», στο Brodie N., J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (επιμ.), 43-53.
- Todaro S. (2012), «Craft production and social practices at Prepalatial Phaistos: The background of the first ‘Palace’», στο Schoep I., P. Tomkins & J. Driessen (επιμ.), 195-235.
- Todaro S. & S. Di Tonto (2008), «The Neolithic settlement of Phaistos revisited», στο Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.), 177-190.
- Todd I. (1998), *Kalavassos – Tenta*, Nicosia.
- Tomkins P. (2004), «Filling in the ‘Neolithic background’: Social life and social transformation in the Aegean before the Bronze Age», στο Barrett J. & P. Halstead (επιμ.), 38-63.
- Tomkins P. (2007), «Neolithic: Strata IX-VIII, VII-VIB, VIA-V, IV, IIIB, IIIA, IIB, IIA and IC groups», στο Momigliano N. (επιμ.), 9-48.
- Tomkins P. (2008), «Time, space and the reinvention of the Cretan Neolithic», στο Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.), 21-48.
- Tomkins P. (2009), «Domesticity by Default. Ritual, Ritualization and Cave-use in the Neolithic Aegean», *OJA* 28.2, 125-153.
- Tomkins P. (2010), «Neolithic antecedents», στο Cline E. (επιμ.), 31-49.

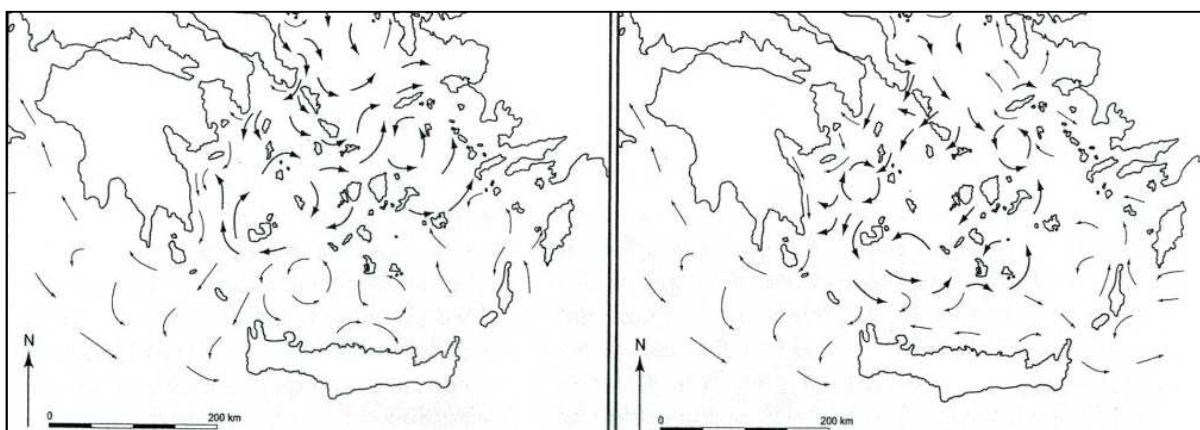
- Tomkins P. (2012), «Behind the horizon. Reconsidering the genesis and function of the 'First Palace' at Knossos (Final Neolithic IV-Middle Minoan IB)», στο Schoep I., P. Tomkins & J. Driessen (επιμ.), 32-80.
- Tomkins P. (2013), «Landscapes of ritual, identity and memory. Reconsidering Neolithic and Bronze Age cave use in Crete, Greece», στο Moyes H. (επιμ.), 59-79.
- Tomkins P. & I. Schoep (2010), «The Early Bronze Age: Crete», στο Cline E. (επιμ.), 66-82.
- Treuil R. (1983), *Le Néolithique et le Bronze Ancien Égéens. Les Problèmes Stratigraphiques et Chronologiques, les Techniques, les Hommes*, Paris.
- Treuil R., P. Darcque, J.-Cl. Poursat & G. Touchais ([1989] 1996), *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου* (μτφ. Ό. Πολυχρονοπούλου & Ά. Φιλίππα- Touchais), Αθήνα.
- Triantaphyllou S. (2008), «Living with the dead», στο Isaakidou V. & P. Tomkins (επιμ.), 136-154.
- Tsiporoulou M. (2007), «Aghia Photia–Kouphota: A centre for metallurgy in the Early Minoan period», στο Day P. M. & R. C. P. Doonan (επιμ.), 135-145.
- Τσιποπούλου Μ. (2010), «Προανακτορική ταφική βραχοσκεπή στον Πετρά Σητείας - πρώτη ανακοίνωση», στο Ανδριανάκης Μ. & Τζαχίλη Ι. (επιμ.), 121-133.
- Tzachili I. (2008), «Aegean metallurgy in the Bronze Age: Recent developments», στο Tzachili I. (επιμ.), 7-34.
- Tzachili I. (επιμ.) (2008), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age. Proceedings of an International Symposium Held at the University of Crete, Rethymnon, Greece, on November 19-21, 2004*, Athens.
- Τζεδάκης Γ. (1996), «Σπήλαια Δυτικής Κρήτης», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 94.
- Τζωράκης Γ. (2011), «Σχέσεις Κρήτης-Κυκλάδων την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», *ΚρητΧρον* ΛΑ', 33-67.
- Vagnetti L. (1972-1973), «L' insediamento neolitico di Festos», *Annuario* L-LI (Nuova serie XXXIV-XXXV), 7-138.
- Vagnetti L. (1978), «Tracce di due insediamenti neolitici nel territorio dell'antica Gortina», στο *Anticita Cretesi. Studi in onore di Doro Levi*, Vol. I, Catania, 1-9.
- Vagnetti L. (1989), «I resti di strutture», στο Vagnetti L., A. Christopoulou & Y. Tzedakis, 57-58.

- Vagnetti L. (1996), «The Final Neolithic: Crete enters the wide-world», *Cretan Studies* 5, 29-40.
- Vagnetti L., A. Christopoulou & Y. Tzedakis (1989), *Scavi a Nerocourou Kydonias, Ricerche Greco-italiane in Creta occidentale I*, Roma.
- Vasilakis A. (2008), «Silver metalworking in prehistoric Crete. An historical survey», στο Tzachili I. (επιμ.), 75-85.
- Vasilakis A. & K. Branigan (2010), *Moni Odigitria. A Prepalatial Cemetery and its Environs in the Asterousia, Southern Crete*, Pennsylvania.
- Walter H. & F. Felten (1981), *Alt-Ägina III,1: Die Vorgeschichtliche Stadt: Befestigungen, Häuser, Funde*, Mainz.
- Warren P. & J. Tzedakis (1974), «Debla. An Early Minoan settlement in Western Crete», *BSA* 69, 299-342.
- Warren P. & V. Hankey (1989), *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol.
- Warren P. (1972), *Myrtos: An Early Bronze Age Settlement in Crete*, BSA Supplementary Volume 7, London.
- Watrous L. V., H. Blitzer, D. Haggis & E. Zangger (2000), «Economy and society in the Gournia region of Crete: A Preliminary report on the 1992-1994 field seasons of the Gournia Project», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, A3, Ηράκλειο, 471-483.
- Watrous L. V. & D. Hadzi-Vallianou (2004), «Initial growth in social complexity (Late Neolithic – Early Minoan I)», στο Watrous L. V., D. Hadzi-Vallianou & H. Blitzer (επιμ.), 221-231.
- Watrous L. V., D. Hadzi-Vallianou & H. Blitzer (επιμ.) (2004), *The Plain of Phaistos. Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, Los Angeles.
- Whitelaw T. (2012), «The urbanisation of prehistoric Crete: Settlement perspectives on minoan state formation», στο Schoep I., Tomkins P. & Driessen J. (επιμ.), 114-176.
- Wilson D. E. (2007), «Early Prepalatial (EM I – EM II): EM I well, West Court houses, North-East magazines and South Front groups», στο Momigliano N. (επιμ.), 49-77.
- Wilson D. E., R. Day & N. Dimopoulou-Rethemiotaki (2008), «The gateway port of Poros-Katsambas: The trade and exchange between North-Central Crete and the Cyclades in EB I – EB II», στο Brodie N., J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (επιμ.), 261-270.

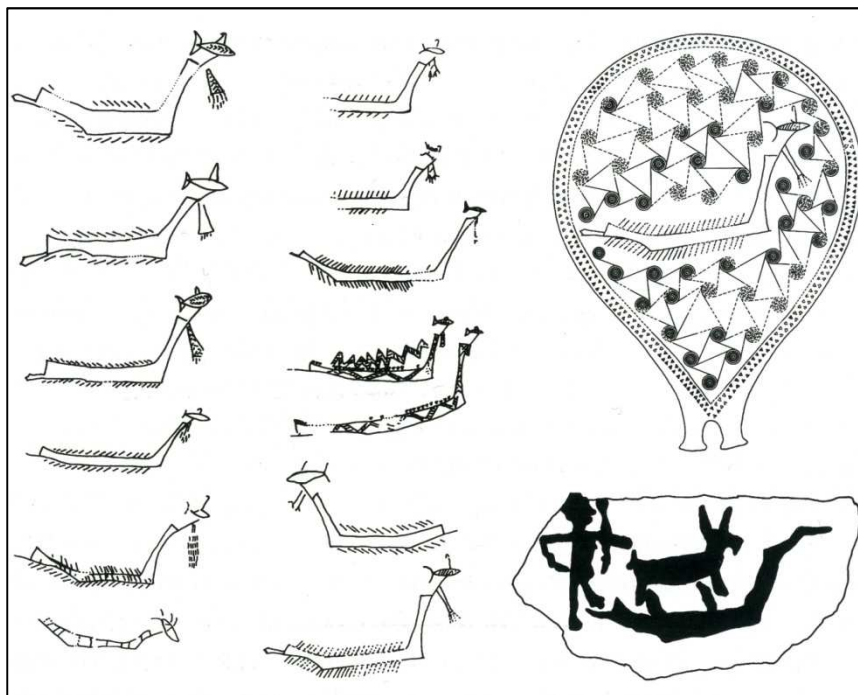
- Yalçinkaya I., M. Otte, J. Kozłowski & O. Bar-Yosef (επιμ.) (2002), *La Grotte D' Öküzi: Évolution du Paléolithique Final du Sud-Ouest de l'Anatolie*, ERAUL 96, Liège.
- Yiannouli E. (2009), «The emergence and development of round building tradition in the Aegean and Crete», *MAA* 9.1, 89-113.
- Χατζηπουλίου Ε. (1996), «Το σπήλαιο Φράχθι στην Ερμιονίδα», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 77.
- Χουρμουζιάδης Γ. (1997), «Ο κτισμένος χώρος και οι νεολιθικοί οικοδόμοι», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 62, 23-29.
- Ζάχος Κ. Α. (1996α), «Κατοίκηση: Κυκλάδες - Νησιά του ΒΑ Αιγαίου», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 85-87.
- Ζάχος Κ. Α. (1996β), «Το σπήλαιο του Ζα στη Νάξο», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 88-89.
- Ζάχος Κ. Α. (1996γ), «Κεραμική: Κυκλάδες», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 129-130.
- Ζάχος Κ. Α. (1996δ), «Μεταλλουργία», στο Παπαθανασόπουλος Γ. Α. (επιμ.), 140-143.
- Ζάχος Κ. Α. (1998), «Σπηλαιοκατοίκηση στην Πελοπόννησο κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο», στο *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Α' Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, 26-29 Νοεμβρίου 1992, Πρακτικά*, Αθήνα, 53-58.
- Zachos K. (1999), «Zas cave on Naxos and the role of caves in the Aegean Late Neolithic», στο Halstead P. (επιμ.), 153-163.
- Zachos K. (2007), «The Neolithic background: A reassessment», στο Day P. M. & R. C. P. Doonan (επιμ.), 168-206.
- Ζώης Α. (1973), *Κρήτη – Η εποχή του Λίθου*, Αθήνα.
- Ζώης Α. (1976), *Βασιλική Ι: Νέα αρχαιολογική έρευνα εις το Κεφάλι πλησίον του χωριού Βασιλική Ιεράπετρας*, Αθήνα.
- Ζώης Α. (1992), «Vasiliki», στο Myers J. W., E. E. Myers & G. Cadogan (επιμ.), 276-280.

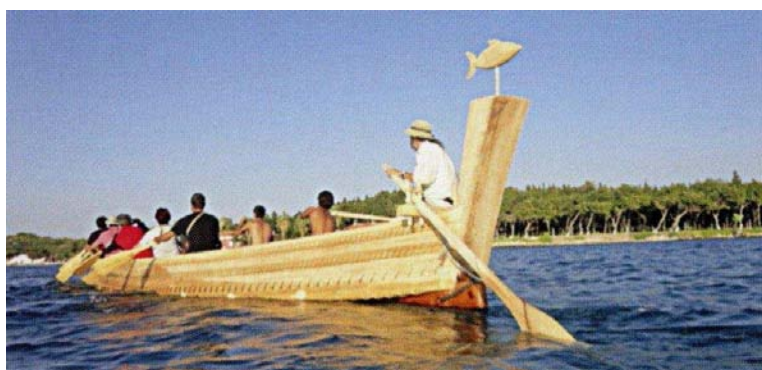
Εικ. 1. Χάρτης ανέμων και ρευμάτων στην Ανατολική Μεσόγειο (Γαβριλάκη 1999, 7).

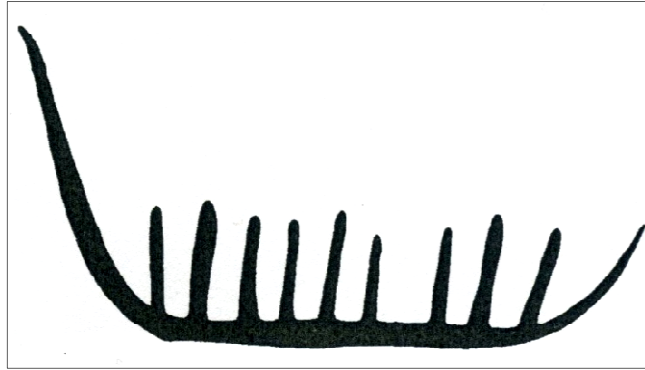
Εικ. 2α-β. Χάρτες με την κυκλοφορία των ανέμων στο Αιγαίο το χειμώνα και το καλοκαίρι αντίστοιχα (Papageorgiou 2008, 9, εικ. 1.1).

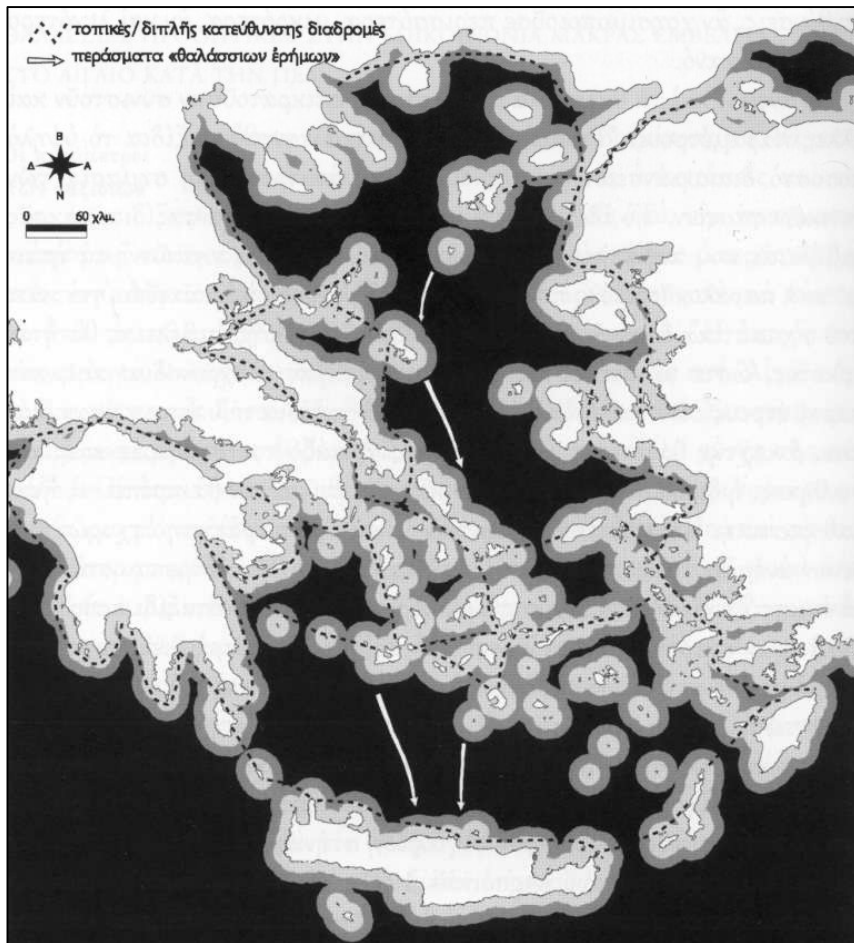
Εικ. 3. Απεικονίσεις κυκλαδικών πλοίων της ΠΕΧ (Broodbank 2009, 177, εικ. 23).

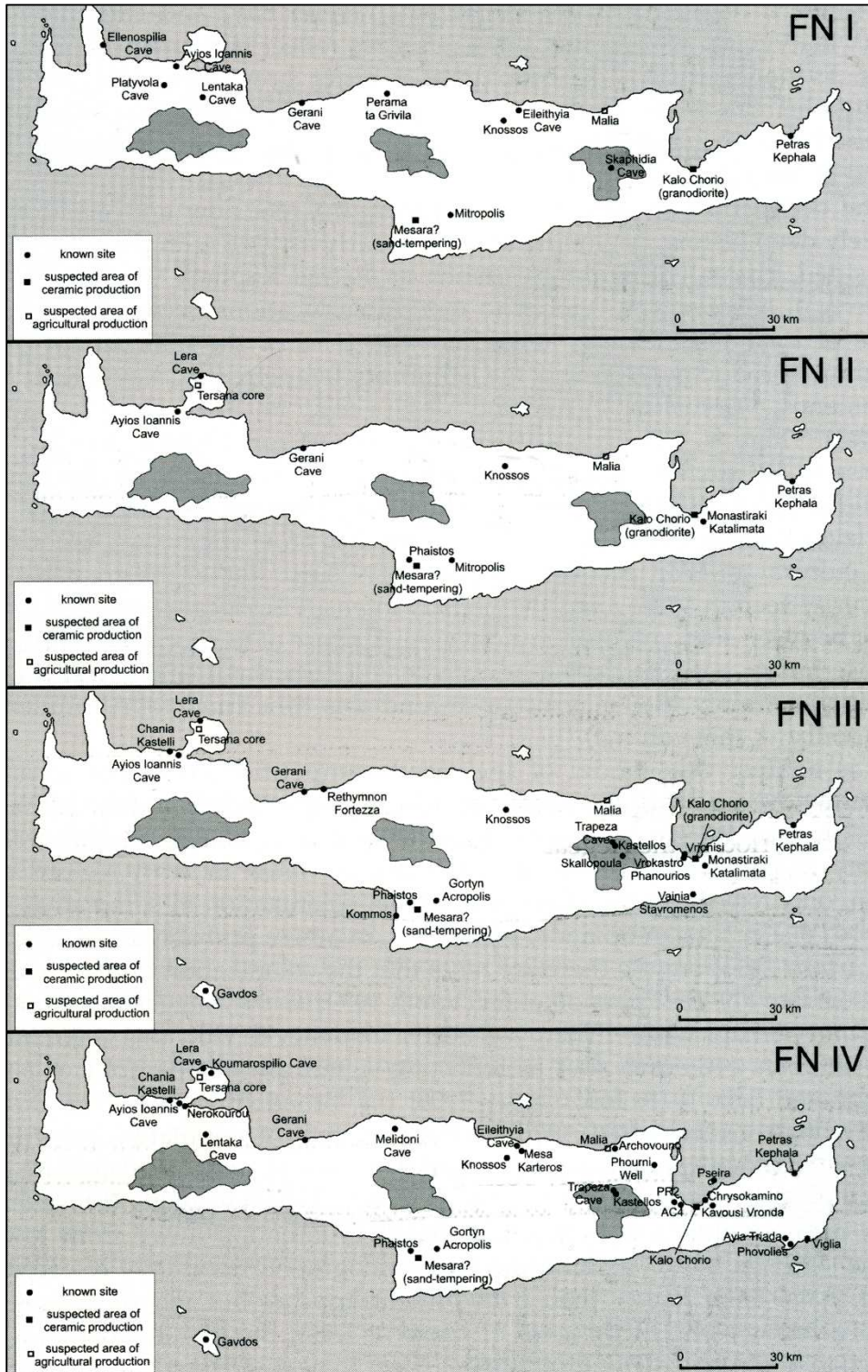
Εικ. 4. Πειραματική κατασκευή κυκλαδικού πλοίου (Erkurt 2011, 183, εικ. 5).

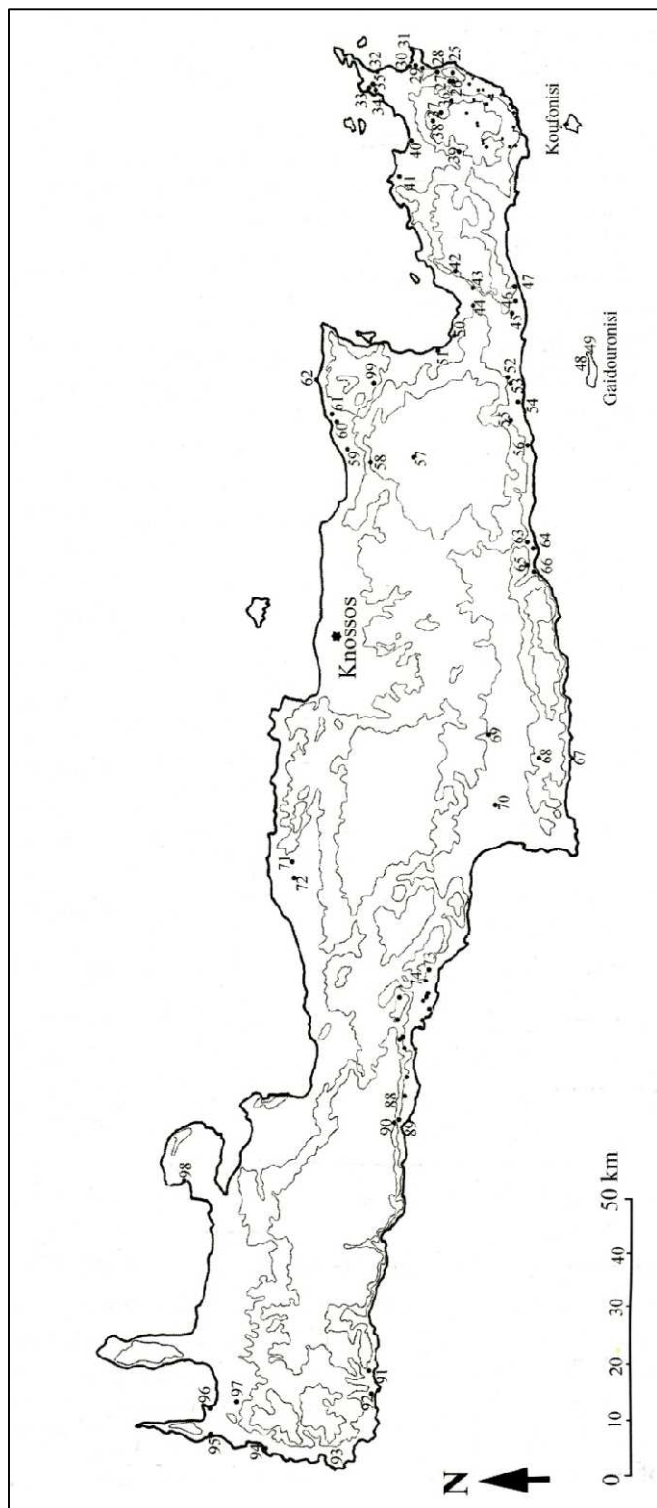
Εικ. 5. Απεικόνιση πλοίου σε βραχογραφία στον οχυρωματικό περίβολο του Στρόφιλα στην Άνδρο (Televantou 2008, 47, εικ. 6.8).

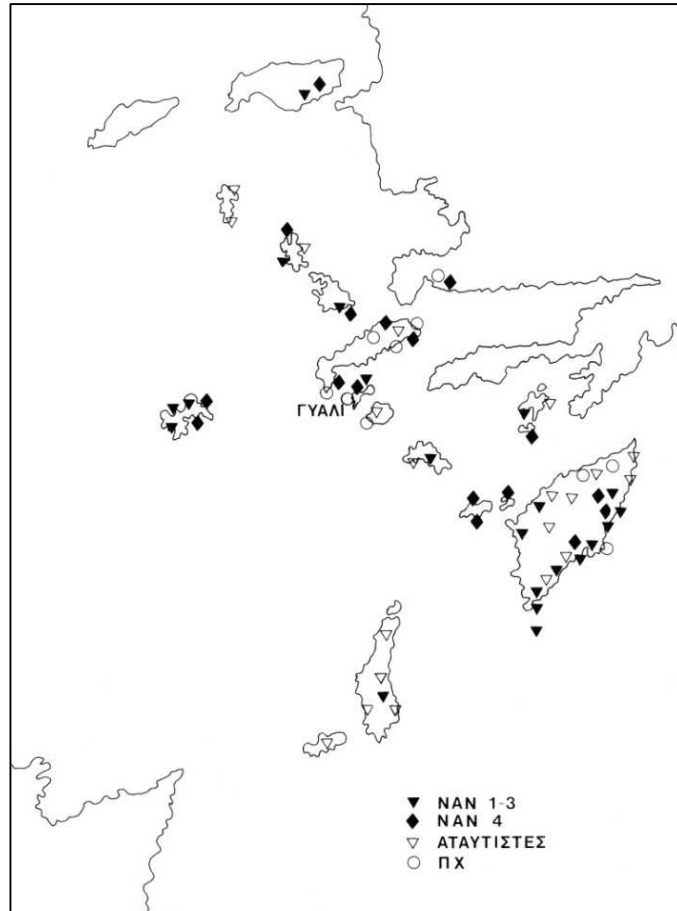
Εικ. 6. Χάρτης με τις κυριότερες θαλάσσιες διαδρομές στο Αιγαίο την ΠΕΧ (Broodbank 2009, 460, εικ. 94).

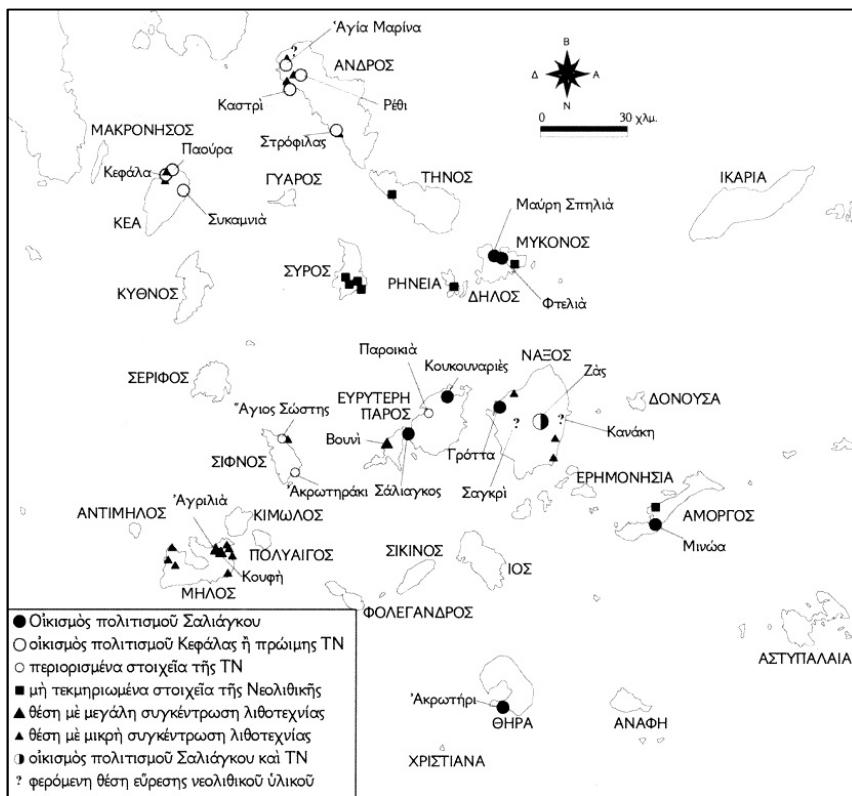
Εικ. 7. Χάρτες της Κρήτης με θέσεις της TN I-IV (Tomkins 2008, 37, εικ. 3.5).

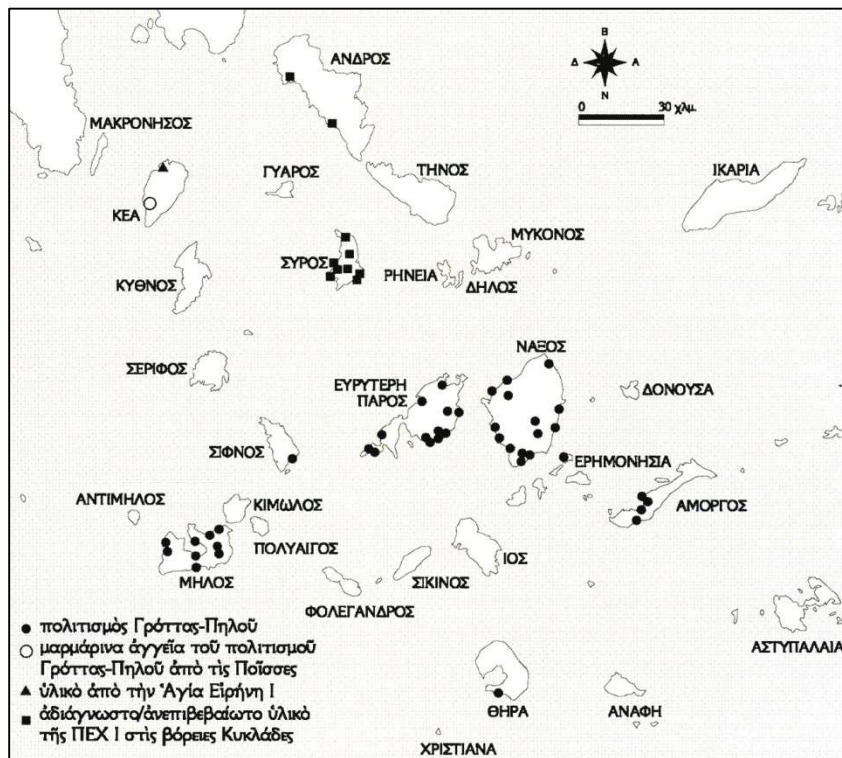
Εικ. 8. Χάρτης της Κρήτης με θέσεις της TN IV (Nowicki 2008, εικ. 13.1). 5. Κόκκινο Φρούδι, 14. Λιβήρι Καθαράδες, 22-23. Λαμνόνι, 24. Κουφονήσι, 25. Τραόσταλος, 31. Παλαικάστρο Πετσοφάς, 37. Μαργασάς, 40. Πετράς Κεφάλα, 42. Αζοριάς Καβούσι, 43. Μοναστηράκι Καταλύματα, 44. Κεφάλια Βασιλικής, 48-49. Γαΐδουρονήσι, 50. Βρόκαστρο, 52. Ανατολή Παντοπινού Κορυφή, 54. Μύρτος, 57. Τζεφριμάδο Κάστελος, 65. Τσούτσουρος, 67. Λέντας, 69. Γόρτυνα, 70. Φαιστός, 71. Μελιδόνι, 92. Παλαιάχωρα, 98. Σαθρός Λερά.

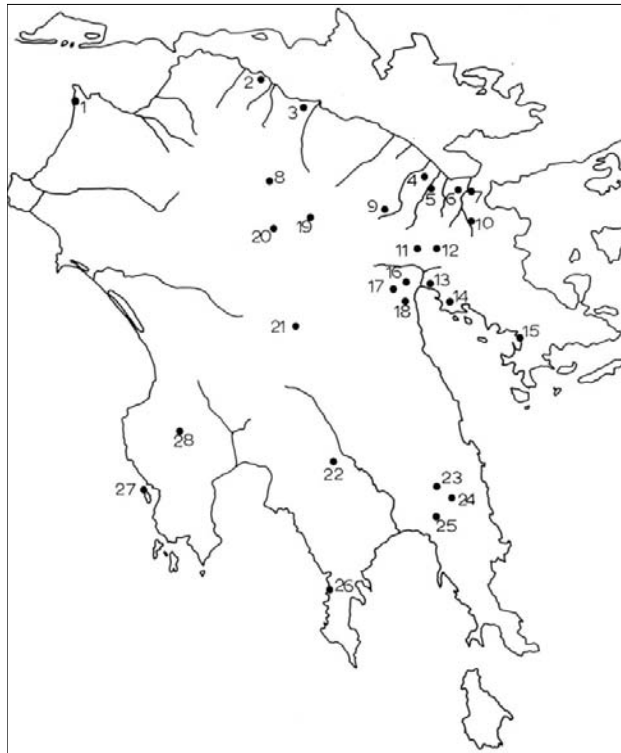
Εικ. 9. Χάρτης των Δωδεκανήσων με θέσεις της ΤΝ (Σάμψων 1988, 221, σχ. 87).

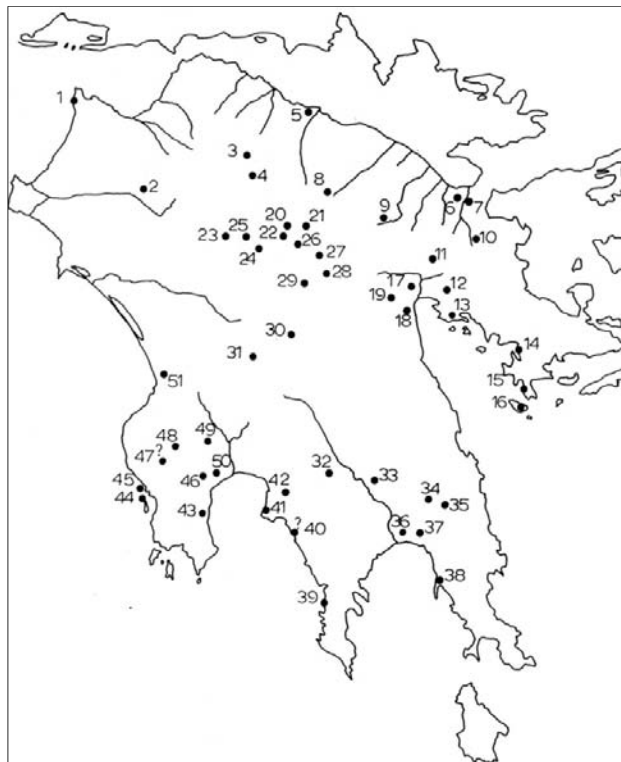
Εικ. 10. Χάρτης των Κυκλάδων με θέσεις της ΝΝ-ΤΝ (Broodbank 2009, 213, εικ. 34).

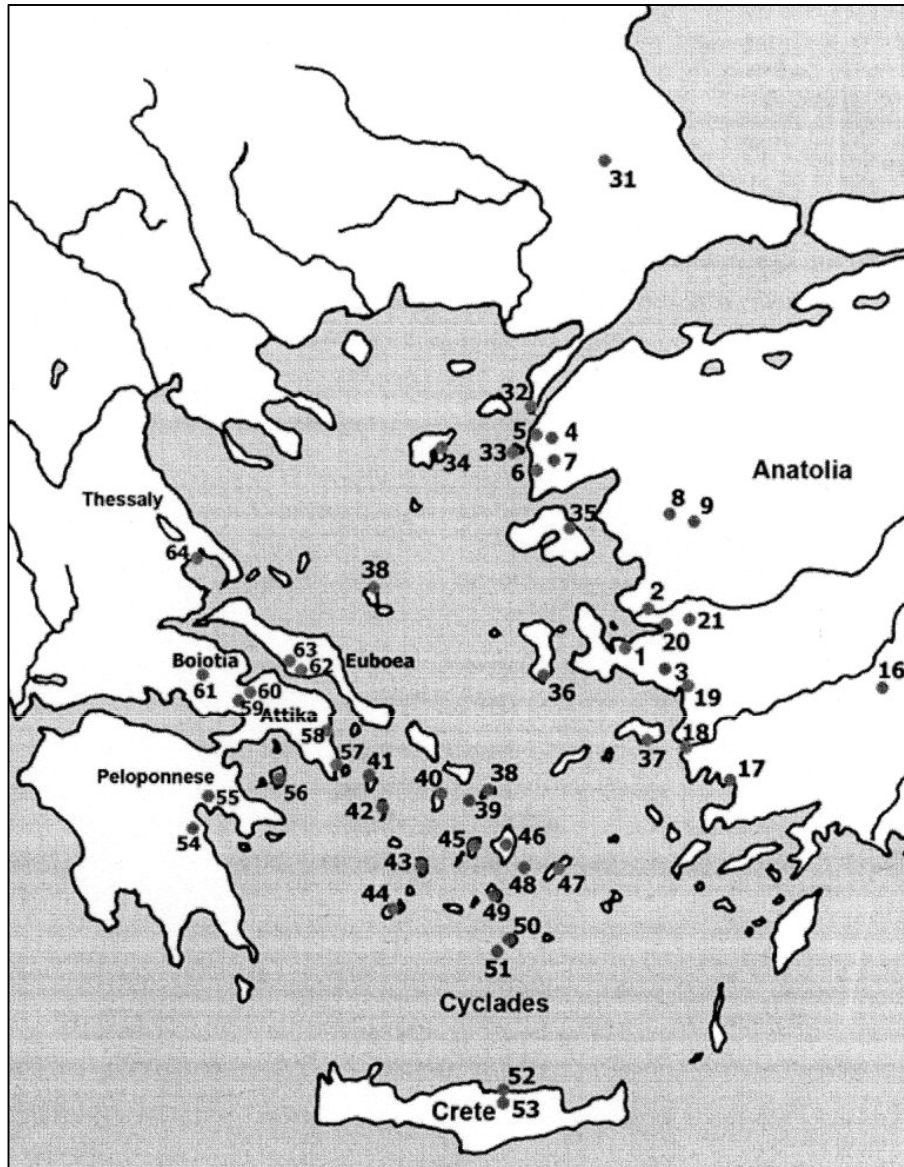
Εικ. 11. Χάρτης των Κυκλάδων με θέσεις της φάσης Γρόττας - Πηλού (Broodbank 2009, 257, εικ. 43).

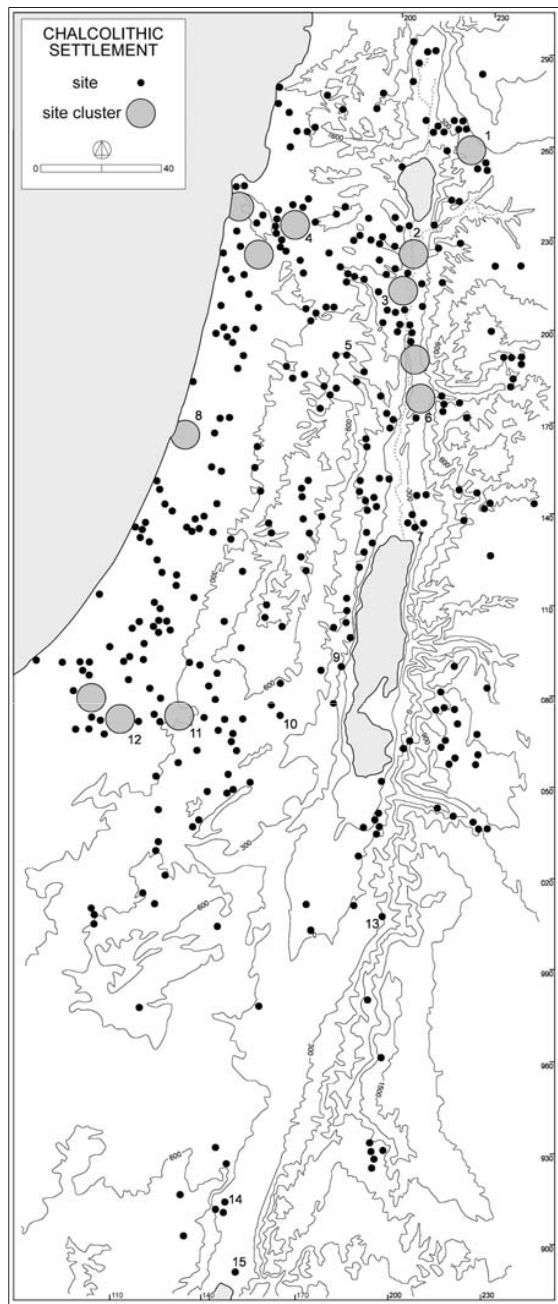
Εικ. 12. Χάρτης της Πελοποννήσου με θέσεις της NN (Phelps 2004, 172, χάρτης 3).

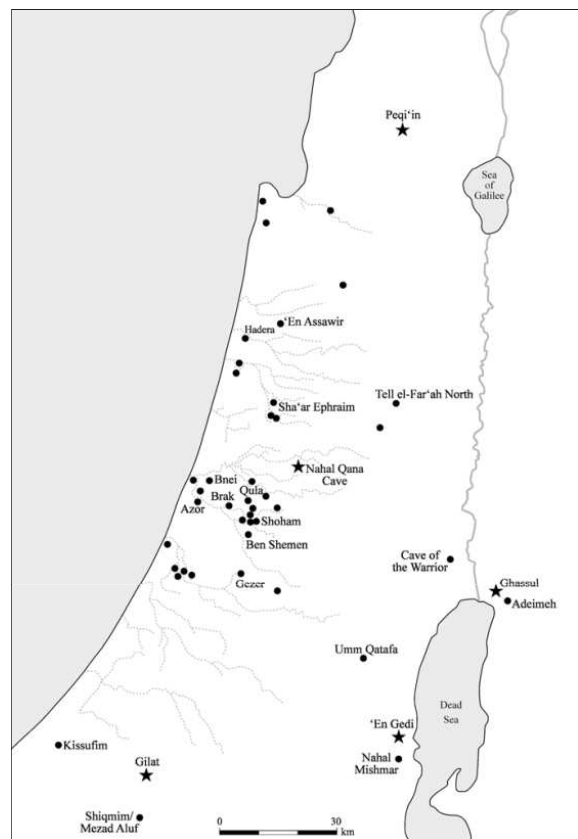
Εικ. 13. Χάρτης της Πελοποννήσου με θέσεις της TN (Phelps 2004, 173, χάρτης 4).

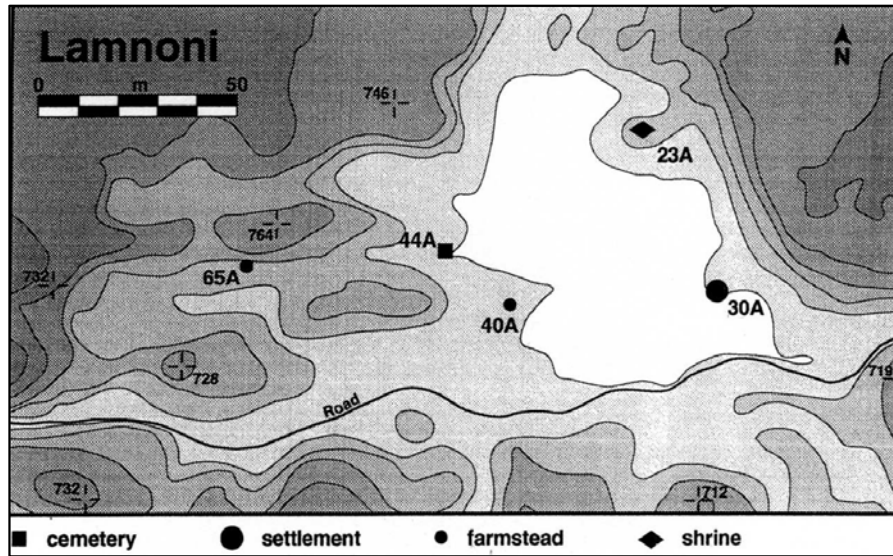
Εικ. 14. Χάρτης του Αιγαίου. Θέσεις της Ύστερης Χαλκολιθικής περιόδου στην Δυτική Ανατολία (Şahoğlu 2008, 495, εικ. 1): 1. Liman Tepe, 2. Panaz Tepe, 3. Bakla Tepe, 4. Troy, 5. Kum Tepe, 10. Demircihöyük, 16. Aphrodisias, 17. Iasos, 18. Miletos, 19. Ephesos, 21. Ulucak Höyük.

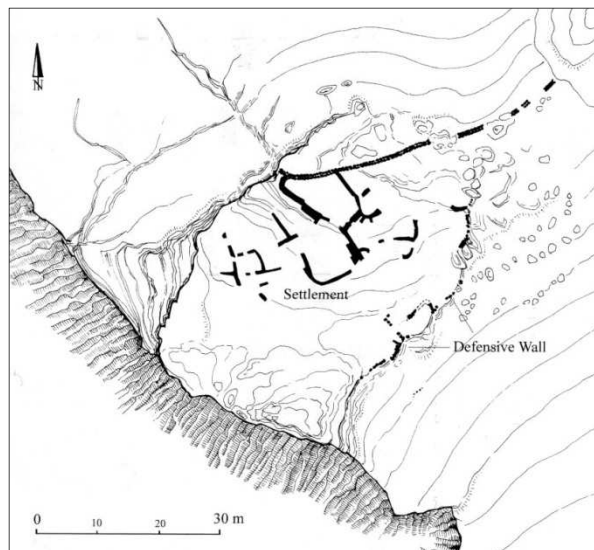
Εικ. 15. Οικισμοί της Χαλκολιθικής περιόδου στη Συροπαλαιστίνη (Joffe 2003, 49, εικ. 2).

Εικ. 16. Ταφικές και λατρευτικές θέσεις της Χαλκολιθικής περιόδου στη Συροπαλαιστίνη (Joffe 2003, 47, εικ.1).

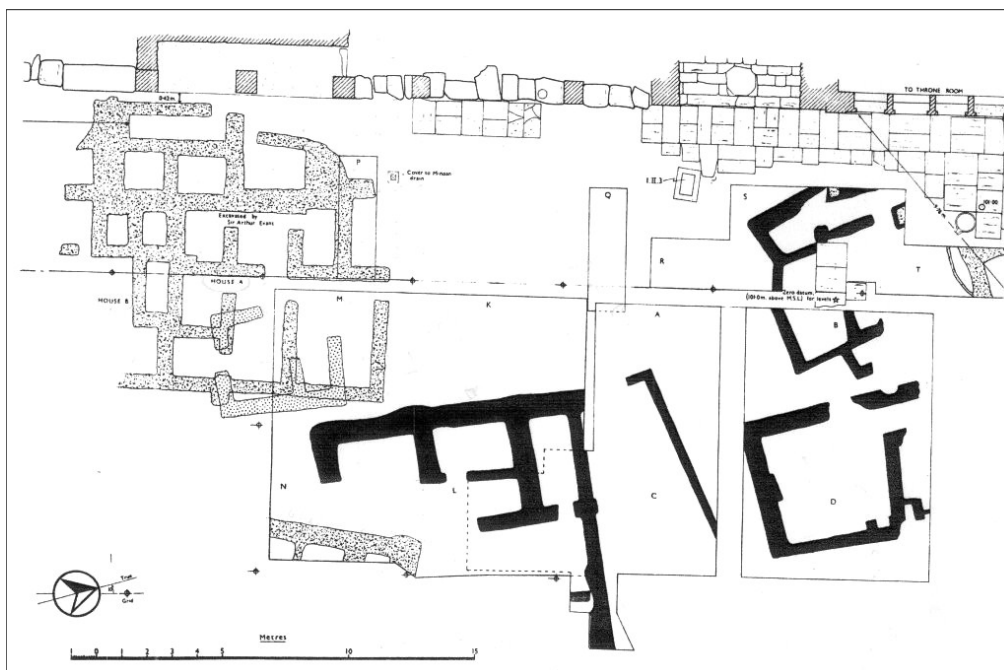
Εικ. 17. Διασπορά θέσεων στο Λαμνόνι της Ζίρου (Branigan 1999, 62, εικ. 3.4).

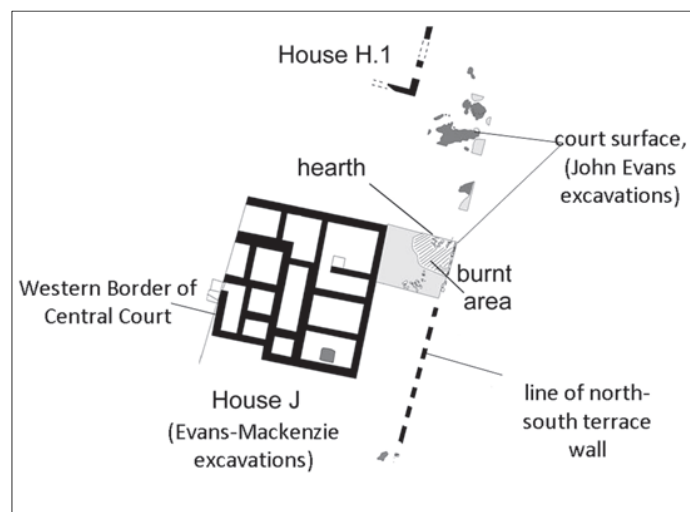
Εικ. 18. Η «οχυρωμένη» θέση Λιβάρι – Καθαράδες (Nowicki 2008, 209, εικ. 13.9).

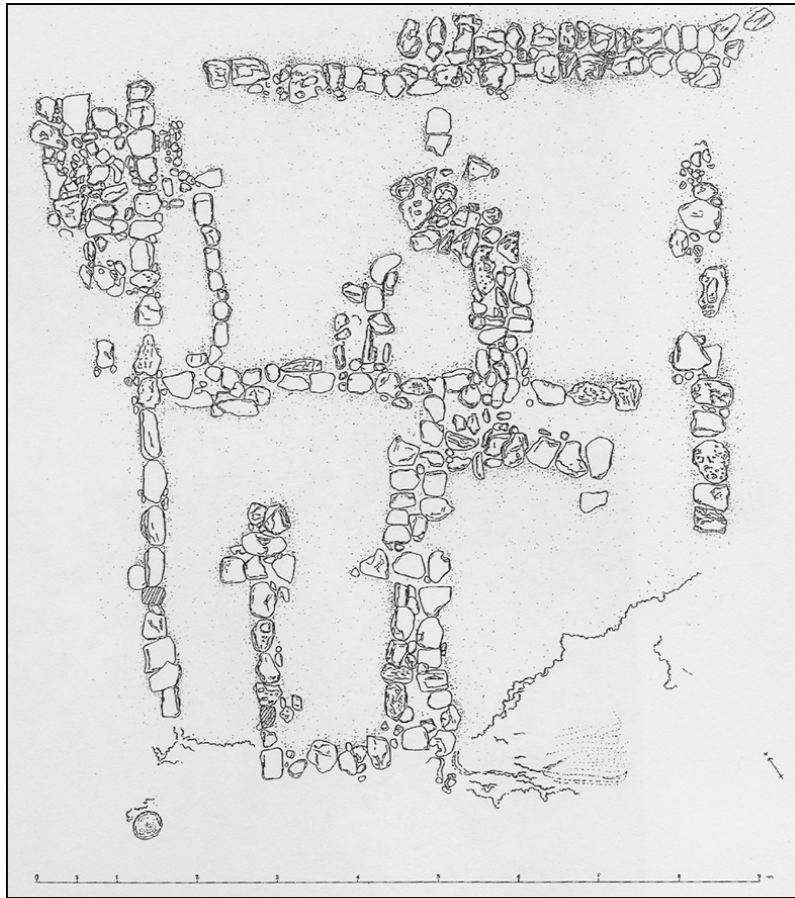
Εικ. 19. Ο «οχυρωματικός» περίβολος στον Στρόφιλα Άνδρου (Televantou 2008, 44, εικ. 6.3).

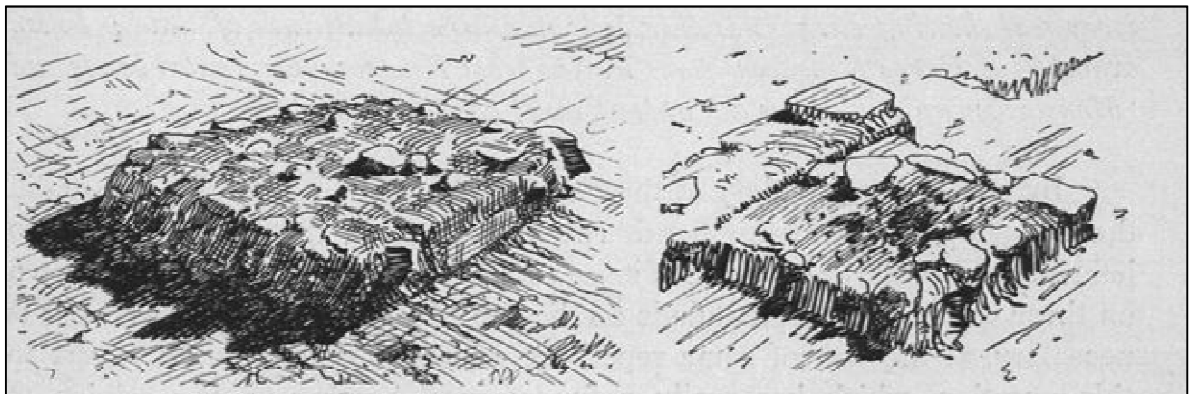
Εικ. 20. Κάτοψη κτηρίων της TN περιόδου στην Κνωσό (Evans 1994, 17, εικ. 7).

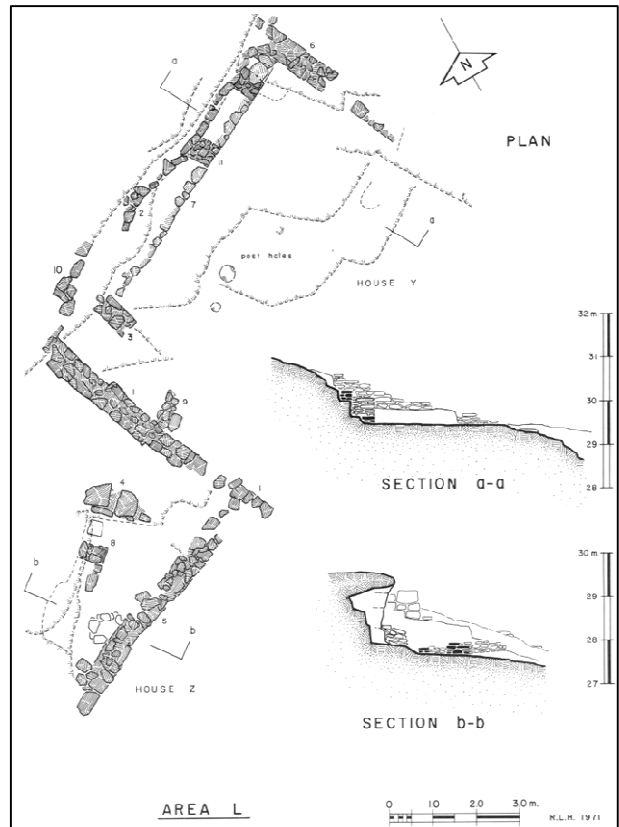
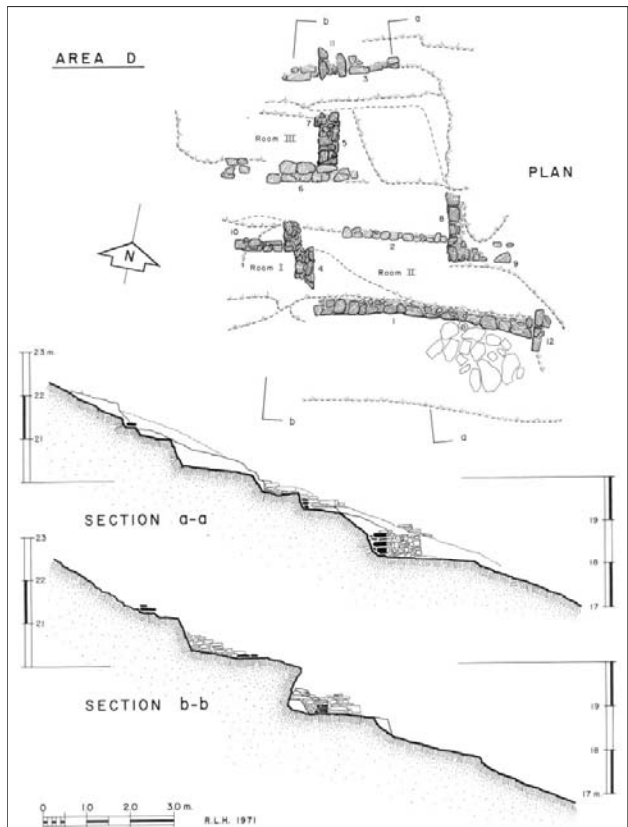
Εικ. 21. Κάτοψη της TN Οικίας J στην Κνωσό (Morgan 2008-2009, 20, εικ. 19).

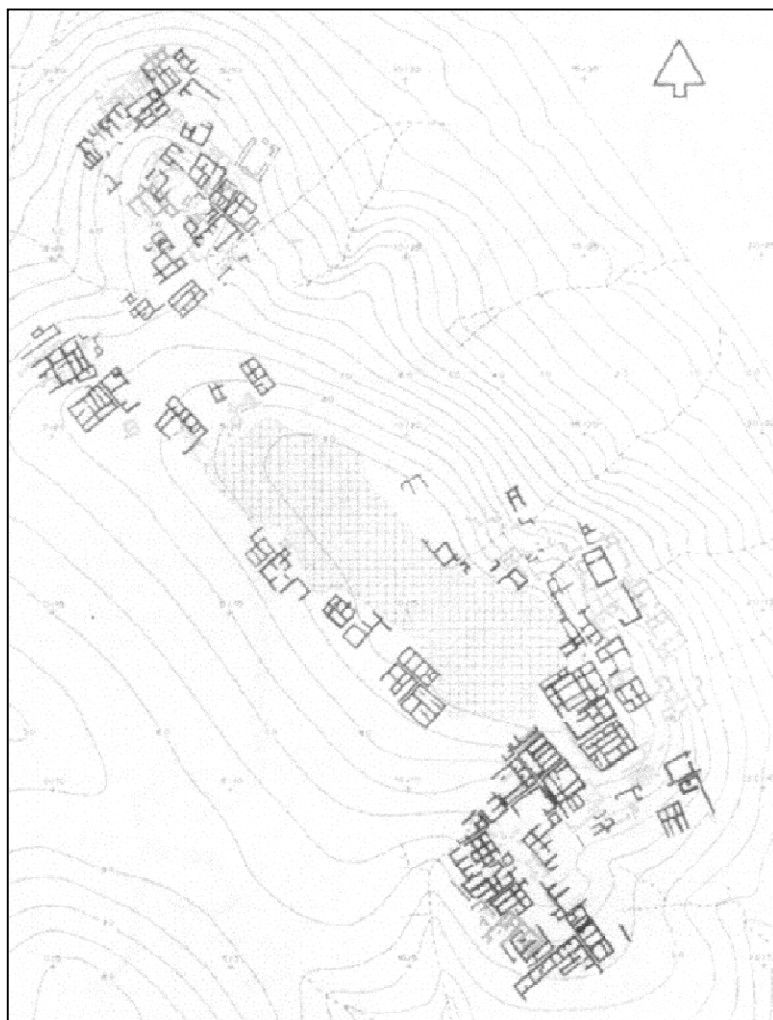
Εικ. 22. Κάτοψη της NN Οικίας στον Κατσαμπά (Γαλανίδου 2011, 34, εικ 1).

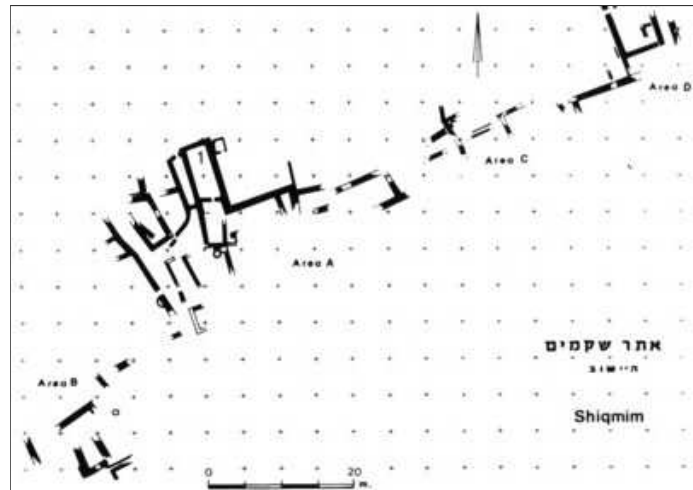
Εικ. 23. Οι εστίες στις TN Οικίες Α και Β της Κνωσού (Evans 1928, 21, εικ. 8β).

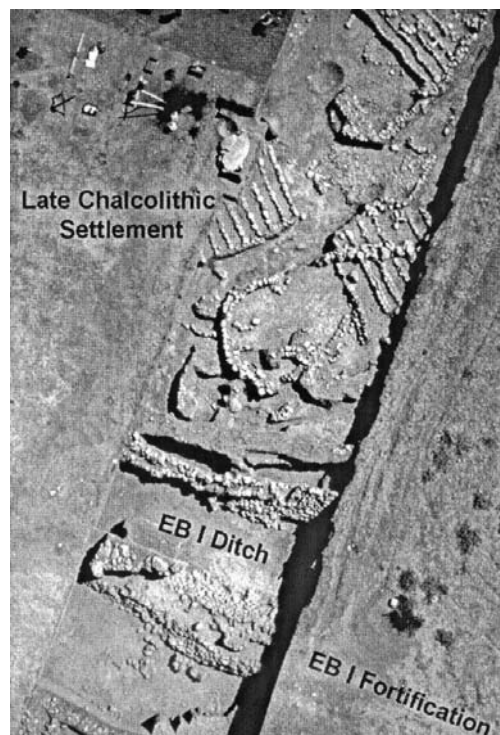
Εικ. 24. Κατόψεις και τομές κτηρίων της ΤΝ περιόδου στην Κεφάλα (Coleman 1977, Πίν. 4, 7.).

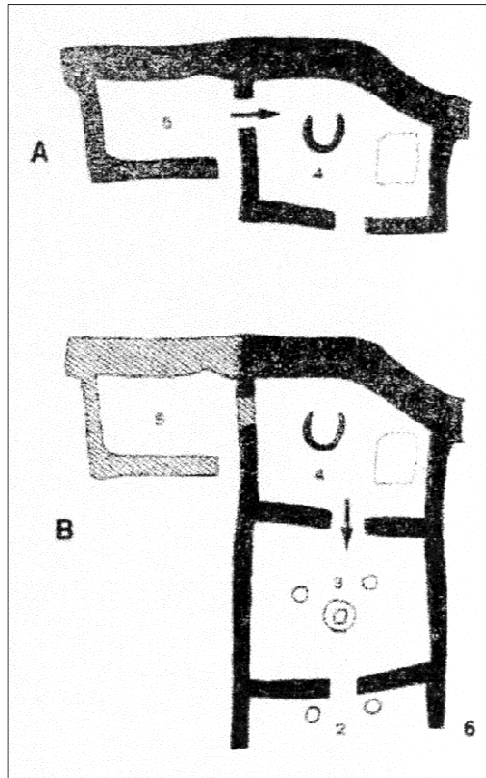
Εικ. 25. Κάτοψη του νεολιθικού οικισμού στο Tell Bouqras στη Συρία
(Akkermans, Fokkens & Waterbolk 1981, 488, εικ. 2).

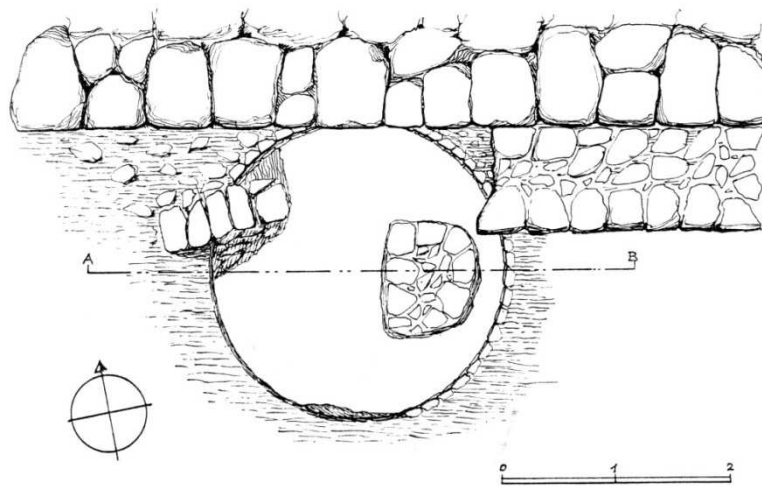
Εικ. 26. Κάτοψη τμήματος του οικισμού Shiqmim στην έρημο Negev στην Παλαιστίνη (Levy & Alon 1985, 77, εικ. 2).

Εικ. 27. Κάτοψη του οικισμού Bakla Tere στη Σμύρνη (Sahoglou 2008, 497, εικ. 5).

Εικ. 28. Κτήρια τύπου «but and ben» και «μεγάρου» (Χουρμουζιάδης 1997, 26, εικ. 6).

Εικ. 29. Η κυκλική «καλύβα» στη Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, 28, εικ. 18).

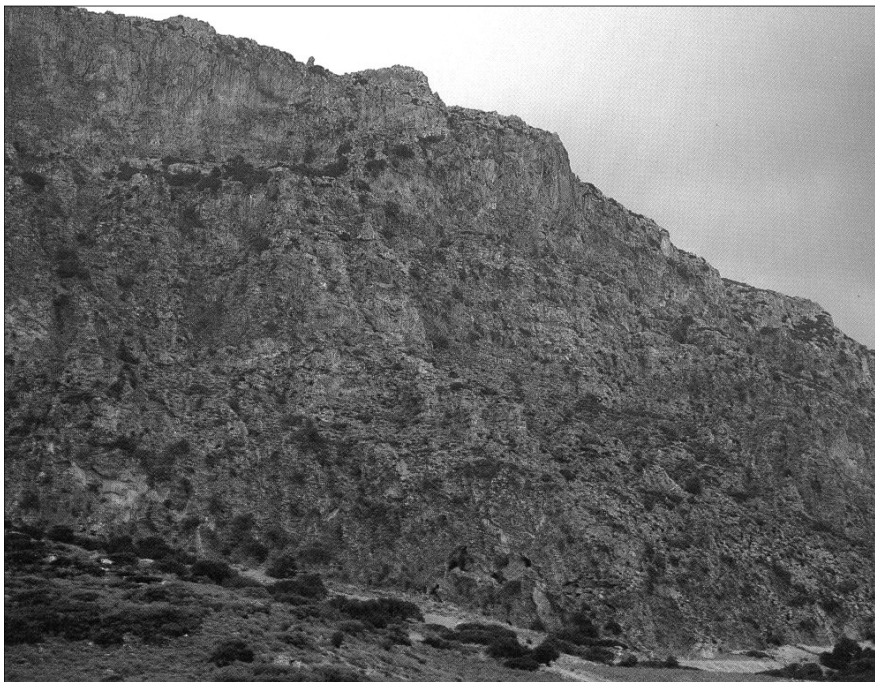
Εικ. 30. Κυκλικός τάφος (grave circle) από το νεκροταφείο του οικισμού Shiqmim (Levy & Alon 1985, 76, Εικ. Π.4).

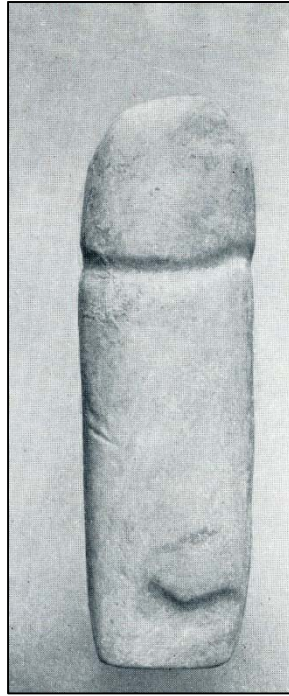
Εικ. 31. Νεολιθικός οικισμός Αμπελιών. Σειρά από πτηνόμορφα κεφάλια πήλινων ειδωλίων (Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 1990, 177, εικ. 9).

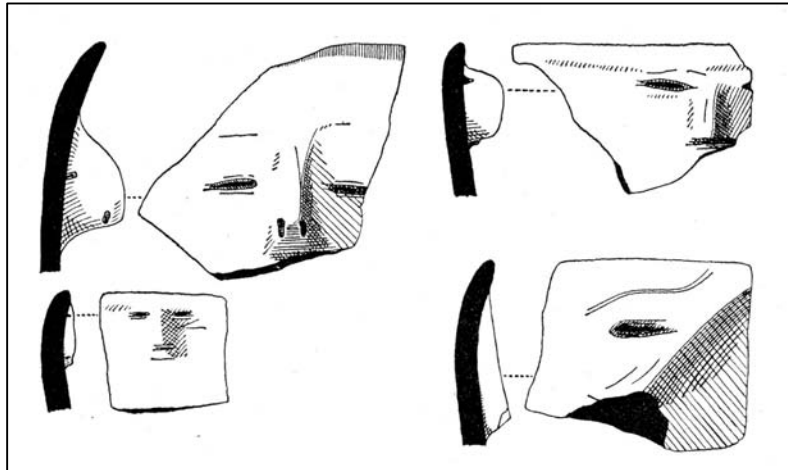
Εικ. 32. Πήλινο ομοίωμα οικίας από το θολωτό Τάφο II στη Λεβήνα (Alexiou & Warren 2004, 114, πίν. 109).

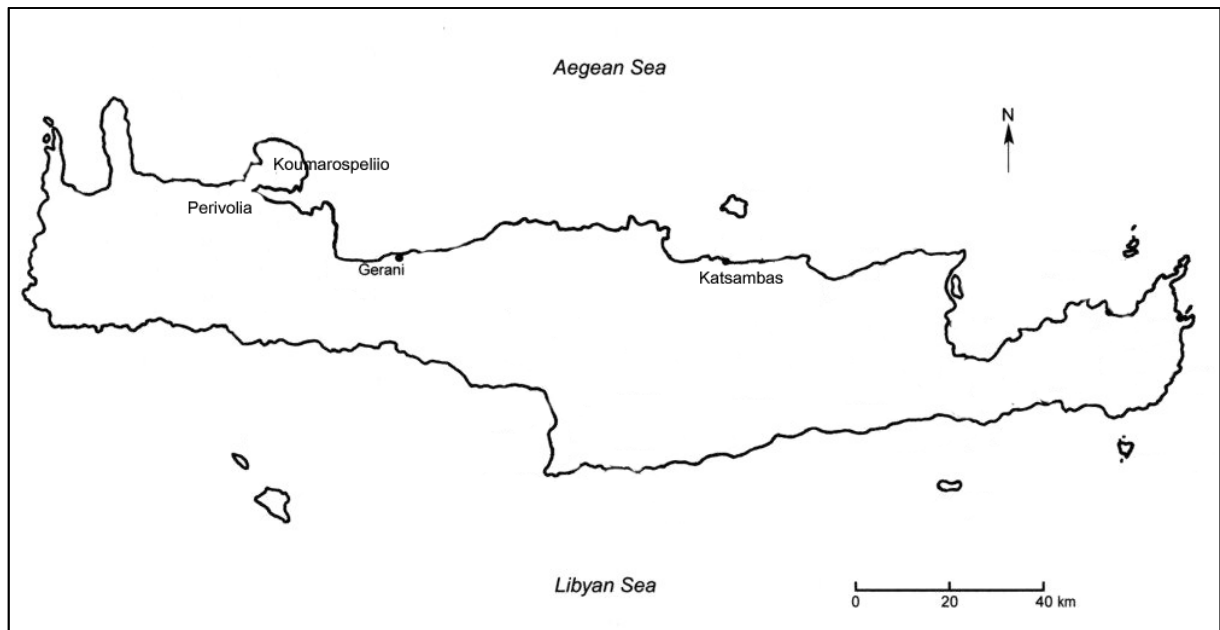
Εικ. 33. ΝΔ άποψη του Γιούχτα, όπου και το σπήλαιο του Στραβομύτη (Σακελλαράκης 1991, 137, εικ. 113).

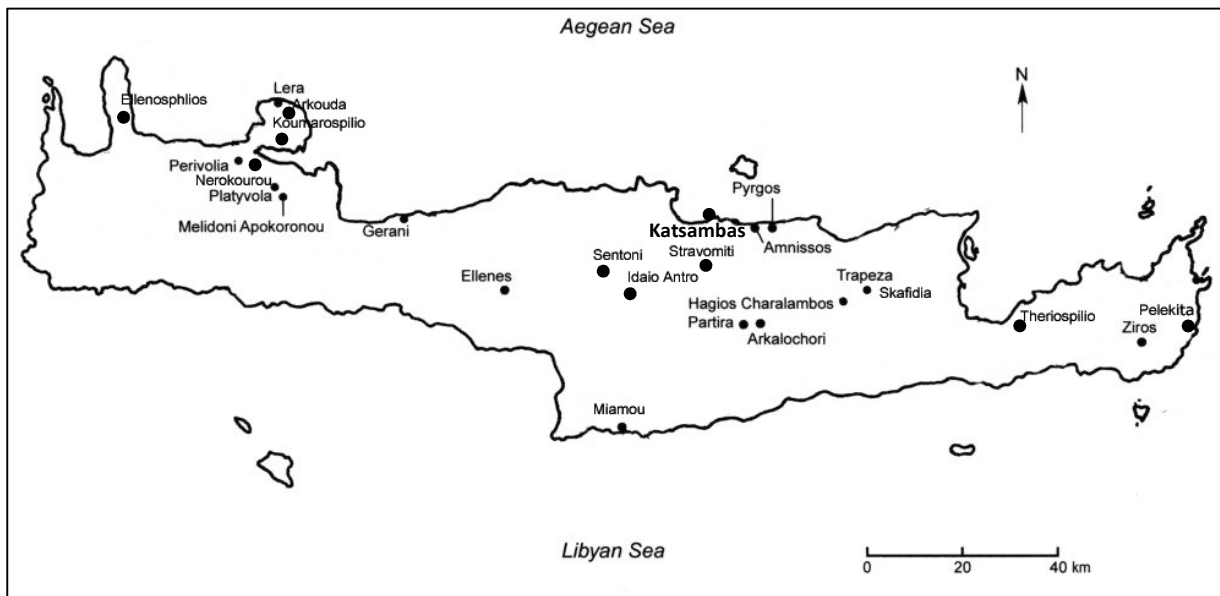
Εικ. 34. Σπήλαιο Τραπέζας: επίπεδο φαλλόσχημο ειδώλιο
(Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1935-1936, πίν. 18.1).

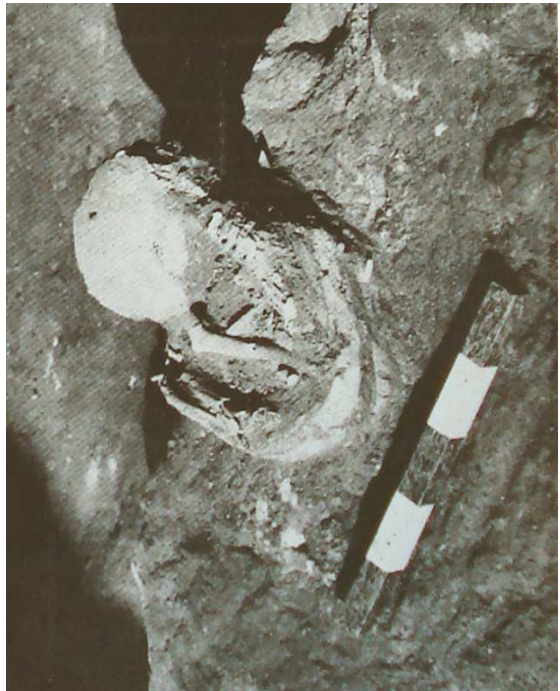
Εικ. 35. Σπήλαιο Τραπέζας : όστρακα με πλαστική απόδοση προσώπου («trapeza ware»)
(Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1935-1936, 27, εικ. 6).

Εικ. 36α. Σπήλαια της Κρήτης με AN - NN χρήση.

Εικ. 36β. Σπήλαια της Κρήτης με TN - PIM χρήση.

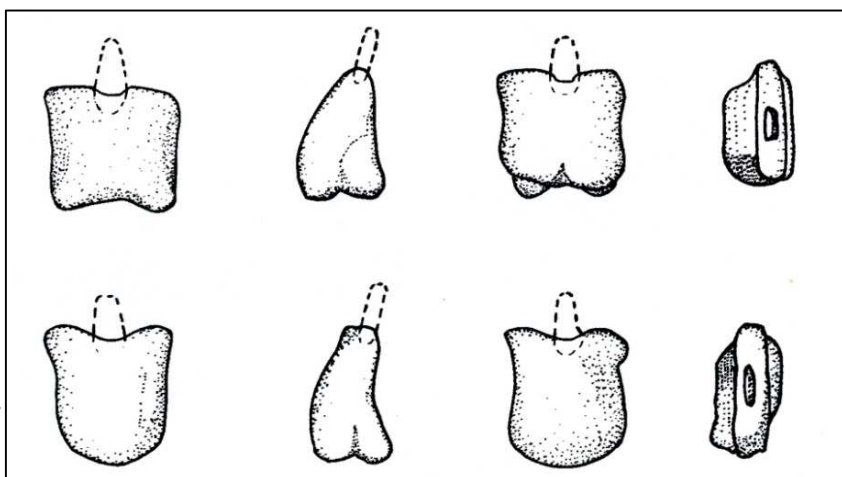
Εικ. 37. Ταφές κάτω από δάπεδα οικιών της AN στην Κνωσό (Evans 1964, Πίν. 29.3, 4).

Εικ. 38. Ταφή κάτω από δάπεδο οικίας της AN στην Κνωσό. Πριν και μετά την αφαίρεση της καλυπτήριας πέτρας (Evans 1964, Πίν. 30.1, 2).

Εικ. 39. Ταφή ενήλικα εντός οικισμού στην ΤΝ ΙΙΙ Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, 17, εικ. 9).

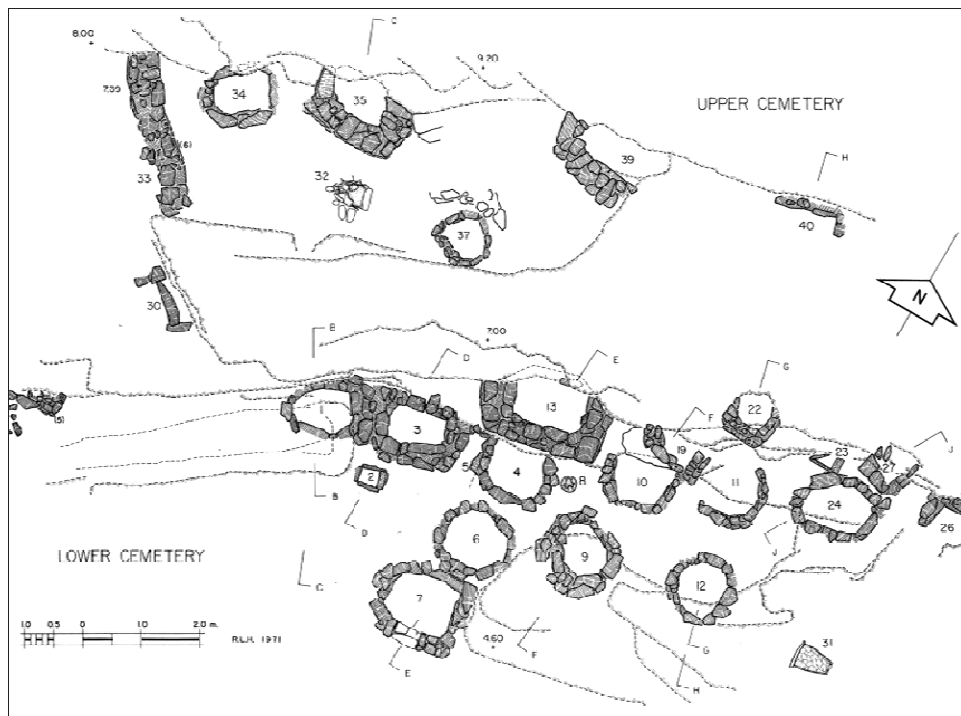
Εικ. 40. Ειδώλια με ξύλινα κεφάλια στερεωμένα σε πήλινα σώματα από το ΥΝ Hacilar (Talalay 2004, 145, εικ. 5).

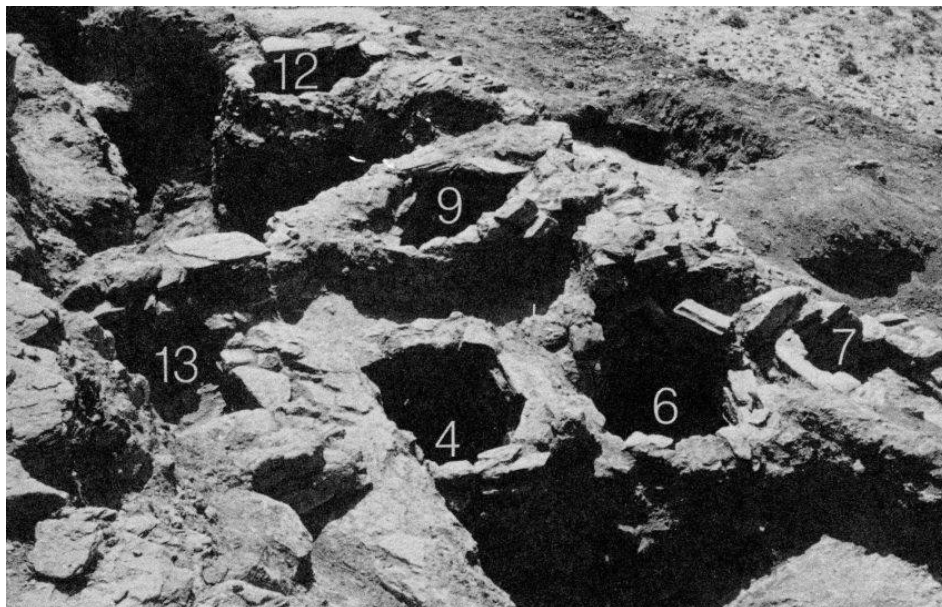
Εικ. 41. Ακρόλιθα από το Ραχμάνι της ΝΝ-ΤΝ (Γαλλής 1996α, 36, αρ. 216-217).

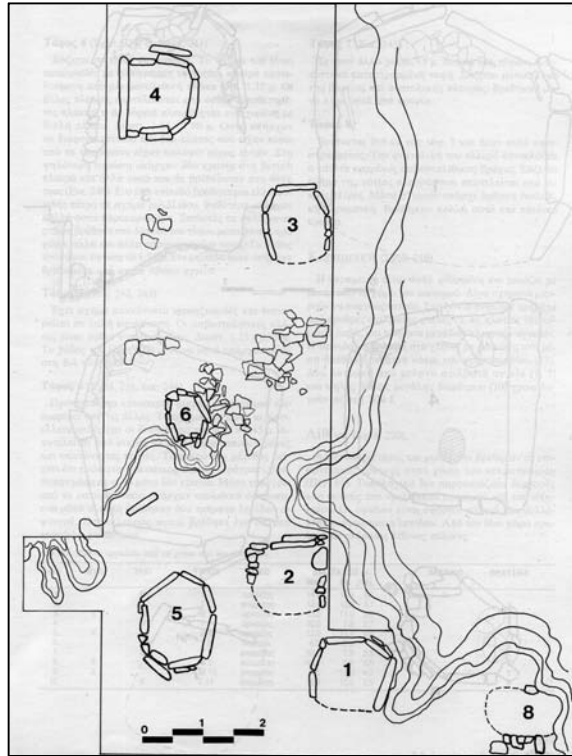
Εικ. 42. Μεσολιθική ταφή στον Μαρουλά Κύθου (Sampson 2008β, 15, εικ. 2.6).

Εικ. 43. Κάτοψη τμήματος του νεκροταφείου της Κεφάλας (Coleman 1977, Πίν. 8).

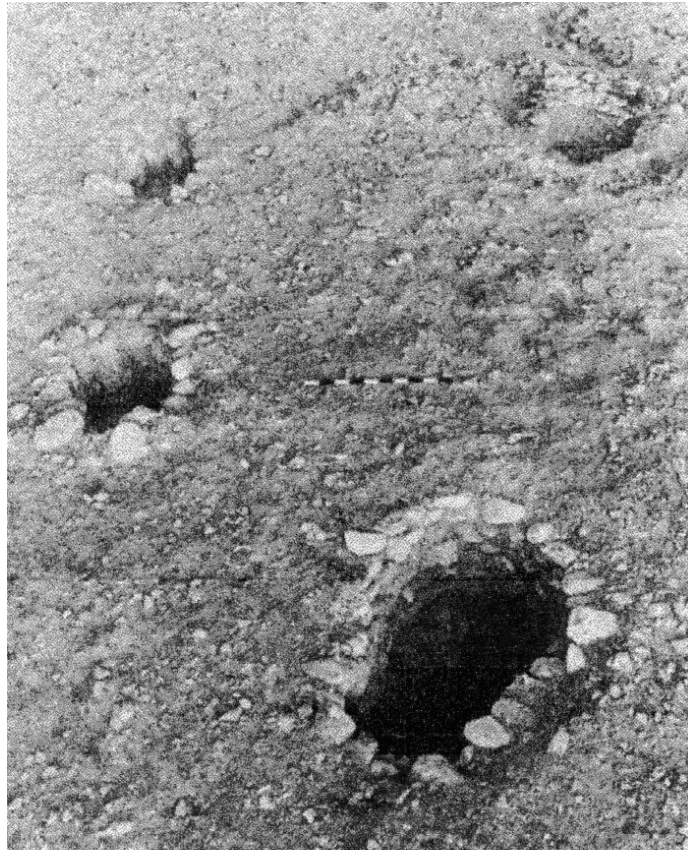
Εικ. 44. Αποψη τμήματος του νεκροταφείου της Κεφάλας (Coleman 1977, Πίν. 55c).

Εικ. 45. Κάτοψη του νεκροταφείου στα Θαρρούνια Ευβοίας (Σάμψων 1993, σχ. 217).

Εικ. 46. Άποψη του νεκροταφείου στο Γυαλί (Σάμψων 1988, 67, εικ. 50).

Εικ. 47. Κιβωτιόσχημοι τάφοι (cist structure) από το νεκροταφείο του οικισμού Shiqmim (Levy & Alon 1985, 76, εικ. Π.3).

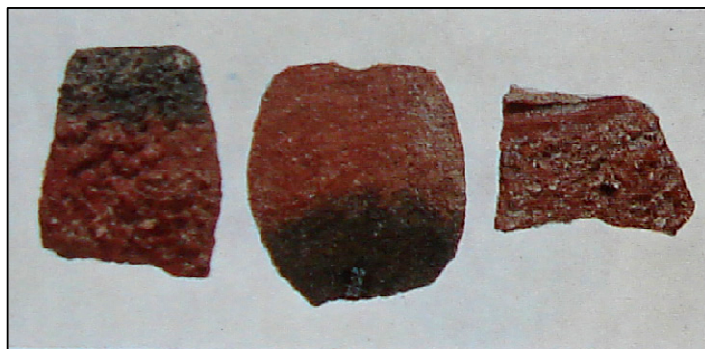
Εικ. 48. Άποψη κυκλικού ταφικού κτηρίου (Nawamis) της Χαλκολιθικής περιόδου στο Σινά (http://members.bib-arch.org/publication.asp?PubID=BSAO&Volume=05&Issue=01&Article_ID=07&UserID=0&).

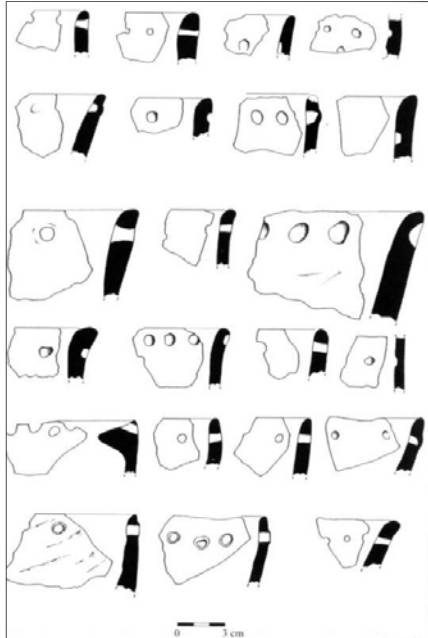
Εικ. 49. Κεραμική της TN II περιόδου με εγχάρκτη διακόσμηση από την Κνωσό (Tomkins 2007, έγχρωμη εικόνα 1.27).

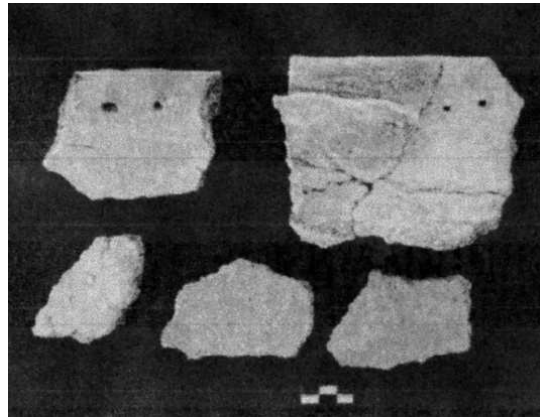
Εικ. 50. Κεραμική της TN III περιόδου από την Κνωσό (Tomkins 2007, έγχρωμη εικόνα 1.31).

Εικ. 51. Αγγεία με κοκκώδη επιφάνεια (*granulata ware*) από τη Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, πίν. I, αρ. 5).

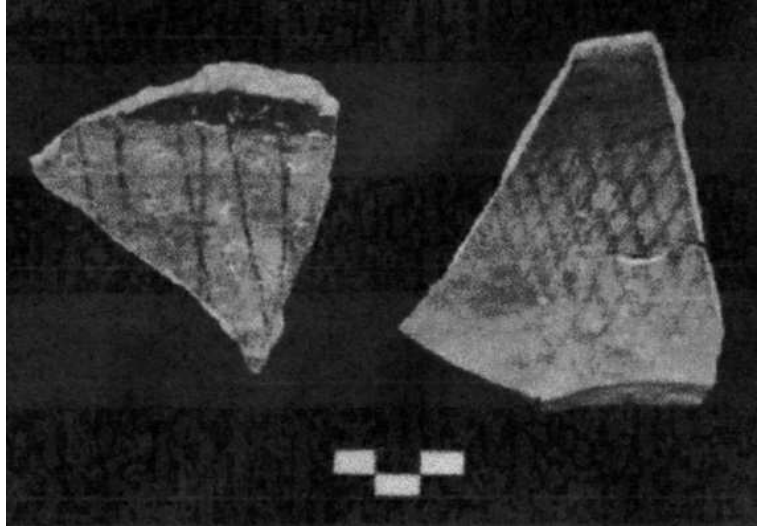
Εικ. 52. Όστρακα από αγγεία τύπου cheese rot από διάφορες θέσεις στην Κρήτη (Nowicki 2008, 208, εικ. 13.8).

Εικ. 53. Όστρακα από αγγεία τύπου cheese rot από το Liman Tepe (Kouka 2009, 145, εικ. 5).

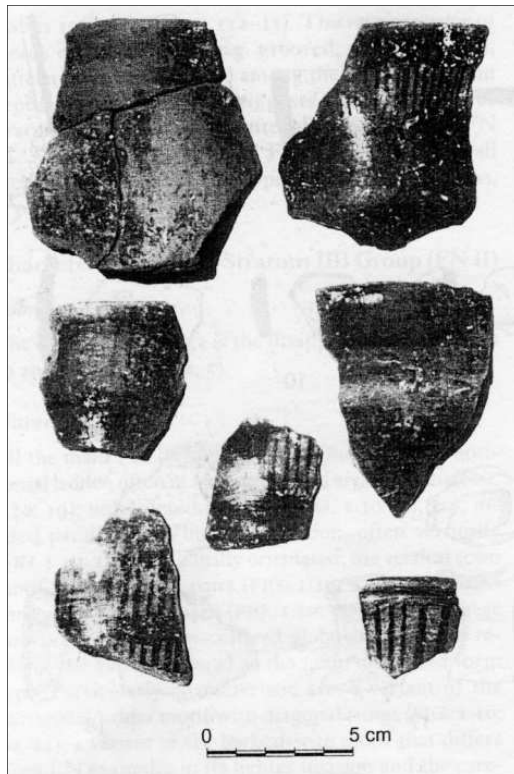
Εικ. 54. Φιάλες με χείλος διογκωμένο εσωτερικά (rolled-rim bowls) από τα Θαρρούνια Ευβοίας (Σάμψων 1993, εικ. 157).

Εικ. 55. Φιάλες με χείλος διογκωμένο εσωτερικά (rolled-rim bowls) με γραμμική στίλβωση (pattern burnished) από το Liman Tepe (Kouka 2009, 145, εικ. 4).

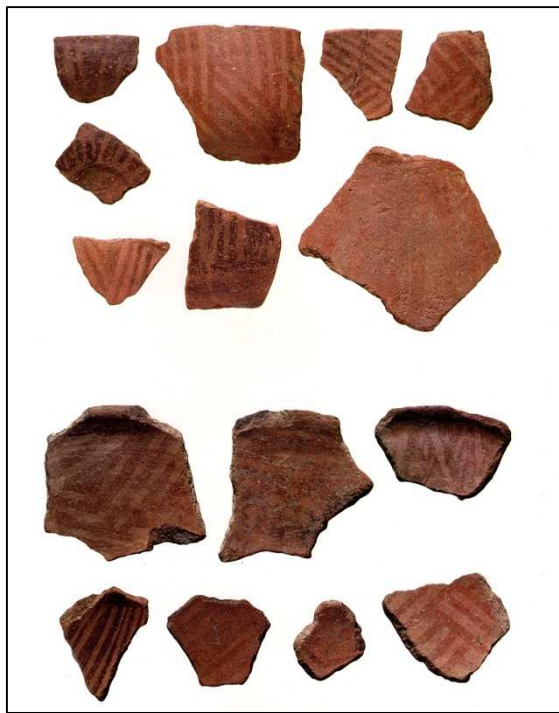
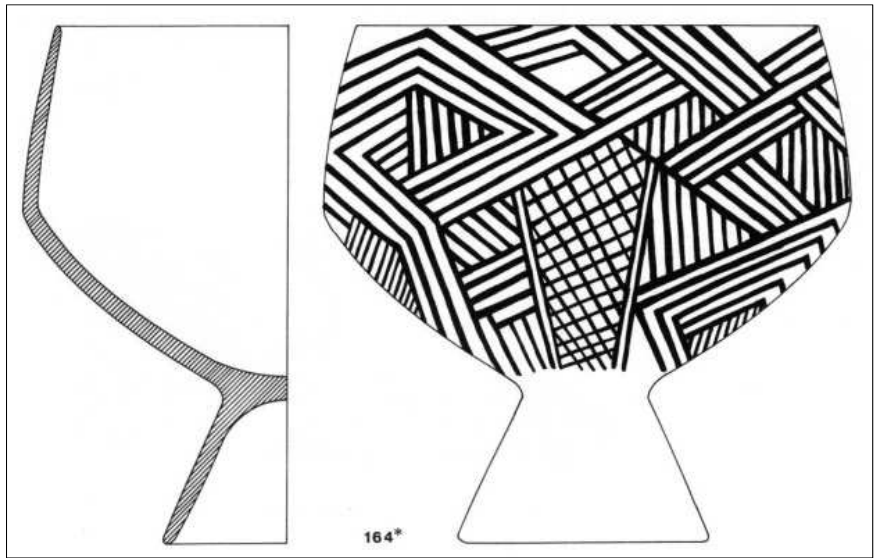
Εικ. 56. Κεραμική με στίλβωμένη επιφάνεια (burnished ware) από τη Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, εικ. I, αρ. 6, 10).

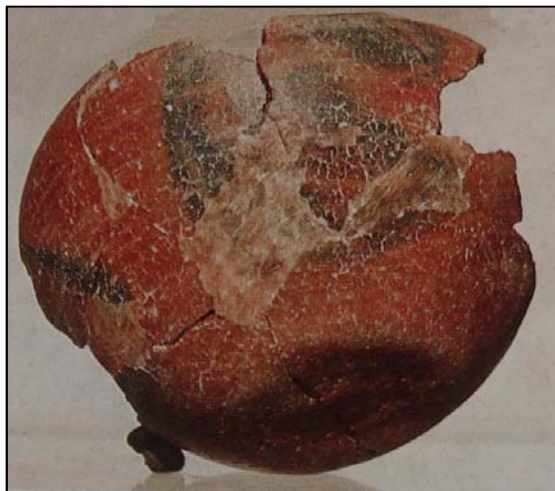
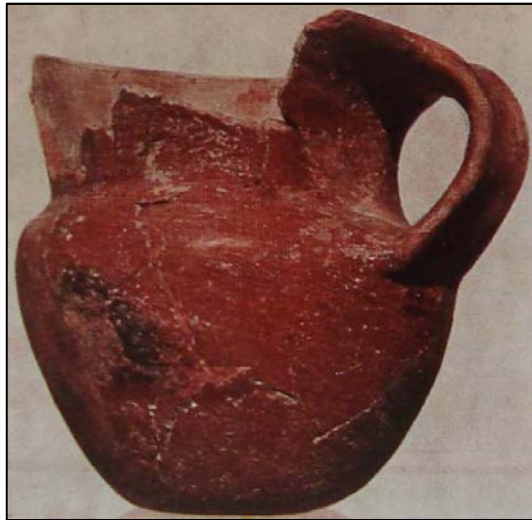
Εικ. 57. Κεραμική με γραμμική στίλβωση (pattern burnished) από την Κνωσό (Tomkins 2007, 38, εικ. 1.11).

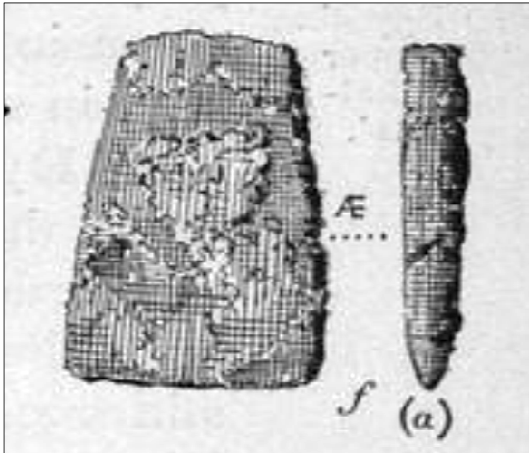
Εικ. 58. Κεραμική με γραμμική στίλβωση (pattern burnished) από τη Φαιστό (Vagnetti 1972-1973, εικ. I, αρ. 8-9).

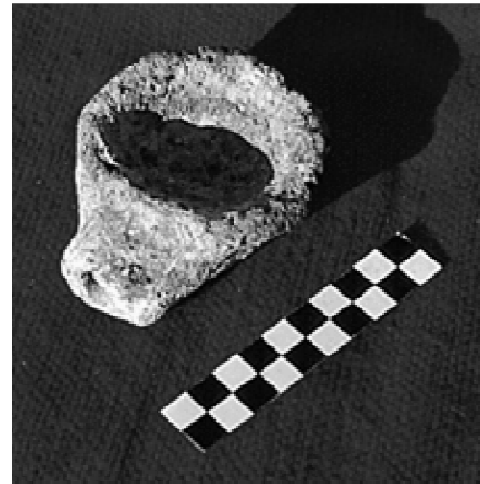
Εικ. 59. Αγγείο και όστρακα με γραμμική στίλβωση (pattern burnished) από την Κεφάλα Κέας (Coleman 1977, ii, πίν. 42).

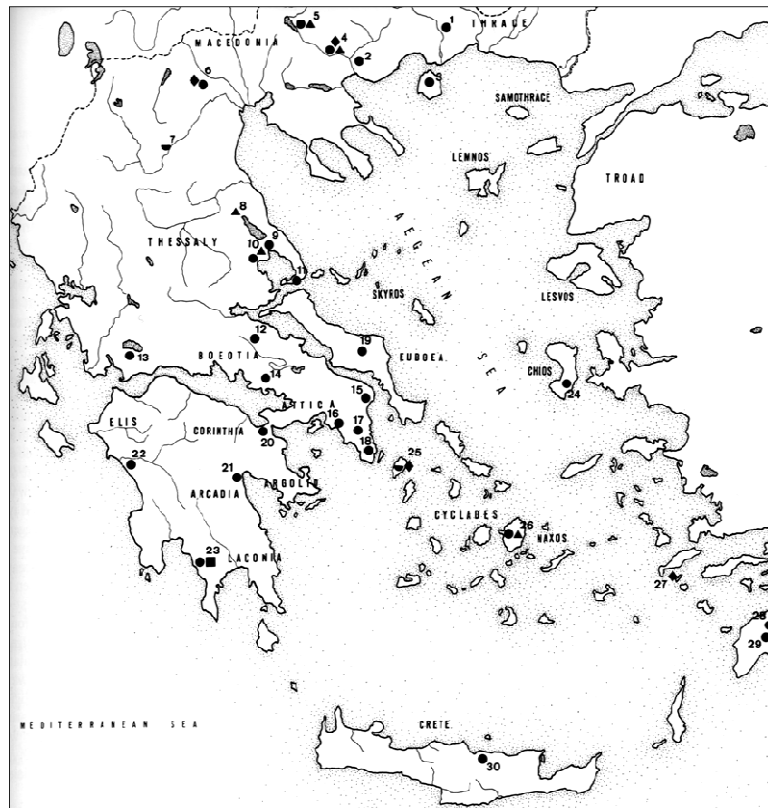
Εικ. 60. Ερυθρόχρωμη φλοιωτή κεραμική (red crusted ware) από τη Φαιστό
(Vagnetti 1972-1973, πίν. I, αρ. 1, 3).

Εικ. 61. Χάλκινος επίπεδος πέλεκυς από την Κνωσό
(Evans 1928, 14, εικ. 3f).

Εικ. 62. Πήλινη χοάνη από το Γουαλί της
Νισύρου
(<http://www.fhw.gr/chronos/01/en/nl/economy/metal.html>).

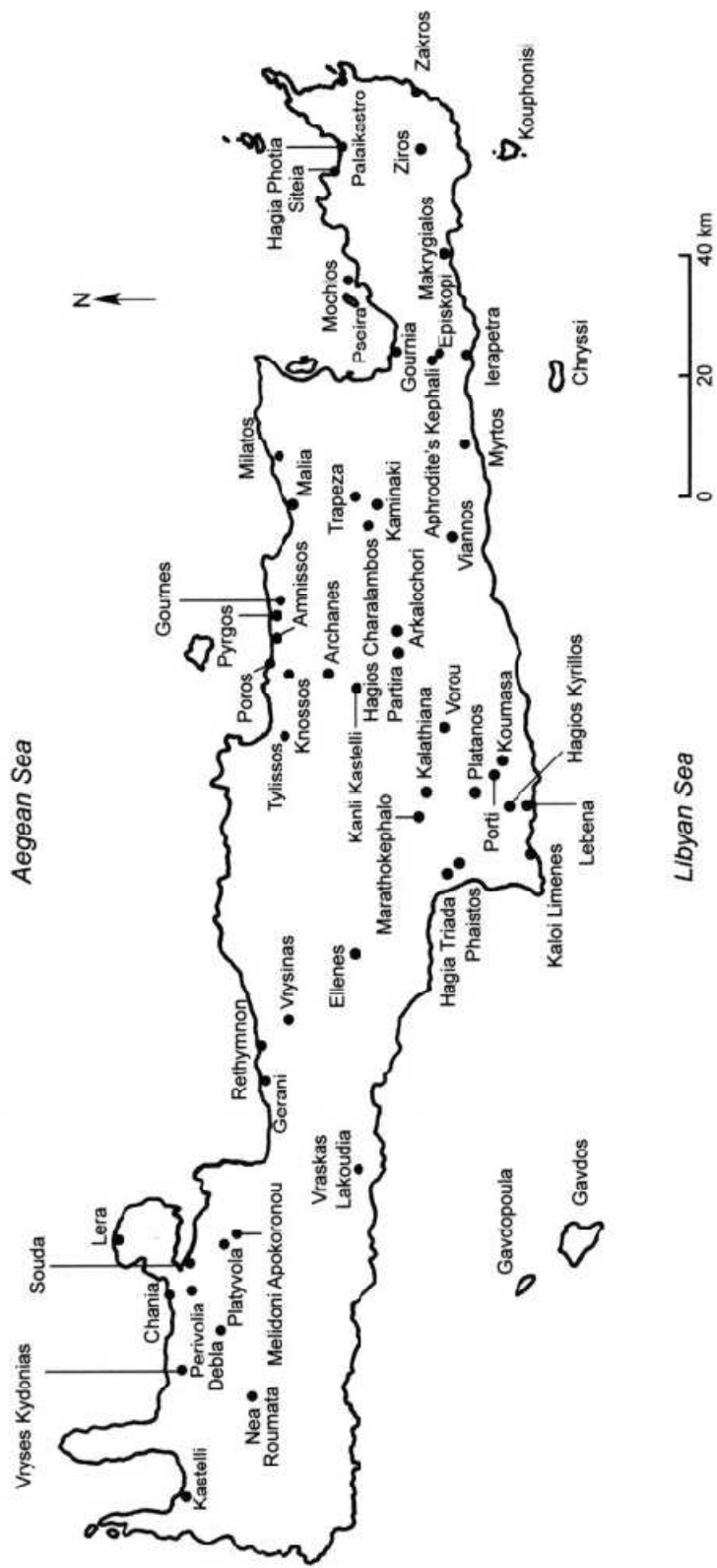
Εικ. 63. Διασπορά μεταλλικών αντικειμένων στον ελλαδικό χώρο τη Νεολιθική εποχή
(Ζάχος 1996γ, 141, εικ. 40).

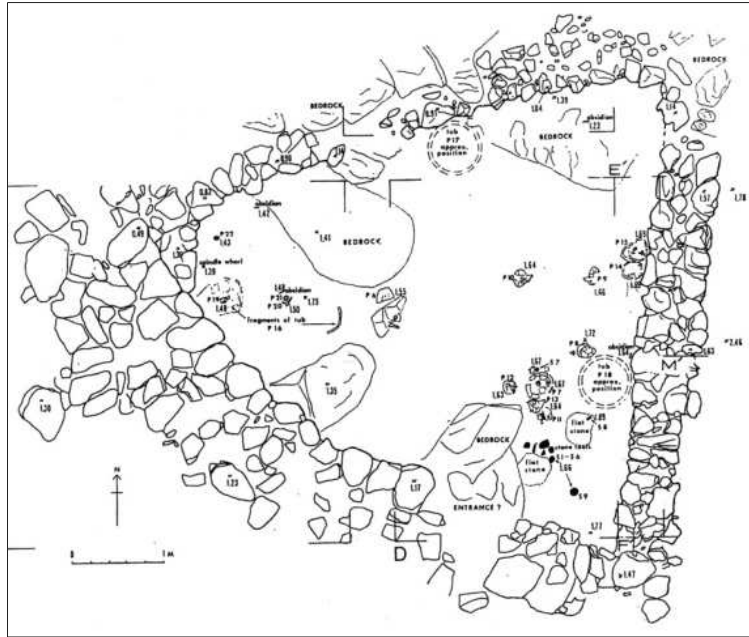
Εικ. 64. Πειραματική ανακατασκευή καμινιού (Catarotis, Pryce & Bassiakos 2008, 115, 2a).

Εικ. 65. Μεταλλικά αντικείμενα από το θησαυρό στο σπήλαιο Nahal Mishmar στην έρημο της Ιουδαίας (<http://www.imj.org.il/imagine/galleries/viewGalleryE.asp?case=1>).

Εικ. 66. Χάρτης της Κρήτης με θέσεις της ΠΜ περιόδου (Betancourt 2008α, 2, εικ. 1.1.).

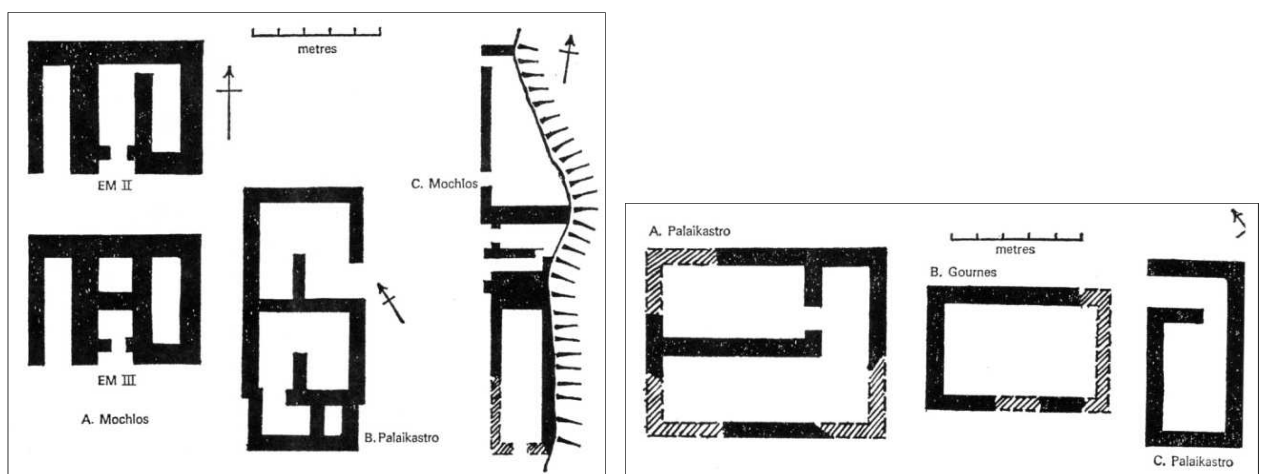
Εικ. 67. Η «Τριγωνική Οικία» στην Ντέμπλα Χανίων (Μαντζουράνη 2002, 215, εικ. 24).

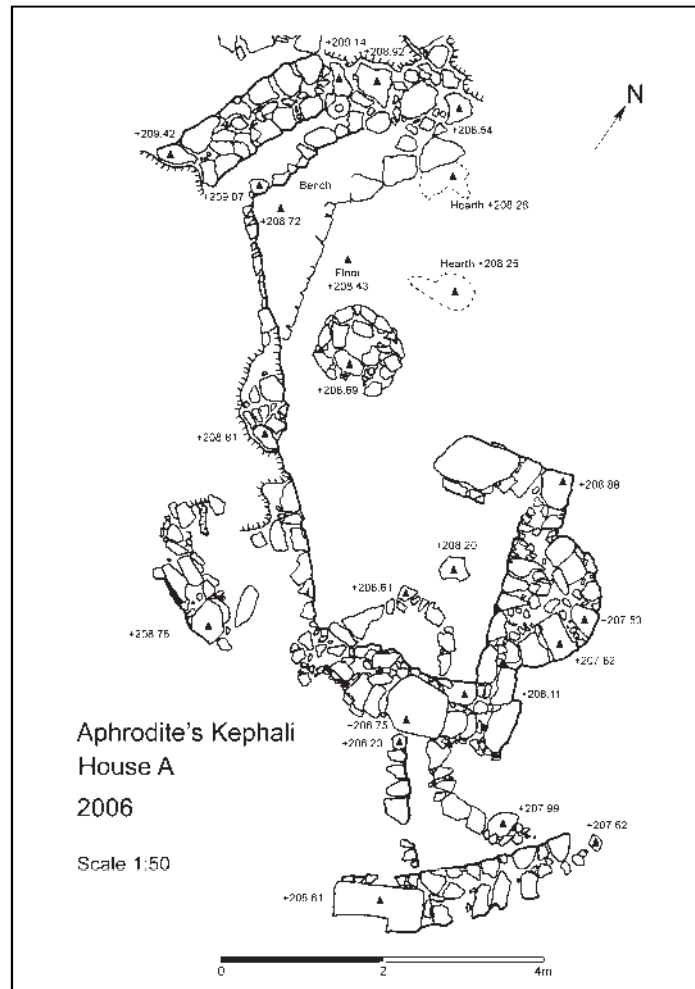
Εικ. 68. Κάτοψη του οικισμού στον Μύρτο (Μαντζουράνη 2002, 217, εικ. 27).

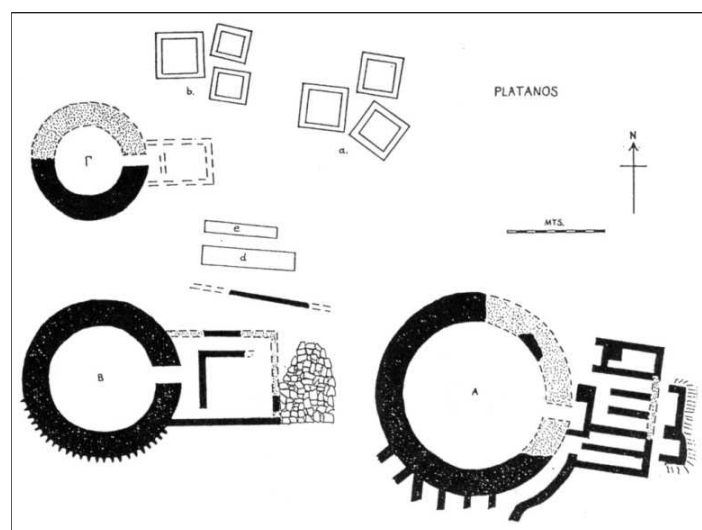
Εικ. 69. Κάτοψη του οικισμού στην Τρυπητή (Βασιλάκης 2006, 160, εικ. 6).

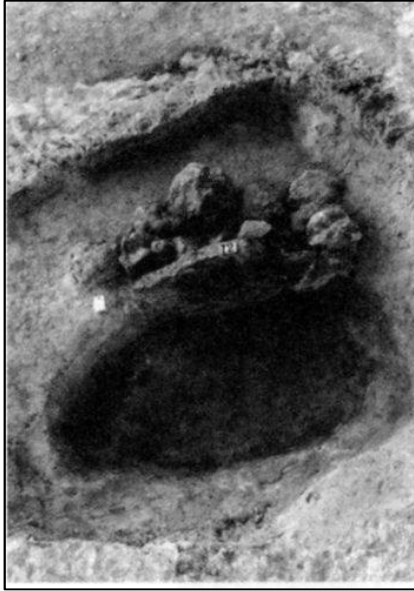
Εικ. 70. Ταφικά περιφράγματα από τα νεκροταφεία στο Παλαίκαстро, τον Μόγλο και τις Γούρνες (Μαντζουράνη 2002, 231-232, εικ. 44-45).

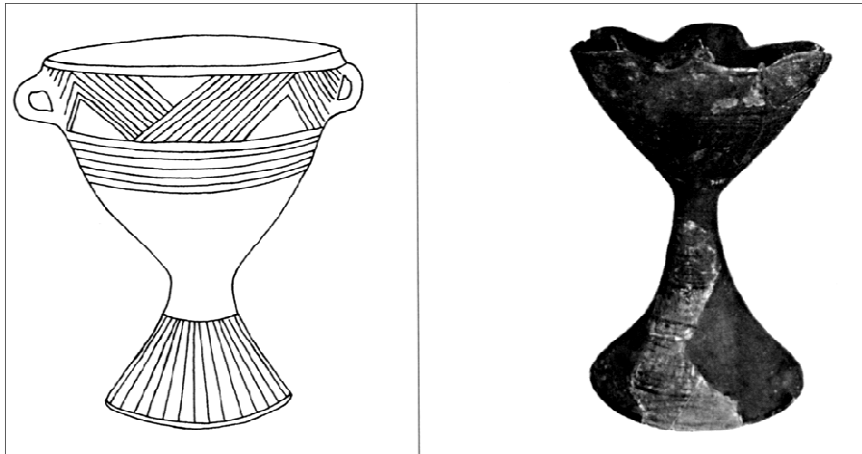
Εικ. 71. Κάτοψη του κτηρίου στη θέση Αφροδίτης Κεφάλι (Betancourt 2008β, 13, εικ. 2).

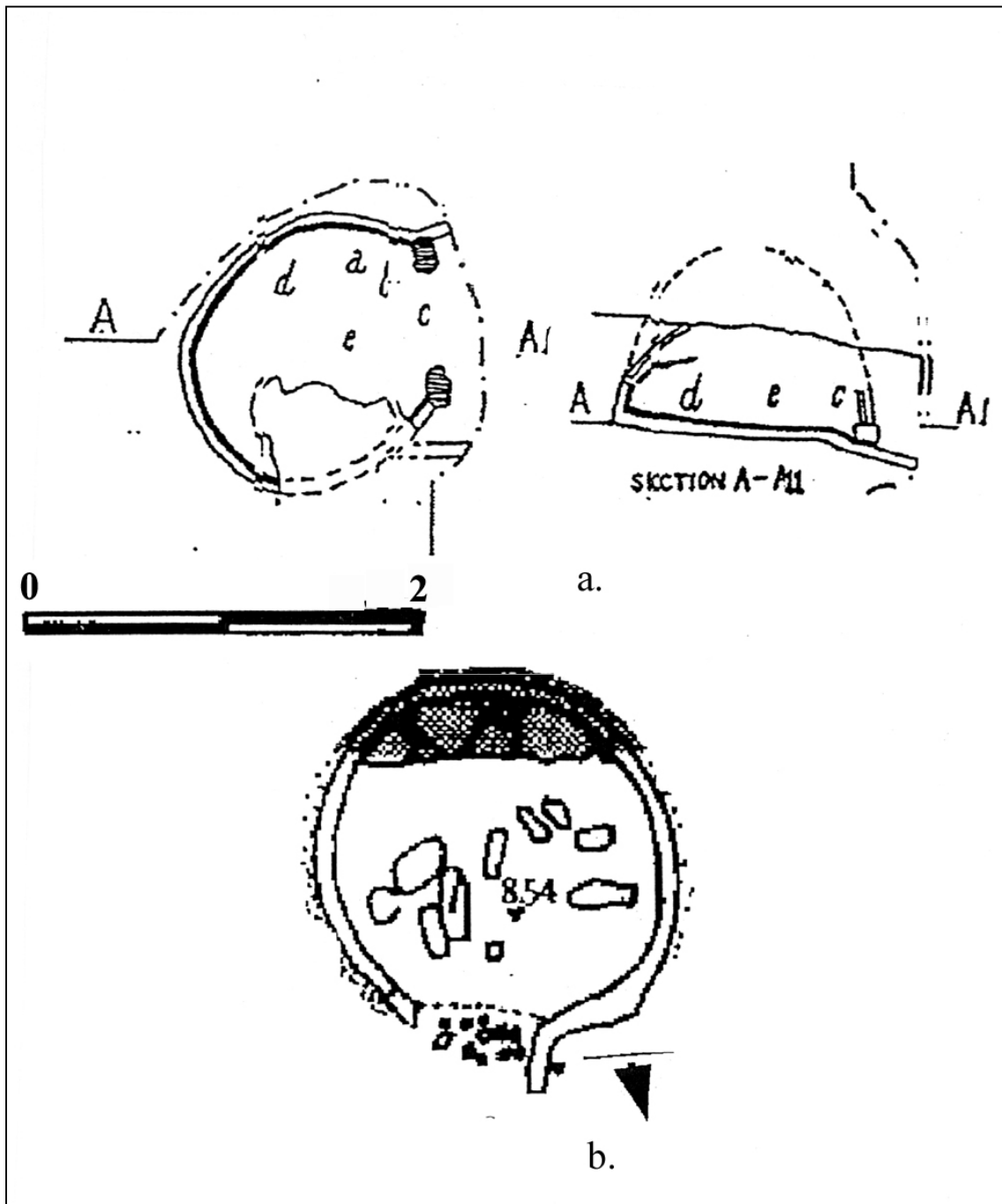
Εικ. 72. Οι θολωτοί τάφοι του Πλατάνου (Μαντζουράνη 2002, 237, εικ. 51).

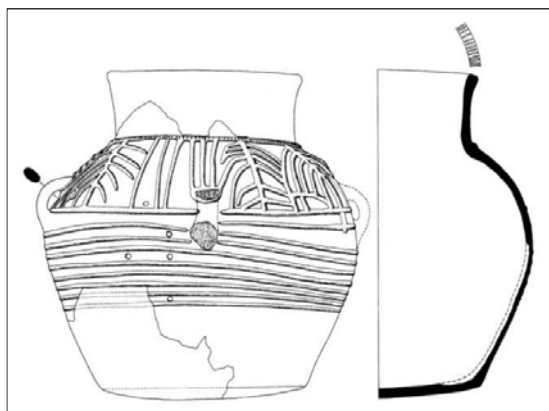
Εικ. 73. Λακκοειδείς τάφοι από τα νεκροταφεία στις Γούρνες Πεδιάδος και την Αγία Φωτιά Σητείας (Γκαλανάκη 2006, 237, Εικ. II 1, II.3).

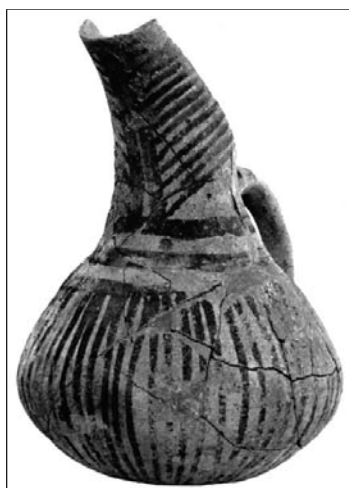
Εικ. 74. Αμφικωνικά κύπελλα ρυθμού Πύργου από το σπήλαιο του Πύργου (Betancourt 2008α, 60, εικ. 5.16-17).

Εικ. 75. ΠΕ κλίβανοι; α. Άγιος Μάμας Χαλκιδικής και β. Πολύχρονο Χαλκιδικής (Heurtley 1939).

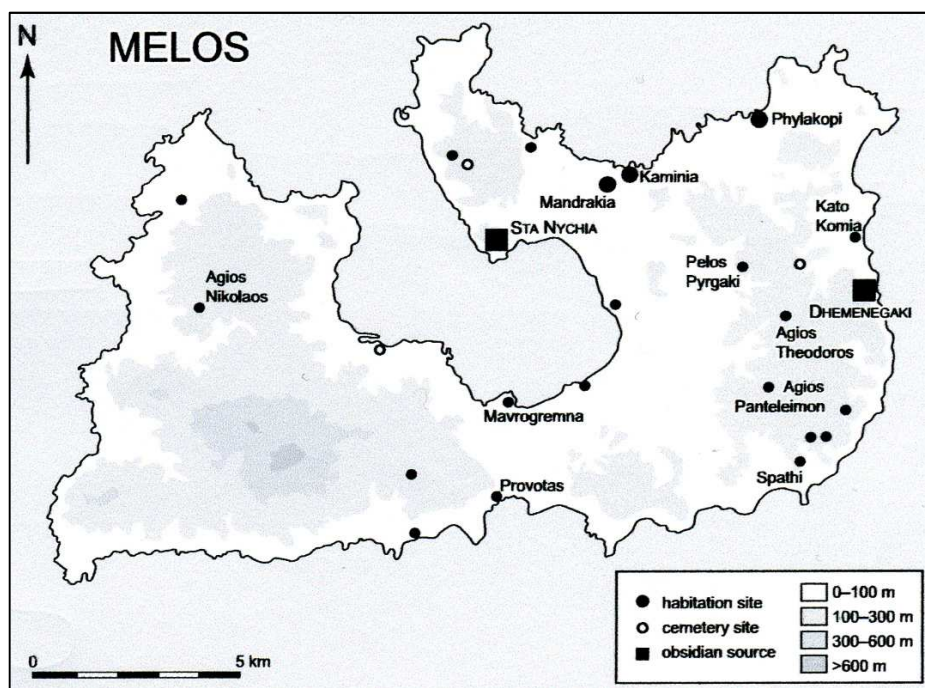
Εικ. 76. Πίθος από τη θέση Αφροδίτης Κεφάλι (Betancourt 2008β, 79, εικ. 5.47).

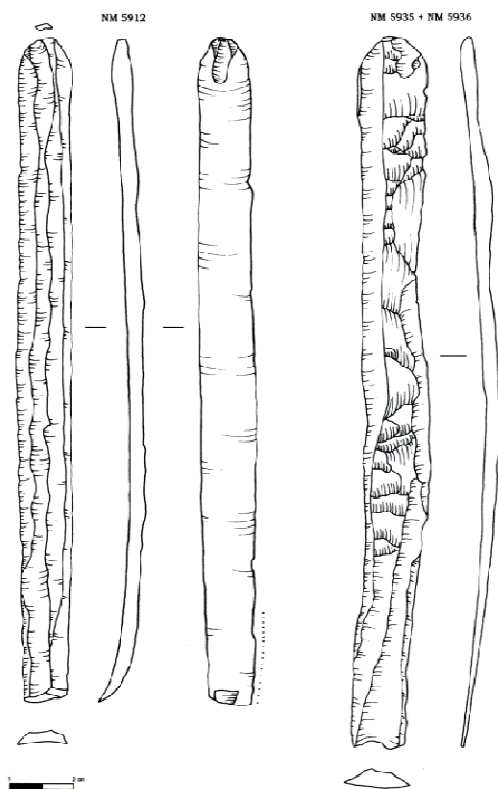
Εικ. 77. Πρόχους ρυθμού Αγίου Ονουφρίου από την Αγία Φωτιά Σητείας (Betancourt 2008α, 90, εικ. 6.2).

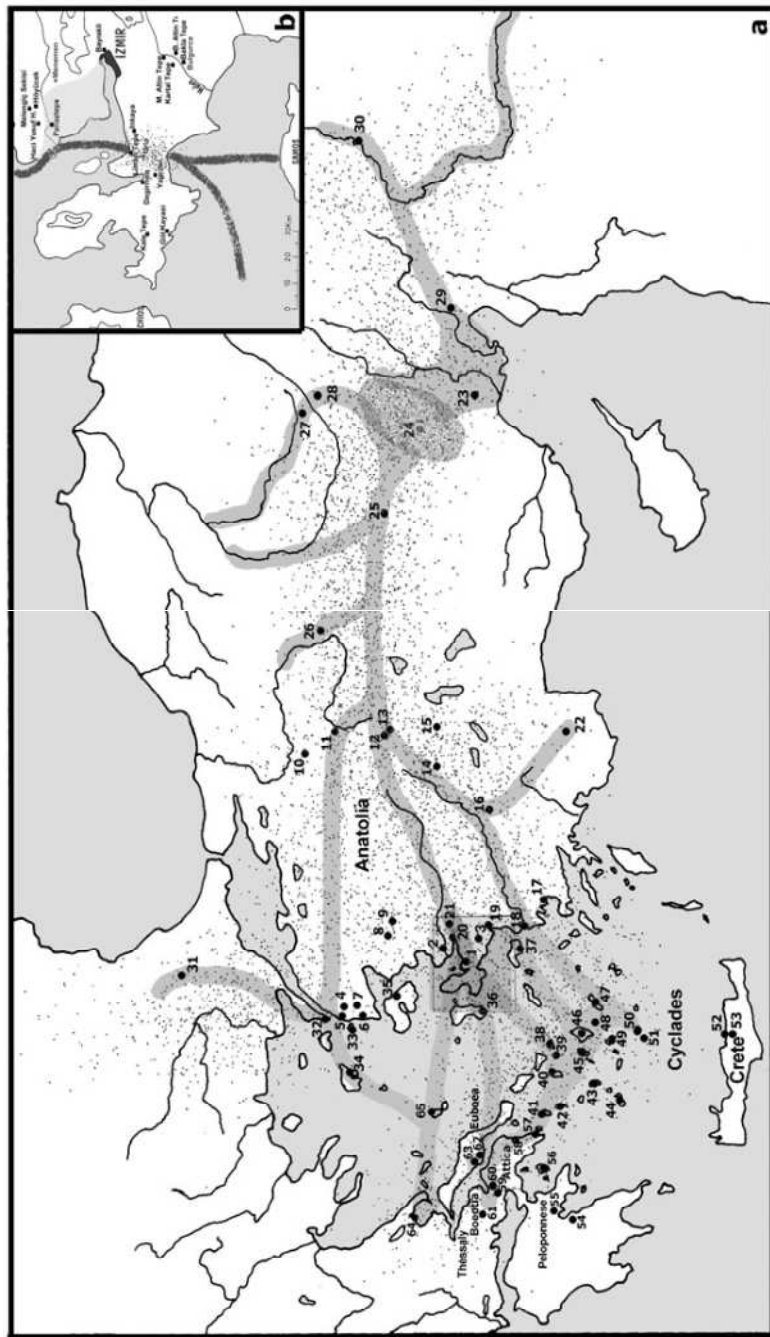
Εικ. 78. Αγγείο με γραμμική διακόσμηση («line painted ware») από τη Συροπαλαιστίνη (<http://apd.far1i.org/the-southern-levant/the-early-bronze-age-1/the-early-bronze-age-IAB/line-painted-ware>).

Εικ. 79. Η Μήλος στην ΠΕΧ και οι πηγές οψιανού στις θέσεις Στα Νύχια και Δεμενεγάκι (Carter 2008, 229, εικ. 23.1).

Εικ. 80. Μακριές λεπίδες οψιανού από το νεκροταφείο στα Απλώματα Νάξου (Carter 2008, 232 εικ. 23.4).

1-Liman Tepe	12-Karaodjan Mevkii	23-Tarsus - Gözlükule	34-Lemnos - Poliochni	45-Paros	56-Aegina
2-Panaztepe	13-Kaklik Mevkii	24-Kestel	35-Lesbos - Thermi	46-Naxos	57-Thorikos
3-Bakla Tepe	14-Beycesultan	25-Acemhöyük	36-Chios - Emborio	47-Amorgos	58-Raphina
4-Troya	15-Kusura	26-Polatli	37-Samos - Heraion	48-Keros	59-Eutresis
5-Kum Tepe	16-Aphrodisias	27-Alişar	38-Mykonos	49-Ios	60-Thebes
6-Besik Tepe	17-Iasos	28-Kültepe	39-Delos	50-Thera	61-Orchomenos
7-Hanay Tepe	18-Milet	29-Gedikli - Karahöyük	40-Syros	51-Christiana	62-Lefkandi
8-Babaköy	19-Efes	30-Titriş Höyük	41-Keos	52-Poros	63-Manika
9-Yortan	20-Bayrakli	31-Kanligeçit	42-Kythnos	53-Knossos	64-Pevkakia
10-Demirchöyük	21-Ulucak	32-Protesilas	43-Siphnos	54-Lerna	65-Skyros
11-Külliöba	22-Karataş - Semayük	33-Imbroz - Yenibademli Höyük	44-Melos		

Εικ. 81. Χάρτης με διαδρομές εμπορικών δρόμων από την Ανατολία προς το Αιγαίο στην ΠΕΧ ΙΙ – ΙΙΙ (Şahoglu 2005, 342-343, εικ. 1).